

Г Р А Н І

1(15) 2001

Науково-теоретичний і
громадсько-політичний
альманах

Друкується з 1998 року
Засновники:

Дніпропетровський
національний університет,
Центр соціально-політичних
досліджень

Свідоцтво ДП № 637
від 13.04.99

Видання здійснюється за
підтримки Дніпропетровської
обласної державної
адміністрації та виконавчого
комітету Дніпропетровської
міської ради

ЗМІСТ

Іваненко В.В., Кавун М.Е. Катеринослав—Дніпропетровськ: віхи історичного поступу.....	3
Михайлюк А.В. Катеринослав в 1917 году (исторические зарисовки).....	10
Головко В.В. Поняття «криза немарксистської історичної науки»: радянська історіографічна традиція.....	18
Орлянский В.С. О теоретических основах исследования проблем еврейства Украины.....	20
Іщенко І.В. Жебракування та бродяжництво як соціальні аномалії в Україні періоду НЕПу (1921-1928рр.): об'єктивні й суб'єктивні чинники поширення.....	26
Міхненко А.М. Оборона Донбасу та німецько-фашистський окупаційний режим (1941-1943рр.).....	35
Овчаренко О.І. Українська нафтопереробка 60-70-х рр. Обставини формування стратегічної промисловості.....	39
СОЦІОЛОГІЯ	
Kenneth Roberts. Trans-National Youth Research: the Value of Collaboration at the Start of the New Millennium.....	45
Сурмин Ю.П., Решетниченко А.В., Нарижный Д.Ю. Проблемы Днепрпетровска в зеркале общественного мнения.....	53
Шатохин А.М. Соціальна мобільність сільського населення в суспільстві, що реформується.....	57
Грабовець І.В. Соціальна роль післядипломної освіти в українському суспільстві.....	65
Сидоренко О.Л. Сучасне студентство Харківщини: динаміка зміни соціального портрету.....	68
ПОЛІТИЧНІ НАУКИ	
Кирилюк Ф.М. Роберт Оуэн — мирный реформатор капитализма. Научно-публицистический очерк (Часть II).....	72
Наумкина С.М. Анализ зарубежных концепций «третьей волны» демократизации.....	76
Клюй А.І. Історія політичної думки в Україні та її місце у формуванні політичної культури молоді.....	81
Кремена В.І., Данилов В.І. Модернізація політичної освіти в Україні: проблеми та тенденції політичного розвитку.....	84
Шепелев М.А. Кризис глобализации: перспективы мирового геоэкономического процесса их политические последствия.....	86
ФІЛОСОФІЯ	
[Заиченко Г.А.] Программа исследования соотношения философии и истории философии как реализация проекта создания теоретической философии, метафизики конца XX века.....	93
Сёмушкин А.В. Можно ли спроектировать метафизику? (Отзыв на «Программу исследования...» Г.А.Заиченко).....	96
Корх О.М. Ідея особистого «самовладдя» у вітчизняній культурі XVI-XVII століття.....	98
Богданович М.Л. Поиск рациональных стандартов мышления в философии постпозитивизма.....	101
Мурашкин М.Г. Самодостаточность как переживание.....	104
Ледницкий Д.Д. Телесное Я субъекта Ф.Ницше и развитие «я» на пути к сверхчеловеку.....	109
Ятченко В.Ф. Проблема сенсу суспільного розвитку в давньоукраїнській міфології.....	115
ОСВІТА	
Черноус Л.С. Про стан і запровадження Internet в українській школі.....	119
Якименко Л.П. Застосування активних методів навчання «позаблоковим» дисциплінам в концепції діяльнісного підходу до розвитку особистості.....	121
Половіна М.Н., Тутік Р.С. Впровадження української мови на фізичному факультеті Дніпропетровського національного університету.....	123
Денисенко В.А. Народознавство як духовна основа становлення вчителів оновленої української школи XXI ст.	124
МАТЕРІАЛИ ДО ЄДИНОГО ДНЯ ІНФОРМУВАННЯ	
Двоєносенко С.І., Портнов В.М. Про соціально-економічне становище Дніпропетровської області за 2000 рік.....	128
НА ГРАНІ	
Чашин Ю., Гаранін Н. Путь воина.....	131
ПАМ'ЯТЬ	
Заиченко В.Г. Биография Заиченко Г.А. (1921-2001).....	134
РЕЦЕНЗІЇ	
Архирейський Д.В. Критичні зауваження щодо деяких положень у працях О.Тимошука.....	136
Подольський А.Є. Рецензія на книгу: В.С. Орлянский. Евреи Украины в 20-30-ті роки XX сторіччя: соціально-політичний аспект. - Запоріжжя, 2000р.	140
Нарижный Д.Ю. Рецензия на книгу: Сурмин Ю.П., Туленков Н.В. Методология и методы социологических исследований: Учебное пособие. - К., 2000.....	142
ХРОНІКА НАУКОВОГО ЖИТТЯ	
Николенко В.В. Социологическая ассоциация Украины.....	144
Статут Соціологічної асоціації України.....	145
До 225-річчя Дніпропетровська.....	150
Науково-теоретичні конференції.....	150
АНОТАЦІЇ	

Редакція не завжди
поділяє думки авторів та
не відповідає за фактичні
помилки, яких вони
припустилися.

Передрук — тільки з
дозволу редакції.

GRANI

1(15) 2001

Scientific-Theoretical and
Social-Political
Almanac

Established by Dniepropetrovsk
National University and Centre of
Socio-Political Research in 1998

Centre of Socio-Political Research
Address: 75, K.Marx Avenue,
Dniepropetrovsk, Ukraine, 49070
Tel.: (056)744-62-78
Fax: (056)744-63-80
E-mail: kvitka@goris.dp.ua

© «Grani», 2001

CONTENTS

	HISTORY
Ivanenko V.V., Kavun M.E. Yekaterinoslav — Dniepropetrovsk: the Main Periods of City's Historical Development.....	3
Mikhajluk O.V. Yekaterinoslav, 1917 (Historical Sketchings).....	10
Golovko V.V. The Definition of «The Crisis of Unmarxist Historical science»: Soviet Historiography Tradition.....	18
Orljansky V.S. About Theoretical Foundations of Research of Ukrainian Jewish's Problems.....	20
Ishchenko I.V. Poverty and Tramping as Social Anomaly in Ukraine in the NEP's Period 1921-1928: Objective and Subjective Causes of Widening.....	26
Mihnenko A.M. The Defense of Donbass and Fascist's Occupation in 1941-1943.....	35
Ovcharenko O.I. Ukrainians Oil Reproducing in 60th — 70th. The Conditions of Forming of Strategic Industry.....	39
SOCIOLOGY	
Kenneth Roberts. Trans-National Youth Research: the Value of Collaboration at the Start of the New Millennium.....	45
Surmin Yu.P., Reshetnichenko A.V., Narizhny D.Yu. Dniepropetrovsk's Problems in the Mirror of Society Opinion.....	53
Shatohin A.M. Social Mobility of Village Population in the Transformation Society.....	57
Grabovets I.V. Social Role of Postgraduate Education in Ukrainian Society.....	65
Sidorenko O.L. Modern Students of Kharkov's Region: Dynamic of Social Picture's Changes.....	68
POLITICAL SCIENCES	
Kyryljuk F.M. Robert Owen — Peaceful Reformatory of Capitalism (Science-Publicist essay. Part II).....	72
Naumkina S.V. The Analysis of Foreign Conceptions of «The Third Wave» of Democratization.....	76
Kluj A.I. The History of Political Conceptions in Ukraine and it's Place in Forming of Youth's Political Culture.....	81
Kremena V.I., Danilov V.I. Modernization of Political Education in Ukraine: Problems and Tendencies of Political Development.....	84
Shepelev M.A. The Crisis of Globalization: the Perspectives of World Geoeconomic Process and It's Political Consequences.....	86
PHILOSOPHY	
Zaichenko G.A. The Program of Research of Correlation of Philosophy and History of Philosophy as Realization of the Project of Creation of Theoretical Philosophy, Metaphysics in the End of XX-th Century.....	93
Syomushkin A.V. Is it Possible to Project the Metaphysics? (The Reference about Zaichenko's «Program of Research...».).....	96
Korh O.M. The Idea of Personal «Autocracy» in Ukrainian Culture of the 16-17 Centuries.....	98
Bogdanovich M.L. Rational Standards of Thinking in Postpositivist's Epistemological Tradition.....	101
Murashkin M.G. Selfsufficiently As an Experience.....	104
Lednitsky D.D. The Corporal I of Nietzsche's Subject and Development of an Individual «Self» on the Way to the Superman.....	109
Yatchenko V.F. The Problem of Sense and Social Development in the Ukrainian pre-Christian Mythology.....	115
EDUCATION	
Chernous L.S. About Condition and Inculcation of Internet in Ukrainian School.....	119
Yakimenko L.P. Utilization of Intensive Teaching Methods to the Outblock's Disciplines Study in the Conception of the Active Approach to the Personality Development.....	121
Polovina M.N., Tutik R.S. Inculcation of Ukrainian Language on Physical Faculty of Dniepropetrovsk National University.....	123
Denysenko V.A. Ethnics as Spiritual Basis of Forming Teachers of Renewed Ukrainian National School of the XXI Century.....	124
MATERIALS TO THE INFORMATION'S DAY	
Dvoyenosenko S.I., Portnov V.M. About Social-economic Condition of Dniepropetrovsk's Region in the 2000 year.....	128
ON THE EDGE	
Chashchin Yu., Garanin N. The Way of Warrior.....	131
MEMORY	
Zaichenko V.G. Father's Biography. Zaichenko G.A. (1921-2001).....	134
REVIEW	
Arhiretsky D.V. The Critical Comments Relatively of the Several Points in O.Timoshchuk's Works.....	136
Podolsky A.Ye. The Book's Review: Orljansky V.S. Jewish of Ukraine in 20-30 of XX Century: Social-Political Aspect.....	140
Narizhny D.Yu. The Book's Review: Surmin Yu.P., Tulenkov N.V. Methodology and Methods of Sociological Researches: Text-book. - K., 2000.....	142
CHRONICLE OF SCIENCE LIFE	
Nikolenko V.V. Ukraine's Sociological Association.....	144
The Statute of Ukraine's Sociological Association.....	145
To Dniepropetrovsk's 225 — Anniversary.....	150
Scientific-Theoretical Conferences	150
ABSTRACTS	

І С Т О Р І Я

В.В. ІВАНЕНКО, М.Е. КАВУН

КАТЕРИНОСЛАВ — ДНІПРОПЕТРОВСЬК: ВІХИ
ІСТОРИЧНОГО ПОСТУПУ*Іваненко Валентин Васильович — академік Української академії історичних наук, доктор історичних наук, професор**Кавун Максим Едуардович — аспірант кафедри російської історії Дніпропетровського національного університету*

225 років... Порівняно невеликий строк з історичної точки зору. Історик звик оперувати поняттями «століття», «тисячоліття», «епоха». Але у випадку Дніпропетровська цього часу виявилось цілком достатньо, щоб у непростих історичних умовах народилось і зросло велике місто, яке зараз входить до трійки найбільших міст України, стало її загально-визнаним промисловим, науковим і культурним центром, справжньою «столицею Придніпров'я».

В чому полягали причини такого швидкого (за історичними мірками) зростання? Адже існує багато міст, котрі навіть за 1000-літню історію не змогли піднятися до рівня відносно крупних адміністративно-територіальних одиниць. Звичні відповіді на це питання — вигідне географічне положення, наявність торговельних шляхів тощо — навряд чи можуть нас задовольнити, оскільки за тих же сприятливих умов далеко не кожне місто розвивається так бурхливо. Отже, спробуємо ретроспективно осмислити історичний шлях Дніпропетровська, виділити основні етапи та специфічні риси, які характеризують його розвиток і сучасний стан. Тим паче, що наближення до ювілею міста — чудова нагода для подібних роздумів. Відтак, ми напевне краще будемо знати минуле міста, чіткіше уявляти його сучасні проблеми, стратегію розвитку у XXI столітті.

Відразу зазначимо: Дніпропетровськ сьогодні, на відміну від деяких інших міст України (Київ, Львів, Одеса, Харків), не має своєї наукової історії, наукового видання, в якому були б зібрані й систематизовані головні події та факти його історичної минувшини, що, звісно, серйозно ускладнює процес пізнання і відтворення об'єктивної та всебічної картини його розвитку. Хоча задля справедливості треба сказати, що певні спроби тут все ж були. Так, академік Д.І.Яворницький, мабуть, керуючись почуттям міського патріотизму, підготував у 1937 р. книгу «Історія міста Катеринослава» (побачила світ у 1989 р.), яка дотепер залишається чи не єдиною збіркою достовірних історичних фактів з даної теми. На-

томість не заповнюють належною мірою існуючої прогалини й видані у другій половині ХХ ст. історичний нарис «Дніпропетровськ» в томі «Дніпропетровська область» (1969 р.) з серії «Історія міст і сіл УРСР», а також публіцистичний нарис «Дніпропетровську-200» (1976 р.).

Безумовно, все це створює неабиякі труднощі у ході вивчення історичного шляху міста, коли, з одного боку, маємо опрацювати безліч подій, явищ, фактів, що походять з найрізноманітніших джерел, перевірити їх вірогідність, а з другого — тут же, так би мовити по свіжих слідах, дати їм оцінку, розставити акценти, зробити висновки. Причому така ситуація характерна не тільки для Дніпропетровська, вона стосується й багатьох інших міст, які й досі ще не стали по суті об'єктом самостійного історичного дослідження.

Тому логічною нам здається схема, згідно з якою розглядаються окремо ключові вузли історії міста. При цьому не можна не враховувати наявність урбанізаційних процесів на території сучасного Дніпропетровська ще до 1776 р., протягом XVII — середини XVIII ст.

Витоки міста. Проблема літочислення

Вихідною датою літочислення Катеринослава — Дніпропетровська вже кілька десятиліть слушно вважається 1776 р. Щоправда, є й інші думки істориків. Зокрема, як відправні точки міського функціонування називаються 1635, 1650, 1743, 1783, 1787 рр. [1]. Не будемо детально зупинятися на розгляді аргументів вчених щодо тієї чи іншої дати. Зауважимо лише, що проблема ця виникла передусім через невизначеність самого поняття «місто» та ознак міста, а також внаслідок того, що Катеринослав з'явився не на пустому місці, а на базі кількох населених пунктів, заснованих значно раніше.

Показово, що задовго до появи Катеринослава на цій території сформувалися передумови для формування осілих протоміських поселень, чому спри-

яла географія місцевості: район перед порогами, там, де в Дніпро впадає Самара, завжди був своєрідними воротами до південноукраїнських степів. Тут зустрічалися два колонізаційних потоки — слов'янський та кочовницький. Дніпро слугував великою водною артерією, частиною шляху «з варяг у греки», тому територія перед порогами завжди була місцем концентрації людей та вантажів. Цілком ймовірно, що тут могли існувати кілька поселень-станцій відпочинку перед перетинанням Дніпрових порогів. Можливо, утворилися й місця відправлення релігійного культу. Підтвердження такого припущення містять частково свідчення візантійського імператора Костянтина Багрянородного, за якими на острові св. Григорія (суч. Хортиці) руси відправляли обряд служіння язичницьким богам, дякуючи за вдалий перехід через пороги [2]. Аналогічний обряд, за логікою подій, мав відбуватися з метою запобігти можливій небезпеці, тобто перед перетинанням першого порогу — Кодацького. Не виключено, що натяки на це збереглися в історичних джерелах у вигляді згадок про монастир на острові (сучасному Монастирському), начебто заснований візантійськими монахами у X ст. Як відомо, найчастіше християнські церкви й монастирі розташовувались на місці колишніх язичницьких капищ.

Археолог Дмитро Телегін, керівник розкопок на Ігреському півострові, вважає, що у XI-XIII ст. тут існувало досить велике місто, слов'янський анклав у кочовницькому оточенні, центр торгівлі. Місто було зруйноване у ході татаро-монгольської навали і більше не відродилось [3]. Пізніші мешканці степів надавали перевагу заселенню правого берега Дніпра, зважаючи на його висоту та надійну захищеність. Ось тому у XVII-XVIII ст. тут виникає ціла низка поселень запорозьких козаків, на основі яких й був пізніше заснований сучасний Дніпропетровськ. Серед них — Кодак, Новий Кодак, Половиця, Лоцманська Кам'янка, Діївка, Сухачівка та ін.

У 1635 р. польською владою була збудована потужна фортеця Кодак, гарнізон якої мав здійснювати нагляд над запорозькими козаками. Проте вже того ж року запорозці під проводом Івана Сулими вщент зруйнували цю фортецю. Поляки відновили її, але 1648 року, на початку Визвольної війни, Кодак назавжди перейшов у руки українців й став одним з опорних пунктів гетьманської держави. З часом Кодак перетворився на форпост заселення навколишніх територій. Спочатку виникає Новий Кодак (бл. 1650 р.), потім Лоцманська Кам'янка (1740-і рр.), Половиця (1743 р.), інші селища. Таким чином, хоч до появи міста потрібно було докласти ще чимало зусиль, запорозьким козакам належить незаперечно заслуга у заселенні та освоєнні території в межах сучасного Дніпропетровська. В усякому разі, на

правому березі Дніпра місто було утворено саме на базі козацьких поселень XVII-XVIII ст. Територія козацької слободи Половиці — сучасний центр м. Дніпропетровська, а Новий Кодак — селище Кайдаки, давно увійшло до складу міста, як і стародавні козацькі Діївка, Сухачівка, Лоцманська Кам'янка.

Тож, коли царський уряд ухвалив рішення про будівництво губернського міста на ім'я імператриці Катерини II, тут вже існували практично всі передумови для його створення. Однак розгортанню планомірної забудови заважали численні фактори, перш за все тривале військове протистояння, нерозвиненість шляхів сполучень і торгівлі, відсутність сильної влади в регіоні тощо. Потенційна можливість виникнення міста поволі починає втілюватися у життя впродовж другої половини XVIII ст.

За великим рахунком, Катеринослав є продуктом водночас двох традицій міського розвитку — козацької, яка була не дуже сильною протягом XVII-XVIII ст. (міста Самара (суч. Новомосковськ), Микитине (суч. Нікополь)), та імперської, оскільки в останній чверті XVIII ст. Росія встановила контроль над усім Північним Причорномор'ям, всіляко стимулюючи заснування та швидкий розвиток нових міст (Маріуполь, Херсон, Миколаїв, Севастополь) і міст, створених з більш давніх поселень (Одеса, Сімферополь та ін.).

Власне, у руслі цих провідних тенденцій та особливостей регіональної градобудівничої політики і практики того часу й народилось місто під назвою Катеринослав, поблизу впадіння р. Кільчень у р. Самару, в 6 верстах від лівого берега Дніпра. І сталося це у 1776 р., коли про нього з'явилися перші згадки у відповідних документальних джерелах та свідченнях сучасників. Вказану дату якраз і прийнято вважати роком заснування міста, хоча, як вже зазначалося, дискусії та спори навколо неї не вщухають й донині, спонукаючи до нових роздумів і наукових розвідок.

Тодішній Катеринослав виглядав як місто-фортеця з яскраво вираженими адміністративною та військовою функціями. Фортеця мала стати при нагоді під час можливих військових дій. Разом з тим, передбачалося відкрити училища та промислові підприємства, ярмарки. Нове місто мало досить значні розміри, у ньому мешкало близько 2200 осіб, але незабаром воно занепало. Офіційно такий поворот подій спричинили несприятливі географічні умови (територія затоплювалася водами Самари) й мала глибина ріки, що перешкоджало судноплавству. Іншою, не менш важливою причиною, була зміна геополітичної ситуації після приєднання у 1783 р. до Росії Криму. Як наслідок, необхідність у містах-фортецях зменшилась, більш чіткою ставала перспектива економічного піднесення в краї. Відтепер міста повинні були відігравати роль промислових та культурних центрів.

В цих умовах Катерина II у 1784 р. видала указ, в якому наголошувалося, що «Губернському місту під назвою Катеринослав бути за кращою зручністю на правому боці ріки Дніпро біля Кайдаку». 9 (20) травня 1787 р. вона особисто відвідала нове місце для Катеринослава (більш вигідне з географічної точки зору) і заклала перший камінь головної споруди міста — собору Преображення Господнього, назва якого мала символізувати швидкий характер колонізаційних процесів. Місту пророчили долю «південної столиці» імперії, порівнювали з Афінами. Не випадково й програма розвитку — «Начертание города Екатеринослава», складена намісником краю Г.О.Потьомкіним, передбачала великі розміри споруд і відповідну кількість мешканців. Але натхненник цієї програми, князь Потьомкін, несподівано помер 1791 р., і невдовзі фінансування його проєктів припинилося.

Перше століття: тернисті шляхи самоутвердження

Катеринослав справді мав унікальну долю. Не секрет, що з моменту виникнення і до кінця XIX століття замість того, щоб стати «південною столицею», він пройшов складний, суперечливий шлях становлення та розвитку, залишаючись звичайним провінційним містом, обділеним увагою центру. До цього спричинилася насамперед зміна геополітичних реалій та урядових пріоритетів стосовно динаміки поступу українських регіонів — із степових на причорноморські. Позначилося значною мірою також і те, що місто спочатку не мало необхідних внутрішніх ресурсів для стрімкого злету. Мешканцям Катеринослава протягом кількох десятиліть довелося покладатись лише на самих себе й розраховувати здебільшого на власні сили.

Звідси не дивно, що початковий період існування міста у пугівниках оцінюється не інакше, як «час бездіяльності та прозябання». Дійсно, на перший погляд нібито так і було, бо зовні воно являло собою «велику загадку, яку проїжджаючий мандрівник має уважно розгадувати» — одна широка вулиця, подібна до столичних, і забудова, що більше нагадувала містечкову [4]. Але то тільки перше враження, явно поверхове сприйняття специфіки новостворюваного міста. Реальність же була набагато глибшою і суворішою. Ретельне вивчення історичних документів і фактів дає підстави стверджувати, що, не дивлячись на строкатість тогочасної катеринославської дійсності, у надрах міста, його глибинних пластах крок за кроком визрівали паростки майбутніх змін, кількісних та якісних зрушень. Не бачити цих обнадійливих тенденцій тієї пори може хіба що сліпець. Врешті решт напружена творча діяльність мешканців, котрі майже з нуля починали розбудовувати своє місто, причому практично без урядової

підтримки, принесла відчутні плоди. Саме впродовж першої половини XIX ст. закладаються підвалини і характерні риси міста — складається історичний центр, зароджуються промислові підприємства, нарешті, формується менталітет мешканців. Кращих представників Катеринослава тих часів відрізняла особлива енергія, патріотизм і наполегливість у досягненні поставленої мети (нерідко такою метою була саме користь місту), робота «на кінцевий результат», хоча його й доводилося чекати довгі роки.

Катеринослав XIX ст. більше, певно, ніж будь-яке місто Південної України, зобов'язаний своїм поступальним розвитком подвижницьким зусиллям окремих талановитих, непересічних постатей. Серед них — І.Інзов, А.Фадєєв, А.Фабр, О.Поль. Тобто, суб'єктивні чинники в історії Катеринослава XIX ст. відігравали дуже помітну роль.

Яскравим прикладом такого подвижництва у розбудові міста слугує діяльність Андрія Яковича Фабра, який обіймав посаду катеринославського губернатора з 1847 по 1858 р. Син садівника, запрошеного Г.Потьомкіним з Європи для облаштування кримських садів, він успадкував від батька німецький педантизм та господарськість. Фабр здійснив реконструкцію центральної частини міста. Основна забудова в той час зосередилася у низинній частині Катеринослава, тоді як у генеральному плані перевага віддавалася нагірній.

Нагальне завдання полягало у з'єднанні двох відрізаних широкою балкою частин міста. Балку у межах центральної вулиці (нині — пр.К.Маркса) було засипано, значно зрізано крутий схил пагорба. Утворене таким чином продовження головної вулиці було засаджене деревами — з'явилися знамениті «Фабрівські бульвари». Реконструкція стимулювала забудову головного міського пагорба, забезпечила зв'язок між двома міськими центрами — реальним і проєкtnим, сприяла утворенню єдиного міського ядра, конфігурація якого з часів Фабра вже не змінювалася кардинально. Фабр був причетний і до створення культурних закладів, зокрема, ініціював заснування у 1849 р. першого музею старожитностей.

У першій половині XIX ст. в місті виникають перші заклади освіти — училище (1793) та класична гімназія (1805), бібліотека (1834), перша газета (1838), театр (1847), музей (1849). За рівнем культурного розвитку серед міст регіону Катеринослав поступався лише Одесі. Біля витоків кожного з цих закладів найчастіше стояли місцеві ентузіасти, так звана «ініціатива знизу».

Кінець XIX — початок XX ст.: здобутки і прорахунки

У другій половині XIX ст. темпи розвитку Катеринослава дедалі зростали. Такий хід подій, з одно-

го боку, був підготовлений всім попереднім розвитком міста, а, з іншого — став наслідком початку «індустріального буму» внаслідок розробки природних копалин Донецького і Криворізького басейнів. Величезна заслуга в цьому процесі належить катеринославцю Олександрові Миколайовичу Полю — промисловцю, меценату, історику, колекціонеру, мандрівнику. Поль належним чином оцінив свідчення вчених кінця XVIII ст. про наявність у Придніпров'ї покладів вугілля та руди, збагнув перспективну користь такої знахідки для подальшого розвитку міста і краю. Після довгих пошуків ним були знайдені виходи залізних руд в урочищі Дубова Балка (нині у складі м.Кривого Рога). О.Поль по праву вважається «Новоросійським Колумбом», тому що його знахідка дала поштовх до початку промислової розробки залізних руд Придніпров'я, створення відповідної соціально-економічної інфраструктури. Саме в руслі цього процесу з'явилася Катерининська залізниця, а в 1884 р. відкрито залізничний міст через Дніпро у північній частині Катеринослава.

Неможливо переоцінити значення цих заходів для розвитку губерньського міста. Засновуються великі промислові підприємства: Брянський завод (сучасний завод ім.Петровського), «Шодуар А» та «Б», «Гантке» та ін. Швидко зростає кількість мешканців, відповідно, місто збільшується територіально. На початку ХХ століття Катеринослав займав площу в 3 рази більшу, ніж століття тому. Виникли робітничі райони — Чечелівка, Фабрика, на лівому березі Дніпра почали формуватися Амур та Нижньодніпровськ.

Інтенсифікація розвитку міста хронологічно співпала з остаточним оформленням системи міського самоврядування, яка регламентувалася Міським положенням 1870 р. Катеринославські міські дума й управа вирішували до 1917 р. найважливіші проблеми життя міста та його мешканців. Особлива увага при цьому приділялася питанням благоустрою центральної частини, замощенню вулиць, проведенню водогону та каналізації.

Незважаючи на специфіку промислового міста, Катеринослав на початку ХХ ст. отримав центр, збудований згідно з європейськими архітектурними нормами будинками оригінальної архітектури. Деякі з них збереглися й дотепер — готель «Україна» (колишній «Український дім» Хреннікова), готель «Асторія», будинок міської думи (нині училище культури) та ін. Особливе враження на гостей міста справляв Катерининський проспект (нині проспект К.Маркса) — шириною майже 80 метрів та довжиною близько 4 км. Видатний письменник В.Гіляровський писав: «красою своєю [він] може змагатися з красивими вулицями світових столиць.» [5].

Водночас велике будівництво (здебільшого приватне) велося у передмістях — Мандриківці, Кайдаках, робітничих слобідках — Солдатській, Фабричній, Чечелівській. Після руйнівної зливи 1891 р. влада віддала під приватну забудову ділянки на схилі другого міського пагорба (по лінії вул.Казанської — сучасної Карла Лібкнехта). Ця частина міста (так звані Нові Плани) й зараз зберегла регулярне планування з розбивкою на рівномірні квартали.

Отже, на початку ХХ ст. Катеринослав почав перетинати природні межі (балки, кругі схили пагорбів), які протягом багатьох десятиліть суттєво стримували його розвиток.

Зміцнився статус міста як важливого центру культури і освіти. У 1899 р. тут було відкрите гірниче училище (потім — гірничий інститут, зараз — Національна гірнична академія України), з метою підготовки висококваліфікованих фахівців для підприємств Півдня України. Пізніше у місті організуються Вищі жіночі курси. Колекція старожитностей, зібрана О.М.Подем, склала основу фондів катеринославського історико-археологічного музею, вдруге відкритого на початку ХХ ст. Директором музею з 1902 р. був Дмитро Іванович Яворницький, визначний український вчений-енциклопедист, автор ґрунтових монографій з історії запорозького козацтва, фольклорист, археолог. За часів Д.Яворницького музей став тим осередком, навколо якого ґуртувалася інтелігенція Катеринослава. В місті активно діяла організація товариства «Просвіта», члени якої доклали чимало зусиль для поширення письменності та різних видів знань серед населення (зокрема, було відкрито дві філії — в Мануйлівці та Діївці). Важливим центром регіональних історичних досліджень стала Катеринославська Вчена архівна комісія (1904-1915 рр.), до складу якої входили відомі історики (В.Біднов, Д.Дорошенко, Д.Яворницький) та місцеві діячі (В.Машуков, А.Синявський, Я.Новицький та ін.). Вони внесли вагомий вклад у справу збирання та публікації документів з історії міста і регіону в цілому.

На початку ХХ ст. наочно виявилась тенденція до збільшення промислового потенціалу міста, а відтак, і до зростання чисельності населення (головним чином за рахунок прибуття значних контингентів робітників на новостворені підприємства). Загалом за 20 років населення міста подвоїлося й перевищило у 1911 р. 215 тисяч осіб [6]. Темпи розвитку Катеринослава в цей час на Півдні України можна порівнювати хіба що з Одесою.

Ясна річ, такі швидкі перетворення не могли не позначитися на соціальній і національній ситуації в місті. Внаслідок збільшення у населенні Катеринослава частки робітників, котрі у масі своїй не мали нормальних умов житла і праці, помітно зросла соціальна напруга. Міська влада не оцінила належним

чином цей момент, до того ж аналогічна ситуація склалася тоді у багатьох містах Російської імперії. Недооцінювалися й протиріччя у національному питанні. Пролетаризація робітників дала поштовх до виникнення та поступової активізації революційного руху. Події 1905-1907 рр., виступи робітників і революційно налаштованої інтелігенції засвідчили, що соціальні відносини в місті далекі від оптимальних. Дуже контрастували між собою центральна частина Катеринослава з багатьма атрибутами столичного міста, насамперед трамваем, рух якого відкритий у 1897 р., і робітничі околиці, передмістя, де було відсутнє навіть чітке планування.

Перша половина ХХ ст.: нові реалії, нові перспективи

Революційний вибух 1917 р. не міг, звичайно, оминати такий потужний промисловий центр, як Катеринослав, де зосереджувалася значна частка робітничого класу — провідної сили суспільно-політичного руху. Події 1917-1920 рр., громадянська війна та післявоєнна розруха негативно відбилися на розвитку міста. Під час війни влада в Катеринославі переходила з рук у руки більше 15 разів. В результаті, майже наполовину зменшилася кількість населення. Але в цілому місто зберегло свій економічний потенціал, нарощування якого за роки Радянської влади ще більше зміцнило його позиції як важливого промислового центру Придніпров'я та України.

Нові реалії, зрештою, внесли зміни в життя мешканців. Змінилася сама назва міста — у 1926 р. Катеринослав був перейменований у Дніпропетровськ. В 20-30 ті роки велася інтенсивна забудова робітничих кварталів, реконструкція споруд в центрі міста. Проте загалом архітектурний вигляд центру Дніпропетровська залишався майже незмінним до початку Великої Вітчизняної війни. Поступово зросла кількість населення. У 1939 р. в місті мешкало 528 тис. осіб (у 2 рази більше, ніж 1911 р.) [7].

Дніпропетровськ зберіг статус культурного центру. Відкритий урядом гетьмана Скоропадського у 1918 р. університет став провідним науковим і освітянським осередком міста. У 1930 р. на базі деяких факультетів гірничого інституту були створені нові вищі навчальні заклади — металургійний та хіміко-технологічний інституту, а також відкриті інституту інженерів залізничного транспорту та інженерно-будівельний.

У місті працювали відомі вчені та організатори наукових досліджень — академіки Л.Писаржевський, Г.Курдюмов, А.Динник, Д.Яворницький та ін. У Дніпропетровську починали свою літературну діяльність В.Підмогильний, В.Чапленко, М.Светлов, М.Голодний, Д.Кедрін.

На жаль, науковий і культурний потенціал Дніпропетровська був сильно підірваний масовими

репресіями другої половини 30-х рр. Десятки науковців, письменників, поетів, митців були заарештовані, частина з них розстріляна. Серед них -професори А.Малиновський, І.Бухінік, А.Гутт, Б.Горський, Г.Євреїнов, М.Куїс, М.Юр'єв, С.Ринський, М.Олександров, режисер театру опери і балету Г.Дашков, літератори М.Мінько, О.Шпота та ін. То був страшний геноцид сталінського керівництва проти власного народу, аналогів якому вітчизняна історія ще не знала. Насилля і терор замінили в ту пору всі форми політичної боротьби, несучи смерть, біль і приниження масам ні в чому не винних людей, ламаючи їх життя і долі. Такою надто високою виявилася ціна за тогочасну модернізацію країни. Дніпропетровці сповна пізнали на собі, що означає тоталітарний режим, збочена антигуманна політика і практика сталінізму.

Друга половина ХХ ст.: доба неужильного зростання

Велика Вітчизняна війна стала тією межею, яка назавжди поділила розвиток міста у минулому столітті на довоєнний та повоєнний етапи. Під час німецько-фашистської окупації та бойових дій Дніпропетровськ втратив близько 100 тис. осіб населення, майже повної руйнації зазнав центр міста.

Відбудова Дніпропетровська розпочалася відразу після його звільнення від нацистів. Завдяки вжитим заходам на державному рівні, ентузіазму мешканців за досить короткий термін були підняті з руїн і технічно переоснащені всі підприємства, збудовані нові заводи та фабрики.

Фактично заново проводилася забудова центральної магістралі міста — проспекта Карла Маркса та навколишніх кварталів. Центру було надано архітектурного вигляду, відмінного від довоєнного. Трьох — та чотирьох поверхові будинки еkleктичної і модерністської архітектури замінили будівлі у стилі «сталінського класицизму», які й зараз домінують на всій лінії проспекта. У 70-80-ті роки в центрі міста з'явилася низка багатопверхових будинків, котрі стали прикрасою, визначальною рисою його сучасної архітектоніки. Нині найвищою спорудою є недобудований готель «Парус», зведення якого здійснюється з 1979 р.

Зауважимо принагідно, що повоєнний розвиток міста нерозривно пов'язаний зі створенням могутнього комплексу «Південного машинобудівного заводу» та ДКБ «Південне», поява яких обумовлювалася новими міжнародними реаліями того часу та потребами воєнно-промислового комплексу країни. Місто, за яким давно закріпилася слава одного з центрів вітчизняної металургії, запише згодом у свій актив ще одну специфічну ознаку як центру ракетобудування світового масштабу. Звичайно, величезні кошти, що спрямовувалися в цю нову галузь, йшли

не тільки безпосередньо на розробку і виробництво ракетно-космічної техніки, а й на створення належних умов життя та побуту десятків тисяч спеціалістів, робітників шляхом реалізації відповідних соціальних програм, сприяючи тим самим розвитку міста. Це, в свою чергу, не могло не позначитися на посиленні впливу дніпропетровської керівної науково-промислової еліти в Україні й Союзі загалом. Тож й не дивно, що саме вихідці з нашого регіону (Л.І.Брежнєв, В.В.Щербицький, О.Ф.Ватченко та ін.) обіймали у ті часи найвищі партійно-державні посади в УРСР та СРСР, використовуючи, звісно, своє становище для вирішення численних проблем соціально-економічного розвитку Дніпропетровщини, в тому числі обласного центру.

Протягом 50-70-х років Дніпропетровськ значно розширив свої розміри за рахунок включення приміських селищ (Верхнє, Нижнє, Мирнє, Краснопілля, Лоц-Кам'янка, Діївка, Сухачівка, Ломівка, Шевченко, Самарівка, Огринь, Придніпровськ, Чаплі та ін.). Загальна територія міста збільшилася порівняно з довоєнною майже у 5 разів. Сьогодні Дніпропетровськ простягається вздовж правого і лівого берегів Дніпра на 32 кілометри зі сходу на захід, на 22 кілометри — з півдня на північ. Місто займає територію близько 40 тисяч гектарів.

До середини 80-х років були побудовані нові житлові масиви — Перемога, Тополя, Сокіл, Західний, Червоний Камінь, Комунар, Фрунзенський, Лівобережний, Парус, які суттєво поліпшили забезпеченість мешканців міста житлом. Дніпропетровськ остаточно перетворився на мегаполіс, навколо якого сконцентрувалися міста-сателіти — Підгороднє, Дніпродзержинськ, Новомосковськ та ін. Населення Дніпропетровська досягло мільйонної позначки і на 1989 р. становило 1179 тисяч осіб (13-те місце у СРСР, 3-є — в УРСР).

На порозі третього тисячоліття: стратегічні проблеми розвитку великого міста

Проголошення незалежності України в 1991 р. відкрило новий етап в житті Дніпропетровська та його мешканців. Незадовго перед тим місто стало нарешті «відкритим», насамперед для широких економічних, наукових та культурних контактів. Складний, суперечливий процес трансформації економічної і політичної системи знову призвів до посилення ролі дніпропетровської еліти у керівництві Українською державою. Серед цілої плеяди наших земляків, висунутих у 90-ті роки на вищі державні пости, пальма першості однозначно належить колишньому генеральному директору «Південмашу» Л.Д. Кучмі, котрий обирався Прем'єр-міністром, а з 1994 р. — двічі Президентом України. І це не випадково. Адже, як ми мали нагоду пере-

свідчитися, представники лідерського корпусу Катеринослава — Дніпропетровська завжди відзначались високою компетентністю у розумінні проблем міста, енергією та наполегливістю у досягненні поставленої мети, у виконанні актуальних завдань міського розвитку. Досвід дніпропетровського керівництва цінний ще й тим, що воно, як правило, вмilo і послідовно вирішує специфічні проблеми Дніпропетровська, які істотно відрізняються від інших міст України, демонструючи при цьому державницьке мислення, широту бачення перспективних шляхів динамічного цивілізованого поступу.

Попри серйозні економічні труднощі та негаразди, за 10 років вдалося зберегти основну частку народногосподарського потенціалу Дніпропетровська. Активно розвиваються найбільші в Європі підприємства — Нижньодніпровський трубопрокатний завод, «Дніпрошина», лакофарбовий завод. Продукція виробничого об'єднання «Південний машинобудівний завод» використовується в міжнародній програмі «Морський старт». На засадах конверсії на заводі почали також виробляти трактори і тролейбуси, а нещодавно — трамваї, які отримали високу оцінку експертів. Цілеспрямована і ефективна робота багатьох підприємств міста призвела до збільшення промислового виробництва у чорній металургії, хімічній, нафтохімічній, машинобудівній галузях, у виробництві продуктів харчування.

Дніпропетровськ набув статусу великого фінансового центру. У місті працюють філії всіх державних банків, найбільші недержавні банки — «Приватбанк», «Аваль», «Кредит-Дніпро» та ін. Активно залучаються іноземні інвестиції і передові технології. 46 країн світу направили свої кошти в 34 галузі міського господарства. [8]

Поступово змінюється архітектурне обличчя Дніпропетровська. Продовжується докорінна реконструкція центральних вулиць міста. Споруджуються нові житлові комплекси оригінальної архітектури («Первозванівський», «Цитадель», «Бельведер», «Крутогорний»). Останнім часом дніпропетровські архітектори та їх творіння стали лауреатами Державної премії України в галузі архітектури і Всеукраїнського огляду-конкурсу кращих проєктів та новобудов.

Одночасно стимулюється робота по збереженню історико-архітектурної і культурної спадщини. Збільшився обсяг реставраційних робіт на таких будівлях. Секретар міської ради Д.О.Єрохін висунув пропозицію про надання центральному проспекту К.Маркса статусу архітектурно-заповідної зони [9].

Вирішуються проблеми транспортних шляхів. Значною подією стало введення в дію першої черги метрополітену наприкінці 1995 року протяжністю 7,6 кілометра. Прийнято рішення про добудову другої

черги метрополітену до 2004 р. довжиною близько 2 кілометрів. 21 грудня 2000 р. урочисто введений в дію Південний міст через р.Дніпро — перший об'єкт такого масштабу, побудований в Україні за роки незалежності. Дніпропетровськ зберіг статус великого культурного центру. У місті 15 вищих навчальних закладів, серед яких три мають статус національних, історичний, художній, літературний музеї, кілька театрів.

Разом з тим, хотілося б зупинитися на окремих проблемах, що постали перед містом. Це, зокрема, ускладнення соціальної ситуації, необхідність вироблення єдиної програми розвитку міста, створення розвиненої інфраструктури, опрацювання оптимального механізму відносин із центром. Болючою проблемою залишається розподіл коштів. У 1999 р. з усіх податків з прибутку тільки 7,4 % залишилось в міському бюджеті [10].

Принципи нової стратегії розвитку міста міський голова (нині голова облдержадміністрації) М.А.Швець виклав ще у 1998 р. Була детально розроблена програма «Дніпропетровськ-2010: стратегія зростання», яка за рівнем стратегічного та наукового планування, схоже, не має аналогів в Україні. Нинішній міський голова І.І.Куліченко вважає, що головне завдання полягає у максимальному використанні всіх ресурсів міста для його розвитку. За наступне десятиліття, на його думку, конче потрібно реформувати промисловість, створити мережу закладів культури, вдосконалити систему місцевого самоврядування, виробити ефективний механізм залучення іноземних інвестицій тощо. Дніпропетровськ, як вже зазначалось, по праву має репутацію «кузні кадрів» для державного істеблшменту України. Така репутація, слушно резюмує І.Куліченко, сформувалася історично, вона логічно обумовлена всім ходом історичного розвитку міста. «Людина, яка справлялася в місті зі складними завданнями управління підприємством, організацією, містом в цілому, вже має

досвід керівництва складною системою, і завдання управління урядом та цілою країною їй по силах.» [11].

Першочергове завдання, без якого неможливий розвиток Дніпропетровська в майбутньому, цілком закономірно пов'язується з прийняттям Статуту міста. Статут — свого роду міська конституція, де чітко зафіксовані права і обов'язки, повноваження та майнові права всіх суб'єктів міського життя. Проект Статуту, розроблений групою вчених, експертів з урахуванням європейського досвіду, був винесений на розгляд громадян міста у грудні 2000 р. Прийняття Статуту, на наш погляд, продовжить традиції місцевого самоврядування кінця ХІХ — початку ХХ ст. Напередодні ювілею Дніпропетровська планується затвердити власну символіку — герб, прапор і гімн міста.

Як бачимо, на порозі нового тисячоліття у Дніпропетровська є багато проблем, які потребують термінового розв'язання, але в цілому спостерігається чітка тенденція до оптимізації процесів розвитку міста в складних економічних й соціально-політичних умовах сьогодення. Досвід, нагромаджений більш ніж за два століття історії міста, дає всі підстави сподіватися, що Дніпропетровськ й надалі буде примножувати свій промисловий, науковий і культурний потенціал, зміцнить статус одного з провідних міських центрів України.

Безперечно, одного загального огляду явно замало для всебічного аналізу розвитку міста за два століття. Думається, що настав час створити узагальнюючу наукову біографію Дніпропетровська. Тим більше, що місцевими дослідниками вже накопичено багатий фактичний матеріал з означеної тематики. Хочеться вірити, що це питання буде вирішене найближчим часом. І тоді, напевно, зникне ще одна «біла пляма» в сучасній українській історіографії, зокрема в урбаністиці.

Література:

1. Див.: Кавун М.Е. Проблема літочислення сучасного Дніпропетровська: суть та шляхи її вирішення // Збірник наукових праць молодих вчених ДДУ. Історія. -Дніпропетровськ,1999. —Вип.І. — С.5-12; Мицик Ю.А. Скільки років нашому місту? // Січеславщина. Краєзнавчий альманах. — Дніпропетровськ, 1997. —Вип.І. — С.19-30; Владимирова М.М. Первое столетие города Екатеринослава (1787-9 мая 1887). — Екатеринослав, 1887.
2. Константин Багрянородный. Об управлении империей. —М.,1989.-с.49.
3. Телегін Д. Русичі над Кодацьким порогом // Пам'ятки України. — 1990. — №2. — С.23.
4. Яворницький Д.И. История города Екатеринослава. —Днепрпетровск 1989. — С. 106-107.
5. Лазебник В. Наш главный проспект //Днепрпетровск-1999. Ежегодный телефонный справочник. - Днепрпетровск,1999.-с.91.
6. Весь Екатеринослав. Справочная книга на 1912 год.-Екатеринослав,1911.-с.105.
7. Днепрпетровску 200 лет. Сборник документов и материалов.-Киев,1976.-с.443.
8. Дніпропетровськ сьогодні // Електротранспортник.-2000.-24 бер.
9. Вісті Придніпров'я.-2000.-30 травня.
10. Куліченко І. «Сделать Днепрпетровск лучшим городом в Украине» //Днепрпетровская правда.-2000.-12 февраля.
11. Куліченко І. Сильный город — сильный регион — сильная Украина //Бесплатно всегда.-2000.-3 августа.

А . В . МИХАЙЛЮК
ЕКАТЕРИНОСЛАВ В 1917 ГОДУ
(ИСТОРИЧЕСКИЕ ЗАРИСОВКИ)

Михайлюк Александр Владимирович — докторант кафедры украинской истории и этнополитики Днепропетровского национального университета, кандидат исторических наук

Революционным событиям 1917 г. в Екатеринославе посвящена достаточно обширная литература — научная, публицистическая, документальные публикации, мемуары. Первым публикациям на эту тему, в основном мемуарного характера, начавшим издаваться в 20-е годы, свойственен реализм в описании событий, хотя им и присущи определенная тенденциозность и субъективизм, что вполне объяснимо [2, 21 и др.]. В более поздних изданиях и переизданиях становится все меньше реализма и все больше пафоса и патетики, революционные события приобретают мифический ореол. «Повседневность, — как пишет А.Я.Гуревич, — то, что и составляет жизнь человека, бесследно исчезла из истории, вернее, она в нее не допускалась» [7. С. 25]. Людям свойственно героизировать свое прошлое, искажая при этом историческую реальность. Хотя, впрочем, что значит «реальность»? Исторические события по-разному воспринимались и осмысливались их современниками и участниками, как и мы, опираясь на одну и ту же информацию, по-разному осмысливаем прошлое и настоящее. Различные общественные слои, группы, да и отдельные личности по-разному понимали революционные события, вкладывали в них свой смысл. Эту полиперспективность видения стоит учитывать и современным историкам. «Историческое явление, — писал Ф.Ницше, — ясно и всесторонне познано и превращено в объект познания, мертво для того, кто его познал, ибо он увидел в нем его иллюзорность, неразумность, слепую страсть, пылавшую в нем, и его тесные земные горизонты, и, вместе с тем, — именно в этом признал историческое значение этого явления» [16. Т.1. С. 126].

В феврале 1917 г. произошел слом государственности царской России, ее жизнеустройства. Революция победила полностью, тотально. Как сказал В.Розанов, «Русь слиняла в два дня. Самое большее — в три... Поразительно, что она разом рассыпалась вся, до подробностей, до частностей» [22. С.5]. Тон развитию событий в стране задавала столица — Петроград. Другие крупные города, фронт, вся обширная периферия вполне мирно приняли то, что в конце февраля — начале марта 1917 г. свершилось в Петрограде.

Накануне революционных событий Екатеринослав представлял собой типичный провинциальный город Российской империи. Настроения в провин-

ции значительно отличались от столичных, население было гораздо менее политизированным, более инертным. В тыловых провинциальных губерниях не так остро ощущались кризисные явления, вызванные войной. Революция пришла в Екатеринослав «по телеграфу», о событиях в Петрограде узнали из газет только 2 марта. Эти известия, как вспоминали современники и активные участники событий, «ошеломили даже самых подготовленных товарищей» [8. С. 84]. В провинции события развивались в основном по заданному в столице сценарию, хотя и имели свои специфические черты. «В незабвенные часы, дни и месяцы 1917 года мы все жили меньше всего местными интересами. Питер и Москва приковывали наше внимание. Происходящие там события всемирно-исторического значения захватывали дух, уносили наши взоры на необъятные пространства, в другие страны и в отдаленное будущее», — писала С.Гопнер [5. С. 7]. Но, с другой стороны, провинция все больше отрывалась от центра, жила вполне самостоятельной жизнью.

Старый порядок, после падения в основных политических центрах, не мог сохраниться на периферии. Органы власти, казавшиеся до этого времени прочными, рухнули в течение нескольких дней. Администрация не оказывала никакого сопротивления, полиция разбежалась. Для заполнения вакуума власти стали формироваться различные органы, временно взявшие на себя властные функции. В первые дни марта в Екатеринославе образовался «Комитет представителей общественных [демократических] организаций». В него вошли представители наиболее авторитетных организаций, буржуазии, управленческой бюрократии, политических партий. В первые месяцы революции такие комитеты считались высшими органами власти на местах. Согласно распоряжению Временного правительства, исполнительная власть на местах переходила в руки губернских и уездных комиссаров, которыми, по согласованию с местными комитетами становились, почти автоматически, председатели земств. В Екатеринославе губернским комиссаром Временного правительства и председателем «Губернского Исполнительного Комитета общественных организаций» стал председатель губернской земской управы К.Д.Гексберг. Управленческий аппарат сохранился почти без изменений.

В течение нескольких дней проходила лихора-

дочная работа по самоорганизации различных классов, групп, партий. По инициативе меньшевиков была создана «Временная комиссия» из представителей рабочих организаций и социалистических партий. 2, 3, 4 марта, где стихийно, а где по инициативе «Временной комиссии», по образцу Петрограда, происходят митинги и выборы в Совет рабочих депутатов. По свидетельству С.Гопнер, в Совете первого созыва большевиков оказалось десятка полтора, постепенно их число возросло до 42 из 354 чел. [6. С. 28]. В другом издании приводятся иные цифры: из 115 депутатов Совета 45 большевиков [17. С. 8]. Председателем Совета стал меньшевик П.Орлов, заместителем — эсер Л.Шаляхин.

С первых дней революции по городу поползли упорные слухи о готовящемся еврейском погроме — подобные слухи постоянно циркулировали, периодически усиливаясь на протяжении всего периода революции и гражданской войны, держа в постоянном напряжении еврейскую часть населения города. Для предотвращения погрома и поддержания порядка в городе комиссар, назначенный Комитетом общественной безопасности, директор завода Гантке Белявский спешно формирует милицию из студентов.

Все, начиная с губернатора и заканчивая «Временной комиссией», обращались к населению с призывами сохранять спокойствие. События разворачивались вполне мирно, население в целом сохраняло спокойствие, вело себя сдержанно, выражало поддержку Временному правительству, проявляло лояльность к формирующимся местным органам власти.

12 марта состоялась крупная манифестация, получившая название «Праздник свободы» или, как ее называли большевики, «Праздник братания армии с народом». Показательна в этом плане полемика вокруг лозунгов манифестации: «8-часовой рабочий день» и «Земля — крестьянам». Представители солдат поддержали лозунг «Земля — крестьянам», иначе, армия за ними не пойдет, но были против 8-часового рабочего дня — солдаты воюют, а рабочие не хотят работать [6. С.31]. В первые дни марта, возможно во время манифестации, был свергнут с пьедестала памятник Екатерине II, который потом долго лежал у забора горного института, вызывая полемику о его культурной ценности и дальнейшей судьбе [4. 1917. 10 августа].

Февральская революция не разрешила кризиса, в котором оказалась страна. Решение основных вопросов — о власти, о земле, о мире — затягивалось. Разрушение старой административной системы, которое Временное правительство не смогло компенсировать созданием эффективного аппара-

рата управления, усилившаяся административно-хозяйственная неразбериха, вели к обострению экономического положения, недовольству во всех слоях населения, обострению социальных противоречий. Социально-экономический кризис углублялся, росла дороговизна, безработица, а это, в свою очередь, накаляло политическую обстановку. Политизация общества нарастала.

По мере развития революции реальная власть на местах все больше «перемещалась» в сторону Советов, которые проявляли себя наиболее действенными революционными органами. Екатеринославский Совет активно вмешивался в действия органов исполнительной власти, фактически контролируя и в определенной степени корректируя их. Это подтверждается также тем, что не позже 14 июня 1917 г. губернский комиссар К.Д.Гексберг вынужден был подать в отставку, аргументируя это действиями Совета, который выступал самостоятельно, издавая распоряжения, которые должны исходить от комиссара, и что сложилось положение, в котором «Губернский Исполнительный Комитет общественных организаций» фактически игнорировался [см. 26. С. 26].

В июле в Екатеринославе прошла избирательная кампания по перевыборам городского Совета и органов городского самоуправления. На выборах большинство голосов получили общероссийские демократические партии — эсеры и меньшевики, увеличили свое представительство в местных органах власти и большевики. Большевики получили около 2/5 депутатских мест в Совете и, неожиданно даже для себя, 22 места из 100 в городской Думе. Фракция большевиков в Думе была второй по численности после эсеров [6. С. 28, 47]. В связи с корниловским мятежом в городе был создан еще один орган, претендующий на власть — Комитет спасения революции. На протяжении года, как и в большинстве регионов России, наблюдается постоянный рост влияния большевиков. 16 сентября вместо П.Орлова председателем Совета избирается анархист К.Гринбаум, тяготеющий к большевикам. К октябрю 1917 г. большевикам принадлежала около половины мест в Совете, а в начале декабря, в результате перевыборов, они получили большинство.

В Екатеринославе между Советом и другими органами городского управления и самоуправления не было жесткого противостояния, часто одни и те же люди заседали и в «Комитете общественной безопасности», и в Думе, и в Совете. Однако отсутствие четкой структуры власти, фактическая размытость органов управления и самоуправления, неопределенность их функций отрицательно сказывалось на положении в городе и губернии, под-

готавляли анархию, наступившую уже в конце лета.

С лета 1917 г. в Екатеринославе стал все более ощущаться экономический кризис. Стало нарастать стачечное движение. На экономической почве за июнь-август произошло более 100 отдельных стачек и конфликтов. Число безработных увеличивалось, конфликты разрастались, захватывая не только рабочих фабрик и заводов, но и мелких служащих. Забастовали даже дворники, что с иронией воспринималось современниками. В связи с нехваткой сырья, нарастанием финансового кризиса, сокращением военных заказов, возвращением солдат с фронта безработица увеличивалась. Для борьбы с безработицей в городе была создана Биржа и ряд других организаций. По данным комитета по борьбе с безработицей на 18 января 1918 г. насчитывалось 4700 безработных [10. 1918. 20 января]. Безработица стала одной из причин роста преступности. Основную массу безработных составляли возвращающиеся с фронта солдаты, наученные обращаться с оружием. «Куди йти? Прохаю роботи — ніхто не дає. Нічого іншого не остається, як грабувати буржуїв. І таких не один — багато», — писала газета «Народная жизнь» [14. 1917. 14 декабря].

Продовольственное положение в городе ухудшалось, цены на продукты питания подскочили. 4 июля городской Совет рассматривал вопрос о введении продовольственных карточек. В начале декабря 1917 г. стояние в очередях у булочных за черным хлебом длилось 3 часа. В очередях формируется определенное настроение. Большевик П. Орлов отмечал на заседании 12 октября 1917 г. городской Думы, «ругают всех, и большевиков» [9. Л. 203]. Нарекания вызывает продажа белого хлеба и сдобного печенья по недоступным для рабочих ценам (до 4 руб. за фунт при зарплате рабочего 100-130 руб.) — продовольственный отдел городской управы обещает изъять их из продажи [15. 1917. 3 декабря].

Ближе к осени в селах появились ходоки из центральных губерний — «мешочники», которые по повышенным ценам скупали у крестьян продовольствие. «Нарушая хлебную монополию, ходоки вносят дезорганизацию в снабжение города хлебом. На этой почве развивается спекуляция. Люди потеряли всякую меру», — писала меньшевистская газета [15. 1917. 10 ноября]. Генеральный Секретариат Центральной Рады давал указания: «енергійні заходи у відношенні до «ходоків» — аж до стрільби, — є єдиний засіб спасти армію Руминського фронту од голоду і підвіз хліба в Катеринославі, Петроград, Москву і інші города» [14. 1917. 17 ноября]. «Хлеба нельзя получить по причине нарушенного транспорта и отсутствия общепризнанной регули-

рующей власти», — констатировали меньшевики [14. 1917. 14 ноября]. Росли цены, процветала спекуляция, продовольственных запасов не хватало, а продовольственное дело велось хаотически, без системы. Экономические связи между городом и деревней представляли собой крайне пеструю картину, созданную стихией свободной торговли и товарообмена наряду с усиливающимися элементами принудительного изъятия продуктов у крестьян. Основным средством борьбы с продовольственным кризисом становится «борьба со спекуляцией» и «реквизиции», которыми занимались различные, не признающие друг друга организации. Такие действия только усугубляли продовольственный кризис. Начавшаяся в конце 1917 г. «эшелонная война» нарушала работу транспорта, снабжение городов было окончательно подорвано, нависла угроза голода.

Распад социальных структур и институтов, социальная и политическая нестабильность, вакуум власти вызывали рост проявлений асоциального поведения, преступности. Любые глубокие экономические, политические и социокультурные подвижки меняют состояние и характер преступности в обществе. В переломные эпохи рост мобильности различных слоев населения существенно усиливает и их криминальную активность. Характер эволюции антисоциальных страт и их действий во многом определяется целями, методами и темпами заданных властью преобразований. Массы населения, выбитые из своей обычной социальной ниши, начинают вести борьбу за выживание любыми, далеко не всегда лояльными традиционной морали и закону способами [10. С. 5]. В.И. Ленин накануне Октября писал: «... «все» единодушно характеризуют настроения наиболее широких масс, как близкое к отчаянию, и указывают на факт нарастания анархизма именно на этой почве» [13. Т.34. С.412].

К лету 1917 г. в Екатеринославе значительно возросла уголовная преступность. На окраинах, в рабочих районах орудовали банды Белошапки, Чайки и др. В газетах появляются сообщения о росте хулиганства, особенно среди молодежи. Городская Дума посвящает специальные заседания вопросу об обеспечении безопасности граждан, борьбе с преступностью и анархией. На одном из таких заседаний Думы 12 октября депутат Анисимов констатировал: «У нас есть часто организованная, часто не организованная, но совершенно открыто совершаемая днем и ночью уголовщина, которая пользуется тем, что нет принудительной власти и скрывается под революционными знаменами ... В ней повинны не только объекты этой уголовщины, но и те, кто этих шакалов старался прикрыть идейными обоснованиями — в этом повинны и боль-

шевики, и меньшевики, и эсеры, которые в течение восьми месяцев играли в демократическую чехарду» [9. Л. 209].

В России все социальные потрясения — от революции до «перестройки» — так или иначе связаны с алкоголем. «Сухой закон» сыграл поистине роковую роль в русской истории. Не раз замечено, что всякого рода общественные катаклизмы сопровождаются усиленным потреблением горячительных напитков [см. 18]. В губернском исполнительном комитете общественных организаций обсуждается вопрос о росте пьянства среди населения, необходимости прекращения продажи вина и уничтожения винных запасов [4. 1917. 15 июня]. Начальник милиции издает «суровые» приказы о запрещении пьянства и азартных игр в городском саду, в местных клубах, общественных собраниях и других местах [14. 1917. 13 июля]. Имели место, как и везде по стране, винные погромы. Так, в начале октября, узнав, что на вокзале есть запасы вина, толпа разбила цейхгауз, — прекратить беспорядки удалось лишь с помощью военной силы [9. Л. 228]. «А візьміть нашу заборону торгувати горілкою: по писаному закону Росія сама твереза держава на світі, а на ділі?» — писала газета [14. 1917. 17 ноября]. Уже 16 января 1918 г. президиум Совета, обсудив вопрос о ликвидации винных погребов, постановил: все имеющееся в Екатеринославе вино распродать по хлебным карточкам — 1 бутылка в неделю на человека [15. 1918. 19 января]. В феврале 1918 г. Губернский комитет Совета рабочих, солдатских и крестьянских депутатов принимает обязательное постановление о запрещении производства и продажи спиртных напитков [10. 1918. 19 (6) февраля]. Только вряд ли это «обязательное постановление» неукоснительно исполнялось.

Милиция не справляется с нарастанием преступности и анархии. Городское самоуправление пытается привлечь к поддержанию порядка в городе воинские части. Большевики видят выход в вооружении рабочих. В конце апреля 1917 г. Екатеринославский комитет РСДРП (б) принял решение переименовать существовавшие еще с дореволюционных времен немногочисленные рабочие дружины в Красную гвардию и начинает формирование отрядов на заводах. В начале июня был разработан устав Красной гвардии [см. 2. С. 181]. Меньшевики же и другие умеренные партии не без основания полагали, что такая мера только усилит анархию. Пленум Совета отнесся «несочувственно» как к уставу, так и к самому факту существования Красной гвардии. Комитет большевиков постановил взять дальнейшую организацию Красной гвардии полностью под свою ответственность. Однако, Совету и городскому самоуправлению все чаще при-

ходило прибегать к помощи Красной гвардии для борьбы с погромами, самосудами, бандитизмом и т.д. 18 сентября на заседании городской Думы представители фракций эсеров, меньшевиков, еврейской фракции заявили, что они не надеются на подавление возможных беспорядков воинскими частями и поддержали вооружение рабочих [9. Л. 97 об.]. Летом 1917 г. в селах происходит формирования отрядов крестьянского ополчения — «вольного казачества». В сентябре депутат Городской Думы Воробьев (вскоре атаман Горобец) заявил о формировании отрядов «вольного казачества» — он их также называл «Красной гвардией», которые готовы взять в свои руки охрану порядка [9. Л. 121 об.]. «И на пленуме Совета, и в исполкоме, и в президиум исполкома, где бы вопрос ни ставился и не обсуждался, — мы требовали слова и говорили, что единственным средством против возможных погромов и других контрреволюционных выступлений является вооружение рабочих», — пишет в своих воспоминаниях С. Гопнер [2. С. 83]. На заседании Городской Думы 19 октября 1917 г. она говорила: «...[Совет] несет колоссальные функции и употребляет все усилия к тому, чтобы удерживать низы от эксцессов, возможных ввиду черносотенной агитации. Если события не приняли грозного характера до сих пор, то заслуга в этом Совета, потому, что Дума не организовала еще милиции и не представляет еще прочной силы, которая в состоянии бороться с беспорядками. Пусть завтра-послезавтра возникнут беспорядки — и представители имущих классов и групп бросятся к Совету за защитой». На этом заседании Дума постановила выделить 30 тыс. рублей ассигнования Совету и выразила ему признательность [9. Л. 228].

Развитие революции в России определялось нарастанием общенационального кризиса. Прогрессирующий паралич народного хозяйства, война с ее неудачами и потерями, разложение армии, растущие социальные и межнациональные конфликты, бессилие государственной власти, нарастающая политическая анархия — такова была ситуация через полгода после февральской революции.

После получения известий об октябрьском вооруженном восстании в Петрограде расширенный Пленум Екатеринославского городского Совета 27 октября по предложению большевиков и украинских социал-демократов заявил о присоединении к восставшим и уполномочил Исполнительный комитет Совета взять власть в городе. Согласно поправки, внесенной украинскими социал-демократами, высшей краевой властью признавалась Центральная Рада. Власть Центральной Рады была признана и городской Думой.

Украинские политические партии не пользовались в Екатеринославе большим влиянием. Летом на выборах в Городскую думу они получили 6 мест из 100. «В Екатеринославе пролетариат ассимилировался так, что на него надежды нет», — заявлял один из активных деятелей национального движения Воробьев [9. Л. 191]. По целому ряду вопросов украинские социалистические партии примыкали к большевикам. С конца октября — начала октября их влияние возрастает, поскольку умеренные социалистические и правее их силы видят в Центральной Раде единственный реальный противовес большевикам. Губернская Рада — местный орган Центральной Рады, существовал в Екатеринославе с апреля 1917 г. После провозглашения УНР она стала претендовать на полноту власти в Екатеринославе.

22 ноября на заседании губернского Революционного комитета он был переименован в губернскую революционную раду. В его состав были включены исполнительный комитет губернской Рады — 15 чел., исполнительный комитет крестьянской «Спілки» — 40 чел., представители войсковой Рады — 7 чел. и по предложению большевиков, бюро батрацких депутатов. В бюро губернской революционной рады вошли 10 «украинцев» и 10 «неукраинцев». От «украинцев»: 4 представителя от «Спілки», 2 — от УПСР, 2 — от УСДРП, 1 — от воинской Рады, 1 — персонально; от «неукраинцев»: 4 большевика, 3 эсера, 1 меньшевик, 1 бундовец, 1 еврейский социалист (Наша борьба. 1917. 25 ноября). В своих выступлениях на заседании представители разных партий высказывались в поддержку УНР, исходя при этом из разных посылок. Так, представитель меньшевиков П. Орлов, выступая за централизованную республику, осудил власть Совета Народных Комиссаров и приветствовал Центральную Раду. Представитель большевиков Э. Квиринг, приветствуя создание УНР, призывал к установлению советской власти и необходимости избрания Центральной Рады Всеукраинским съездом советов. По предложению украинских социал-демократов была принята резолюция, в которой приветствовалось образование УНР и признавалась высшей краевой властью Центральная Рада. По предложению СЕРП было принято дополнение, в котором отмечалось, что впредь до созыва Учредительного Собрания должна быть организована центральная власть из всех социалистических партий России, куда войдут и представители УНР. По существу, оговаривалась временность власти Генерального Секретариата — до созыва Учредительного Собрания [15. 1917. 24 ноября].

По словам представителя, Екатеринославского Совета рабочих и солдатских депутатов К. Гринбау-

ма, делегированного в Киев в Краевой Украинский Революционный Комитет, расположение духа бодрое, революционное, единодушное. Между украинцами и неукраинцами полное согласие. После совещания Губернский Революционный Комитет разослал своих эмиссаров по губернии и издал воззвание. По всем заводам и полкам вынесены резолюции, аналогичные той, что на совещании. В городе покой. Стичек между солдатами и офицерским составом не было. Порядок охраняют патрули революционного войска и рабочей гвардии. Комендант Екатеринослава (русский эсер Попов) и губернский комиссар подлежат губернскому революционному комитету — сообщала газета «Народная жизнь» [14. 1917. 9 ноября].

В городе и губернии фактически установилось многовластие. Совет, в котором преобладали большевики, выступал за признание высшей властью Совета Народных Комиссаров и установление в городе советской власти. На заседаниях Думы принимались декларации, осуждающие узурпацию власти Советом Народных Комиссаров и приветствующие созыв Всероссийского и Всеукраинского Учредительных собраний. Губернская Рада организовывала манифестации в поддержку Украинской Народной Республики. Некоторое время все эти органы достаточно мирно уживались друг с другом. Тем более что одни и те же люди, как правило, заседали в разных органах. Вопрос состоял лишь в перевесе сил. (Меньшевики уже после установления советской власти в городе писали: «Знакомые все лица. Фактически власть была в их руках. Не было учреждения, где они не могли бы оказаться в большинстве...» [15. 1918. 6 января]). Такие коалиционные органы не могли выработать единой политической линии, в силу чего их власть была слабой. Разобраться в их функциях и сфере компетенции было крайне сложно. Все эти органы были в равной степени легитимными или, если угодно, нелегитимными.

Екатеринославские меньшевики иронизировали по поводу положения в Киеве: «Ничего не понимаю! Гайдамаки, ботковцы, полуботковцы, богдановцы, пятаковцы, Рафес, большой, малый и средний секретариаты, Центральная Рада, районные, подрайонные, домовые и квартирные тоже рады... В середине генеральный писарь... Караул!!!» [15. 1917. 10 ноября]. То же самое можно было сказать и о положении на местах.

Важным политическим событием этого периода стала избирательная кампания во Всероссийское Учредительное собрание. На выборах в учредительное собрание в губернии было выставлено 15 списков. Но это до конца не отражало всего разнообразия политических группировок — некото-

рые объединялись на выборах, как УСДРП и УПСР, другие — как достаточно влиятельные анархисты, эсеры-максималисты — не участвовали в выборах. Сама идея Учредительного собрания вызывала неоднозначное отношение. 26 ноября рабочая манифестация высказалась против Учредительного Собрания, 28 ноября, не смотря на противодействие Совета — в его поддержку. Городская Дума в день открытия постановила переименовать Соборную площадь в площадь Учредительного собрания [15. 1917. 30 ноября].

Участие в голосовании по городу приняло 79 071 чел. (население города перед первой мировой войной в 1914 г. составляло 211070 чел). Первое место получили большевики, за которых проголосовало 20 849 чел. (26,4 %). Второе место получил список Еврейского национального избирательного комитета — 14 521 чел. (18,3 %). «В этот блок еврейских буржуазных партий вошли евреи-кадеты и дальше, правее кадетов стоящие», — характеризовали этот блок меньшевики [15. 1917. 12 ноября]. Третье место получил блок украинских эсеров и социал-демократов — 12 950 чел. (16,4 %). Показательно высокое четвертое место (в отличие от в целом по стране) получили кадеты — 9 224 чел. (11,7 %) [23. С.281-282]. Результаты выборов в целом реально отражали расстановку политических сил в городе.

После октября Учредительное собрание воплощало демократическую перспективу развития государственности и общества. И не столько большевики, сколько само российское общество, вернее, его социокультурное состояние, определило гибель этой исторической перспективы. Как отмечалось в октябре на одном из заседаний Всероссийской комиссии по выборам в Учредительное собрание, «интерес к выборам не проник в народную толщу, а ограничивается верхами» [20. С. 137, 144].

После получения известий об октябрьском вооруженном восстании в Петрограде, процесс формирования вооруженных отрядов в Екатеринославе вышел из-под какого-либо контроля и стал самоуправляемым. Согласно постановлению Екатеринославского губернского революционного комитета, разоружение граждан вообще было признано недопустимым, за исключением случаев, когда разоружение проводилось по ордеру бюро революционного комитета [14. 1917. 9 ноября]. В городе возникают 4 еврейские боевые дружины (СЕРП, Бунд, Паолой-Сион, евреев-воинов), анархистов, эсеров, вооруженная домовая самооборона и др. На одном только Брянском заводе помимо Красной гвардии возникают два отряда анархистов, отряд левых эсе-

ров, летучий отряд из старых солдат. Для руководства вооруженными формированиями на Брянском заводе было создано Революционное Бюро, в которое вошли большевики, эсеры и левые эсеры. Даже меньшевики, которые выступали в Совете против организации Красной гвардии, постановили на своем общем собрании в конце декабря организовать «Рабочий батальон» под руководством партийной организации «для защиты населения от мародеров и для вооруженной борьбы с грядущей контрреволюцией» [15. 1918. 3 января]. Украинские партии активизировали работу по формированию гайдамацких куреней в селах и в городе в Кайдаках и на Амуре. Губернской Радой было сформировано три гайдамацких полка. Усугубило положение прибытие в город нескольких вагонов с оружием (в источниках приводится цифра от 4 до 9). В воспоминаниях большевиков говорится, что это было оружие, привезенное из Москвы Б.Ройзенманом, командированным туда Советом. Однако, существовало какое-то соглашение, согласно которому часть оружия должна была быть передана дружинам еврейских социалистов и украинских социал-демократов [12. С. 78]. Газета «Приднепровский край» сообщала, что 28 ноября рабочие Брянского завода захватили на станции несколько вагонов с оружием, присланных с фронта и предназначенных для местных гайдамацких формирований [19. 1917. 1(14) декабря]. Так или иначе, между красногвардейцами и гайдамаками возник конфликт по этому поводу. Гайдамаки, в свою очередь, тоже вооружались — привезли броневики из Александровска. Как вспоминает И.Амосов: «Конечно, многие воспользовались происшедшей сумятицей и захватили себе винтовки и патроны. По вечерам в рабочих районах поднималась бешеная стрельба, и это часто наводило панику. Появились группы лиц, которые начали проводить реквизиции» [2. С. 117]. Основу всех этих формирований составляла молодежь. В то же время, вовлечение в политическую борьбу, участие в вооруженных формированиях зачастую означало лишь другую форму и окраску асоциальных проявлений. Как отмечал на губернском съезде крестьянских депутатов в январе 1918 г. один из делегатов — украинский социал-демократ Третьяк, в Красную гвардию идут «не лучшие люди, а мальчишки и желающие погулять» [15. 1918. 16 января]. Дисциплина, организованность, умение владеть оружием в таких формированиях были крайне низкими — были даже несчастные случаи из-за неумелого обращения с оружием. Часто под видом Красной гвардии и боевых дружин действовали уголовные элементы. В дальнейшем чисто уголовные преступления стали получать политическую окраску, возникли военизированные груп-

пировки, которые смешивали политику и бандитизм, вернее, прикрывали бандитизм политикой.

В это время разворачивался конфликт между Советом Народных Комиссаров и Центральной Радой. По всей России ширилась «эшелонная война». Военные операции проводились по линиям железных дорог, «армии» в несколько сот человек, разъезжая в эшелонах, сосредотачивались на совершенно неожиданных направлениях и в несколько дней решали судьбу самых сложных «операций».

Екатеринослав оказался оторванным от столицы, жил вполне самостоятельной жизнью. По словам С.Гопнер, о событиях в Киеве в Екатеринославе узнавали по слухам [6. С. 56]. Противостояние между политическими организациями, претендующими на власть в Екатеринославе, усиливалось и привело к вооруженному столкновению. Находящаяся в городе воинская часть — полк имени атамана Орлика — оставалась при этом нейтральной.

События 27-29 декабря, приведшие к установлению Советской власти в Екатеринославе, достаточно подробно описаны в воспоминаниях их участников-большевиков. Оппоненты большевиков, да и просто городские обыватели воспринимали эти события в несколько ином свете: Красногвардейцы подослали своих людей к охране гайдамацкого броневика, сподарили охрану по случаю Рождества, украли броневик и спрятали его на Брянском заводе. На следующее утро гайдамаки потребовали вернуть броневик и стали палить из пушек по заводу. Но, видимо, не только охрана броневика отмечала Рождество, поскольку большинство снарядов падало не по заводу, а по баракам австрийских военнопленных. Перестрелка разгорелась также в центре города, между зданиями Совета и почты, где засели гайдамаки. Несмотря на то, что помощь красногвардейцам оказывали, и представители других вооруженных формирований — Бунда, эсеров и др., перевес складывался не в их пользу, и они вынуждены были пойти на переговоры. Но тут подоспевший из Синельниково (несмотря на решение исполнительного комитета союза железнодорожников, требовавшего прекращения боевых действий, не пропускать ни одного поезда с вооруженными людьми, будь то красногвардейцы или гайдамаки) отряд московских красногвардейцев, направляющихся на борьбу с Калединым, решил исход борьбы в пользу Совета. Как писала меньшевистская газета, «лишняя сотня штыков московских красногвардейцев превратила безумную накануне бойню в «социалистическую» революцию» [15. 1918. 4 января]. Еврейской молодежи из клуба ЕОРТ, например, было предложено, чтобы они не ходили по улице и не посещали клуб, «пока пьяные рабочие не перестанут биться между собой» [24.

С.19]. Большевики подчеркивали, что большевики в «победе неповинны», что накануне событий они зарекались от захвата власти, что к моменту подхода московских красногвардейцев делегация большевиков предлагала условия мира, в которых о власти и не упоминалось и т.п. [15. 1918. 6 января]

3 января в Екатеринославе были устроены торжественные похороны жертв 27-29 декабря. 23 чел., погибшие с обеих сторон (среди них 6 чел. — случайно попавшие под обстрел гайдамаков австрийские военнопленные) были похоронены в одной братской могиле.

По воспоминаниям И.Амосова, наиболее трудным вопросом первых дней Советской власти была борьба с бандитизмом. Широкое распространение получили экспроприации и грабежи. Особенно «преуспевали» в этом анархисты, среди которых выделялись Буков, Сорокин, Шамкий, пользовавшиеся значительной популярностью в рабочей среде. Свои экспроприации они обосновывали идейными соображениями. На собрании рабочих Брянского завода Сорокин критиковал деятельность Совета и призывал к «захвату средств потребления, которыми изобилуют городские магазины, в то время, как рабочие голодают» [15. 1917. 25 ноября]. До установления власти Совета анархисты часто выступали союзниками большевиков, но вскоре они стали обвинять большевиков в том, что те «защищают буржуазию». 9 января 1918 г. общее собрание рабочих Брянского завода прошло под влиянием анархистов, была принята предложенная ими резолюция, требующая усиления реквизиций и конфискаций. Большевистская газета «Наша борьба» отмечала, что на Брянском заводе у рабочих разочарование во власти и в лидерах, «они теперь идут за анархистами и готовы разорить всех мало-мальски прилично одетых людей». Власть большевиков уже нет, есть власть анархистов и хулиганов. Лидер большевиков В.Аверин выступает теперь с позиции меньшевиков. Как писали меньшевики, «большевизм перерос большевиков» [15. 1918. 3, 11, 12, 13 января]. Грабежи усиливались, на Проспекте закрывались магазины, население было запугано. Анархистская фракция Совета заявила, что считает Сорокина и Букова хулиганами и просит не считать их анархистами [15. 1918. 13 января]. «Идейные» анархисты попытались избавиться от уголовных элементов путем реорганизации своих групп, однако это не дало результатов. Президиум Совета принял решение об аресте анархистов и захвате гостиницы «Пальмира» и дома Бабушкина, в которых те обосновались. Показательно, что для этой акции Совет использовал еврейские боевые дружины, поскольку все другие вооруженные формирования отказались принимать в ней участие —

«воевать против своих». «Новым правителям к определенному моменту просто необходимо бывает в видах самосохранения избавиться от слишком независимых и рьяных стихийных революционеров, поставивших их у власти. ... Ясно, что у революционных энтузиастов такого рода было мало шансов уцелеть в своем наивно-анархистском качестве», — считает В.П.Булдаков [3. С. 70]. Представляется, что это не вполне справедливо по отношению, по крайней мере, к екатеринославским большевикам.

Большинство вооруженных отрядов, возникших осенью-зимой 1917-1918 гг. вошли в состав 1-го Екатеринославского полка, сформированного по принципу добровольчества и насчитывавшего до 3 тыс. чел. Некоторые вооруженные формирования, по-видимому, оставались в городе и существовали нелегально или полуполюгально при всех режимах. Так, И.Чериковер считает, что существование в городе четырех хорошо вооруженных еврейских дру-

жин предотвратило еврейские погромы в Екатеринославе [25. С. 256-257].

А в это время в городе продолжали работать все культурные и увеселительные заведения. Газеты, правда, отмечали, что для театров год был тяжелым, поскольку обыватели отдавали предпочтение кинематографу. Большевики сетовали на то, что рабочие не посещают собрания: «Посещали, когда была борьба за повышение заработка. Как только добились — спешат домой, в трактир, на танцы, в кинематограф, но только не на собрание» [15. 1918. 13 января]. Жизнь, как говорится, продолжалась. «Вечера улыбки», — сообщала газета «Приднепровский край», — устроенные литературно-художественным кружком в ресторане гостиницы «Франция», сделались модным местом в Екатеринославе. Зал всегда переполнен. ... Судя по всему, «вечера улыбки» у нас привьются» [19. 1917. 1(14) декабря].

Литература:

1. Амосов. Октябрьские дни на Екатеринославщине //Борьба за Советы на Екатеринославщине: Сб. воспоминаний и статей. Днепропетровск, 1927.
2. Борьба за Советы на Екатеринославщине: Сб. воспоминаний и статей. Днепропетровск, 1927.
3. Булдаков В.П. От войны к революции: рождение человека с ружьем //Революция и человек: быт, нравы, поведение, мораль. М., 1997.
4. Бюллетень губернского Исполнительного комитета общественных организаций Екатеринослава.
5. Гопнер С. «Несите высоко знамя Ленина» //Днепропетровский комсомол. 1917-1927. Днепропетровск, 1927.
6. Гопнер С. Від березня 1917 до березня 1918 року //Борці за Жовтень розповідають (Спогади учасників боротьби за владу Рад на Катеринославщині). Дніпропетровськ, 1957.
7. Гуревич А.Я. О кризисе современной исторической науки //Вопросы истории. 1991. № 2-3.
8. Жуковський Й. (Мирон Трубний) На шляхах до Жовтня //Борці за Жовтень розповідають (Спогади учасників боротьби за владу Рад на Катеринославщині). Дніпропетровськ, 1957.
9. Журнал заседаний Екатеринославской городской Думы //Державний архів Дніпропетровської області. Ф. 469. Оп. 1., д. 1.
10. Звезда. Орган Екатеринославского комитета РСДРП.
11. Зориков А.Н. Криминогенная обстановка как результат и фактор социальной мобильности в России в начале XX в. //Революция и человек: быт, нравы, поведение, мораль. М., 1997.
12. Квірінг Е. Катеринославська Рада і Жовтнева революція //Борці за Жовтень розповідають (Спогади учасників боротьби за владу Рад на Катеринославщині). Дніпропетровськ, 1957.
13. Ленин В.И. Письмо к товарищам //Полн. собр. соч.
14. Народная жизнь. Екатеринославская земская газета.
15. Наша борьба. Орган губернского комитета и Екатеринославской организации РСДРП (объединенной).
16. Ницше Ф. О пользе и вреде истории для жизни //Ницше Ф. Соч. в двух т. СПб., 1998.
17. Октябрь в Екатеринославе (Сборник документов и материалов). Днепропетровск, 1957.
18. Павлюченко С.А. Веселие Руси: революция и самогон //Революция и человек: быт, нравы, поведение, мораль. М., 1997.
19. Приднепровский край.
20. Протасов Л.Г. Всероссийское Учредительное собрание и демократическая альтернатива //Анатомия революции. 1917 год в России: массы, партии, власть. СПб., 1994.
21. Пятая годовщина Октябрьской революции (1917 - октябрь 1922). Екатеринослав, 1922.
22. Розанов В.В. Апокалипсис нашего времени. М., 1990.
23. Спирин Л.М. Россия 1917 год: Из истории борьбы политических партий. М., 1987.
24. Токарь М.И. Молодежь жаждала политической борьбы //Днепропетровский комсомол. 1917-1920.
25. Чериковер И. Антисемитизм и погромы на Украине //Революция на Украине по мемуарам белых. М.; Л., 1930.
26. Яценко В.Я. Влада і владні структури Катеринослава у 1917 р.: Особливості розвитку //Тези доповідей третьої міжнародної конференції «Наука і освіта 2000». Т. 5. Дніпропетровськ, 2000.

В. В. ГОЛОВКО

ПОНЯТТЯ «КРИЗА НЕМАРКСИСТСЬКОЇ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ»: РАДЯНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЧНА ТРАДИЦІЯ

Головко Володимир Вікторович — аспірант кафедри історіографії і джерелознавства Дніпропетровського національного університету

Поняття кризи історичної науки було досить знайомим для радянської історіографії. Однак застосовувалося воно лише при оцінці розвитку немарксистських напрямів історичної думки. В радянській історіографії мали місце спроби надати «критиці буржуазної історіографії» статус окремої наукової дисципліни. Головним аргументом на користь цього було твердження, що вона має безпосереднє відношення до всіх без виключення областей історичного знання: «она отнюдь не является делом специалистов лишь одного профиля», «как и общеисториографическая подготовка, навыки критики буржуазной историографии необходима любому историку...»[1].

Особливістю того, як радянські дослідники описували кризу буржуазної історичної думки є те, що для доказу наявності кризового стану вони приводили цитати західних істориків. Наприклад уривок з колективної праці «Американская буржуазная «психоистория: Критический обзор»: «В 1981 г. изучение истории переживает кризис, формулирует широко распространенное на Западе мнение влиятельный английский журнал (History Today В.Г.) в своей передовой статье. Ставится под вопрос роль истории как серьезной дисциплины в технологическом обществе во время экономических трудностей»[2]. Автори статті «Возрождение нарратива»: о новейшей тенденции в развитии буржуазной исторической мысли» для доказу наявності кризи приводили думки провідних американських вчених: О.Хендліна, який писав «Дисципліна в кризі» та К.Соннішена, який зауважував, що «профессиональные историки с их расхождениями по многим вопросам согласны в главном их дисциплина больна, возможно, находится при смерти»[3].

Такий історіографічний метод створював ситуацію, коли буржуазна історіографія виступала своєрідним пацієнтом, виражаючи в своїх історіографічних текстах негаразди і проблеми, з якими вона зіткнулася, а радянська історіографія як досвідчений психоаналітик, правда, озброєний марксистсько-ленінським методом аналізу, розкривала справжні причини цих негативних явищ. Ось, що стверджував радянський дослідник І.Кон: «Не будучи в состоянии вскрыть глубокие причины кризиса буржуазной мысли, некоторые из этих исследователей (буржуазных историков В.Г.) весьма тонко описывают симптомы этого кризиса» (виділено І.Коном) [4].

Аксіомою марксистсько-ленінської теорії було твердження, що історична наука займає центральне місце в теорії пізнання в цілому. При цьому посилювались на думки класиків марксизму-ленізму: «Мы знаем только одну единственную науку — науку историю. Историю можно рассматривать с двух сторон, ее можно разделить на историю природы и историю людей. Однако, обе эти стороны неразрывно связаны: до тех пор пока существуют люди, история природы и история людей взаимно обуславливают друг друга»[5]. Логічним продовженням цієї тези, було уявлення про принципову єдність природничих і соціальних наук, а значить і про ідентичність їх методів пізнання. З останнім і пов'язана претензія на те, що історик спроможний досягнути об'єктивну істину і сформулювати об'єктивні закони суспільного розвитку, які, правда, вже давно сформулювали «класики».

Отже, з марксистсько-ленінської точки зору, розвиток історичної науки представляє собою не що інше, як боротьбу спочатку за формулювання марксизмом об'єктивних законів розвитку людства, а потім за їх утвердження і відстоювання від посягань буржуазної і ревізійоністської думки. Вся інша інтелектуальна історія виступала або як передісторія марксизму, або як фальсифікація: «Историография делит всю историю исторической мысли на два периода: на период домарксистский, донаучный, когда история несмотря на свои отдельные достижения, еще не стала подлинной наукой, и на период марксистской, научной, когда в середине XIX в. основоположники марксизма К.Маркс и Ф.Энгельс создали свою научную теорию и сформулировали основные положения в области исторической науки»[6].

Історична наука і ідеологічна боротьба вважалися невіддільними одна від одної. Це передбачало, що будь-який погляд на історію є обумовленим класовими інтересами, а, з другого боку, будь-яка класова ідеологія базується на сучасних їй здобутках історичної науки. Само по собі визнання обумовленості пізнавальної діяльності історика зовнішніми чинниками з певними поправками (обумовленість не тільки класовими чинниками, але й етнокультурними, конфесійними тощо) не викликає сумнівів. Однак марксистсько-ленінська історіографія використовувала цю тезу не для «внутрішньо-наукових цілей», зокрема для внесення поправки щодо «об'єктивності» історичних знань, а для «зов-

шішньонаукових», ідеологічних завдань (що знайшло своє відображення в принципі партійності). Так, автори реферативного збірника з досить симптоматичною назвою «Историческая наука и идеологическая борьба: (советская историография 1970 — 1980-х годов)» в 1986 році проголошували: «противоборство между историческим материализмом и буржуазным идеалистическими и позитивистскими трактовками действительности идет сегодня по широчайшему фронту исторической науки, актуализируя, вовлекая в конкретную идеологическую борьбу даже самые узкие и специальные ее области» [7].

Модель радянської історичної науки вважалась зразковою, а марксистсько-ленінські принципи історичного пізнання — непорушними. Фактично, будь-який інший напрямок історичної думки розглядався не інакше як з точки зору, в якій мірі він відповідає критеріям марксистсько-ленінської теорії. Так, радянська дослідниця, ще тільки приступаючи до аналізу стану немарксистської історичної науки, вже мав готовий вирок для неї: він повинен був говорити про її кризу.

Така оцінка була закономірною в радянській історіографії, якщо згадати сакральний постулат марксистсько-ленінської теорії про загальну кризу капіталістичної системи. Криза історіографії виступала як окремих випадок загальної кризи капіталізму. Більше того, поняття криза немарксистської історіографії, по суті, створювалося за «образом і подобою» поняття криза капіталізму.

Радянська історіографія простежувала зв'язок між кризою немарксистської історичної науки і становленням методології історії як окремої наукової дисципліни. Розглядаючи проблему кризи немарк-

систської історичної науки, автори праці «Историческая наука. Вопросы методологии» стверджували, що методологія історії — це не абстрактні теоретичні конструкції, світогляд, а раз так, то «антикомуністична спрямованість» буржуазної історіографії автоматично означає «ненауковість» її змісту. Один з авторів цієї праці Б.Г.Могильницький писав: «Буржуазная историография, питаемая реакционными идеями, направленными на увековечение исторически обреченного строя, создает фальсифицированный образ прошлого, еще более углубляющий антинаучные черты буржуазного общественного сознания наших дней» [8].

Радянські історики не зупинялися тільки на констатації зовнішніх стосовно науки чинників кризи. Була проведена велика робота по вивченню внутрішньонаукових чинників. Криза буржуазної історичної науки пов'язувалася з розповсюдженням антиісторизму [9]. Початок кризи ознаменувався відходом до релятивізму і суб'єктивізму (на фоні становлення «справжньої історичної науки» марксистсько-ленінської), що врешті решт призвело до заперечення об'єктивного пізнання минулого, відмови від уявлення про реальність історії.

З першого погляду здається, що поняття криза немарксистської історіографії радянськими дослідниками трактувалася в наукознавчому плані як остаточний занепад. Однак прийємо до уваги, певний «оптимізм» радянської історіографії: вона була впевнена, що рано чи пізно, але буржуазна історична наука перейде на марксистсько-ленінські позиції. Таким чином, скоріше мова йшла про кризу переходу від однієї парадигми (буржуазний ідеалізм) до «прогресивної» марксистсько-ленінської парадигми.

Література:

1. Мерцалов А.Н. В поисках исторической истины. М. 1984. С.96-97.
2. Могильницкий Б.Г., Николаева И.Ю., Гульбин Г.К. Американская буржуазная «психоистория»: Критический очерк. Томск. 1985. С.3.
3. Могильницкий Б.Г. Мучник В.М., Николаева И.Ю. «Возрождение нарратива»: о новейшей тенденции в развитии буржуазной исторической мысли // ННИ №3, 1987. С.88.
4. Кон И. Философский идеализм и кризис буржуазной исторической мысли. М. 1959. С.11.
5. Маркс К., Энгельс Ф. Немецкая идеология // Маркс К. Энгельс Ф. Соч., 2-е изд., т.3, с.16.
6. Очерки истории исторической науки в СССР. М., 1955. Т.1. С.11.
7. Историческая наука и идеологическая борьба: (советская историография 1970 - 1980-х годов). Сборник обзоров. М., 1986. С.9.
8. Историческая наука. Вопросы методологии. М., 1986. С.108.
9. Див. напр. Кон И.С. Философский идеализм и кризис буржуазной исторической мысли. М., 1959; Салов В.И. Историзм и современная буржуазная историография. М., 1977; Буржуазный историзм в зарубежной историографии. Казань, 1981.

В. С. ОРЛЯНСКИЙ
О ТЕОРЕТИЧЕСКИХ ОСНОВАХ ИССЛЕДОВАНИЯ
ПРОБЛЕМ ЕВРЕЙСТВА УКРАИНЫ

Орлянский Владимир Семенович — доцент Запорожского государственного университета, кандидат исторических наук

Вступление в новую эпоху — постиндустриальную породило и соответствующую идеологию — постмодерн. Сам термин был введён французским философом Ф. Лиотором ещё в начале 80-х годов.

Постмодерн как теория является антирационалистической теорией. Довольно своеобразным является подход постмодернизма как такового к истории. Этот подход российский историк В.Хорос изложил следующим образом: «Последняя (т.е. история. — В.О.) предстаёт не как «Большая история», то есть взаимосвязь традиций, эпох, формаций, периодов и т. д., являя собой ненужный «метанарратив» (любые концепции в духе рационалистических традиций Просвещения, которые претендуют на объяснительную силу и истинность, т. е. соответствие изучаемой реальности), — а как «музей», сборище разных фактов, древностей, реликвий, образов, деталей и пр., которые порой можно извлекать из забвения, использовать по тому или иному поводу» [1, 11].

Кроме того, постмодернизм отвергает «метанарративы» ещё и по той причине, что последние унифицируют происходившее, упорядочивают, подавляют единичное. Постмодернизм же напротив выступает за поддержку любой «инаковости», любых различий, любого многообразия. Философ П.С. Гуревич считает, что в основе современного мировоззрения «лежит плюрализм и релятивизм, отказ от монокаузальности в интерпретации исторических феноменов» [2, 15].

Одним словом, наша отечественная историческая наука на рубеже тысячелетий встала перед такими факторами: с одной стороны, современный мир вступает в новую цивилизацию, а с другой, — в самой мировой исторической науке происходят серьёзные перемены (появляются новые научные школы, происходит поиск новых теоретико-методологических подходов и методов исследования прошлого, обновление понятийно-терминологического аппарата, возникают новые взгляды на исторический источник как таковой и т.д.). Естественно, что отечественная историческая наука должна в теоретико-методологическом плане быть готовой к таким переменам. Появление в печати публикаций, посвященных этим проблемам (Л.Таран [3], О.П.Резнта [4] и др.), свидетельствуют о наличии такой озабоченности.

Сколько существует история как наука, столько и идут споры о том, что же такое история, Познание прошлого, писал И.Д. Ковальченко, имеет две взаимосвязанные задачи: первая — показ того, «как это

было» в реальной действительности; вторая — объяснение того, «почему было так, а не иначе» [5, 10].

Историк не должен высказывать своё сожаление о том, что развитие исторических событий пошло тем, а не иным путём, таким, каким бы хотелось этому историку. Г.В. Плеханов именно за это подвергал критике теорию исторического прогресса Н.К. Михайловского, за то, что последний высказывал своё неодобрение тем, что история пошла не так, как это ему хотелось бы [6, 563].

Собственно, об этом, о недопустимости подмены историком реального прошлого каким-то своим, воображаемым, отмечал и И.Кант: «Писать историю, исходя из идеи о том, каким должен быть обычный ход вещей, если бы он совершался сообразно некоторым разумным целям, представляется странным и нелепым намерением; кажется, что с такой целью можно создать только роман» [7, 21].

И сегодня в мировой исторической науке идёт довольно оживлённый обмен мнениями по вопросу: «А можно ли написать историю?» Именно так назвал одну из своих статей американский историк В.Лебедев и сделал такой вывод: написать единственную историю, «как она была на самом деле», нельзя [8, 142]. Его соотечественник М.Малиа пишет по этому вопросу следующее: «Об истории неизбежно пишут с позиций неких итоговых оценок, некоей конечной цели — известной или предполагаемой. Но свойство истории таково, что взгляд на эти итоги меняется от поколения к поколению, а порой ещё быстрее» [9, 134]. Автор приводит такой пример. Вольтер характеризовал «эпоху Людовика XIV» как наивысший триумф просвещённой монархии, а уже в следующем веке Токвиль старался разобраться в том, почему всё же эта монархия потерпела крах. Дж.Коллингвуд на поставленный вопрос о возможности написания истории в своей книге «Идея истории» ответил так: можно, если её — историю — будут писать люди с теми же мыслями и чувствами, что и те, которые жили в описываемую эпоху [8, 142].

Итак, единственную историю написать невозможно по той причине, что каждый историк опирается на «свою» теорию, на свой «методологический арсенал» приёмов и средств. В соответствии со «своим» теоретико-методологическим багажом каждый историк и занимается конструированием прошлого и его интерпретацией. Так, Ипполит Тен считал Великую Французскую революцию прямо-таки чудовищем, а Кропоткин и Жорес считали её благом для народа.

О влиянии идейно-политических взглядов историка на результаты его исследований пишет во введении к своей монографии А.В.Бойко, показав, через чьи интересы «пропускали» исторические события одной и той же эпохи такие известные исследователи, как Н.Полонская-Василенко и Е.И.Дружинина: первая — через интересы своего народа, вторая — через интересы российской империи [10, 7].

Свою позицию по этому вопросу чётко определил и Я.Грицак: «Засіб, в який історик пише правилами історичного аналізу, він тією чи іншою мірою відображає політичний і культурний контекст епохи... Кожна історія неминуче несе на собі відбиток живої особистості автора, верстви, нації, доби, до яких він належить» [11, 8].

Так что же такое история? Ответ на этот вопрос, как справедливо заметил Л.Зашкильняк, сводится к двум противоположным по своему характеру положениям: «чи це є засіб пізнання і розуміння реального світу, що існує у часі й просторі, чи це є результат творчого натхнення свідомості, яка створює неповторний світ духовних образів, що є складовою частиною відповідної культурної системи» [12, 5].

К сожалению, далеко не все историки задумываются над этими вопросами, и далеко не всех их волнуют те процессы, которые сегодня проходят в мировой и отечественной историографии. «В большинстве случаев, — отмечает А.П.Реэнт, — приоритет отдаётся фактам, а их концептуальное осмысление отходит на второй план» [4, 6].

В предлагаемой статье сделана попытка, осмыслить, как имеющиеся теоретико-методологический потенциал, которым сегодня располагает историческая наука, наиболее рационально использовать при исследовании проблем еврейства Украины.

Каждый исследователь в своей работе опирается на определённую теоретическую концепцию, без которой невозможно работать с документами, давать им критический анализ и конструировать прошлое. Такая картина, создаваемая историком, определяется тем, под каким углом зрения он рассматривает это прошлое. Автор настоящей статьи считает, что современный уровень развития историософии позволяет сделать вывод о том, что универсально признанным может считаться только плюралистическое видение исторического прошлого. Сегодня речь идёт о теоретическом плюрализме, о множестве исторических теорий (материалистическое понимание истории, структурализм, функциональный или стратификационный анализ, исторический антропологизм и др.), с помощью которых и должны вестись исторические исследования. Здесь важно найти такую совокупность и такое сочетание теоретических подходов, которые могли бы обеспечить адекватное осмысление происходивших процессов и событий в различные перио-

ды жизнедеятельности украинского еврейства. Эти подходы и могли бы составить теоретическую основу исследования последнего. Пока мы не можем назвать ни одной такой работы отечественной историографии.

Когда мы говорим о теоретическом плюрализме, то имеем в виду, прежде всего взаимодействие различных уровней теоретического осмысления реальной действительности 1920-1930-х годов, в том числе и проблем еврейского населения Украины в этот период. Речь идёт об уровнях общеисторической теории и частной исторической теории, используемой в работе над предметом нашего исследования.

В современных условиях нам представляется особенно уместной мысль, высказанная А.Тойнби, что историку надлежит уметь работать попеременно и с «микроскопом», т.е. заниматься анализом исторических источников, удостоверением конкретных исторических фактов, и с «телескопом», т.е. определённым образом интерпретировать эти факты, делать соответствующие обобщения макроисторического характера [13, 38]. Необходимо оптимальное сочетание индивидуального (история ментальностей, повседневности, частной жизни) и универсального.

Исходя из характера нашей темы, необходимо разобраться, прежде всего, с трактовкой таких понятий, как этнос, нация, этническая группа. Следует, очевидно, согласиться с той формулировкой понятия «этнос», которую дали Ю.В.Бромлей и В.И.Козлов: «Это особая группировка людей, исторически сложившаяся, особая форма их коллективного существования» [14, 5].

Понятие «нация» следует, наверное, употреблять в значении государства, что характерно в принципе и для мировой этнологической науки в целом. Так, К.Дойч пишет: «Нация — это народ, имеющий государство» [15, 165]. В последнее время под влиянием социальной доктрины постмодернизма в националогии получило широкое распространение течение, отрицающее объективную реальность этнических общностей и трактующее их как политический инструмент или идеологический миф. Особенно чётко просматриваются взгляды сторонников этого течения в работах В.А.Тишкова, который считает, что «нация — это политический лозунг и средство мобилизации, а вовсе не научная категория», что «это понятие как таковое не имеет право на существование и должно быть исключено из языка науки» [16, 30-34].

Термин «этническое меньшинство» в научной отечественной и зарубежной литературе используется сравнительно недавно — с середины 60-х годов. До этого же употреблялся термин «национальное меньшинство». Для национального меньшинства, пишет В.Евтух, «характерно стремление к отделению, к объединению в отдельный политический организм,

основу которого составили бы представители данного меньшинства». «Этническому же меньшинству свойственны другие определяющие моменты, не связанные с сепаратизмом. Для него основную роль играют не этнополитические, а этнокультурные ценности, объединяющие выходцев данного этноса в интонациональной среде» [15, 168].

Евреи Украины в исследуемый нами период были и остаются в настоящее время этническим меньшинством, которое в количественном отношении меньше титульной этнической группы. О сущности процесса приспособления евреев к жизни в иноязычной среде раввин А.Штейнзальц пишет: «Наша адаптация — это внутреннее преобразование. С языком чужого народа к нам приходит глубокое понимание его духа, его чаяний, его образа жизни и мыслей» [17, 202]. Иными словами, речь идёт, в сущности, об аккультурации, под которой израильский учёный Ц.Гителман понимает «усвоение новой культуры взамен изначальной, что не обязательно влекло за собой смену национального самосознания, то есть ассимиляцию» [18, 24].

Конечно, процесс ассимиляции этнических меньшинств в иноязычной среде остановить невозможно. Другое дело, что «процесс впитывания» элементов другой культуры, культуры преобладающей этнической группы должен иметь какие-то пределы, чтобы этническим меньшинствам не раствориться совсем в другой культуре. Одним словом, необходимо найти такой фактор, который не дал бы ассимиляции полностью завершиться. Таким фактором является «чувство национального единства» (М.Гершензон), «чувство общей цели» (И.Рубин), «чувство общей доли» (М.Феллер).

Очевидно, пришла пора в научной разработке специальной концепции этнической истории евреев Украины. Ключевой идеей в этом плане, считает И.Крупник, могла бы стать «идея параллельного развития диахронно существующих (т.е. возникающих и распадающихся) еврейских субэтносов, которая сформировалась под сильным влиянием концепции еврейских «историко-культурных ареалов» М.Вайнрайха и парадигм теории этносов, субэтнических подразделений и этнических процессов...» [18, 31].

Автор настоящей статьи предлагает ряд важнейших теоретических положений, которые в своей совокупности и составляют теоретические основы исследования проблем украинского еврейства. Эти положения можно свести к следующим:

— учёт особенностей еврейской истории: а) этническая; б) религиозная; в) общественная (общинная); г) территориальная.

Первой крупной фигурой еврейской истории был Авраам. Он и его семья оставили родной город Ур и в поисках новых земель перешли реку Евфрат. Воз-

можно, от этого пошло название евреев (иврим, от слова эвер — «другая сторона»). Впоследствии еврейский народ получил новое имя — сыны Израиля [24, 1-4].

Исключительное место в еврейской истории занимает фигура Моисея, который, говорится в одном издании, «сплотил разобщённые племена в единый народ; внедрил в народ идею чистого монотеизма; заложил фундамент развитой этнической системы; дал свод законов, ставших основой еврейской жизни и права вплоть до наших дней и в значительной степени повлиявших на гуманные идеалы нового времени» [19, 9].

Евреи появились на Ближнем Востоке, где этничность и религия воспринимались как однозначные понятия. Разделение же этих двух понятий началось с XVIII века, с эмансипации евреев в Западной Европе. Именно с тех пор и идут споры о том, являются ли евреи религиозной или этнической группой или одновременно тем и другим [26, 125].

Одной из особенностей еврейского народа является общинный образ жизни. Однако роль и место общины в жизни евреев и отношение последних к общине постепенно меняется. Один из известных израильских историков Б.-Ц. Динур писал, что община по своей природе «является социальным единством, которое возникает и развивается главным образом под действием коллективной воли, а не естественных процессов, как в случае семьи или племени» [20, 13]. А вот другой еврейский историк Г. Фишман пишет, что теперь евреи могут «по собственному желанию называть себя евреями, не принимая на себя никаких обязанностей по отношению к еврейской общине или её традициям, могут оставаться по собственному выбору, на основе субъективных ощущений, а не потому, что их кто-то обязывал придерживаться исторических еврейских ценностей и идеалов или общинных норм соблюдения обрядов и образа жизни» [21, 19];

— соблюдение символической границы, отделяющей историю как научную дисциплину от истории как средства решения разного рода конъюнктурных политических и идеологических задач. Несоблюдение такой границы чревато опасностью сползания к этноцентризму. С.Н.Артановский так определяет содержание этого явления: «Этноцентризм — это свойство групповой психики, древнейший в истории механизм групповой самозащиты. Его содержание: «мы» лучше, чем «они»; наша (этническая.-В.О.) группа, наш этнос во всех отношениях благороднее, мужественнее, добрее, чем другая группа, другой народ. Следовательно, нам принадлежит «лучший кусок пирога»» [22, 18].

Известный американский учёный Р.Прайс считал, что национальная еврейская историография как

раз и страдала в прошлом таким этноцентризмом: еврейские авторы редко пытались анализировать проблемы нееврейского окружения, в котором еврейская история, собственно, и развивалась [23, 16];

— определение стадий (ступеней, этапов) развития предмета исследования, в данном случае украинского еврейства, и их характеристика. На каждой стадии развития этого предмета исследования целесообразно выделять доминирующие процессы или события, определявшие «лицо» той или иной стадии. Если речь идёт о стадиях развития южно-украинского еврейства в 1920-1930-е годы, как, впрочем, и всего украинского еврейства, то эти стадии могут быть такими:

первая: 1921-1923 гг. — первые годы после окончания гражданской войны, проявление «еврейского вопроса» и необходимость специальных мер для его разрешения;

вторая: 1923 — кон. 20-х годов — реализация политики коренизации, пути и формы её реализации без доминирования идеологических постулатов правящей партии;

третья: начало 30-х годов — 1939 гг. — годы интенсивной идеологизации этой политики и как результат начало её свёртывания и в дальнейшем полная ликвидация всего того, что было сделано на предыдущих стадиях;

четвёртая: 1939 — июнь 1941 гг. — годы полного утверждения тоталитарных методов в области национальной политики;

— выявление решающих (важнейших, основных) факторов, определявших этнополитическое и этнокультурное развитие украинского еврейства на каждой из этих стадий, иерархия этих факторов. На первой стадии украинское еврейство находилось в состоянии морально-психологического шока после ужасов гражданской войны, а также в связи с мероприятиями, проводимыми согласно политики «военного коммунизма». На второй стадии решающим фактором была демократизация всех сфер жизни украинского еврейства, принятие мер по экономическому оздоровлению и этнокультурному развитию евреев. Американский учёный Р.Такер писал: «В период НЭПа советское общество ещё не представляло собой жёстко контролируемой системы, которой оно стало в 30-е годы в результате «революции сверху», начатой Сталиным в конце 1929 г...» [24, 278]. На третьей стадии чётко обозначился отход от политики коренизации, свёртывание всего того, что было сделано в предшествующие годы. С принятием постановления ЦК ВКП(б) и СНК СССР от 15.05.1934 г. «О преподавании гражданской истории в школах СССР» высшее политическое руководство страны взяло курс на «русификацию» всей общественной жизни [33, 64]. Наконец, на последней, четвёртой стадии характер-

ным было полное игнорирование каких-либо специфических особенностей, присущих национальным меньшинствам, населявшим тогда Украину. После заключения пакта Молотова — Рибентропа в средствах массовой информации уже не говорилось о тех преследованиях, которым подвергались евреи в Германии и занятой ею части Европы;

— принятие во внимание того положения, что украинское еврейство является частью восточноевропейского еврейства, которое имеет свои особенности в сравнении с еврейством западноевропейским. На одну из таких особенностей указал Ш.Эттингер. «В Восточной Европе, — писал он, — не было среди евреев значительной общественной прослойки, которая сблизилась бы с окружающей средой и его культурой. В отличие от западных своих соплеменников восточнославянские евреи не чувствовали себя стоящими ниже христианского общества, среди которого они жили. Культурный и образовательный уровень не только крестьянства, но и горожан в этих странах был весьма низким, и не было в нём той притягательной силы, которая могла бы побудить евреев к стремлению заменить своё традиционное культурное наследие духовными ценностями иноплеменной среды и к поискам путей для сближения с ней. Поэтому группы просвещённых евреев в Восточной Европе находились под влиянием не их собственного окружения, а культурных центров на Западе, в первую очередь Берлина и немецкой культуры вообще» [25, 521].

Это довольно существенная особенность, которая в определённой степени накладывала свой отпечаток на содержательной стороне взаимоотношений восточноевропейских евреев, в том числе и украинских, с этническим большинством своих стран.

Израильский историк Ш.Авинери отмечает, что именно восточноевропейское еврейство (Вена, Прага, Варшава, Одесса и др.) заложили культурные корни современного Израиля. «Израиль, — отмечает этот автор, — был и остаётся плотью от плоти Восточной Европы. Именно в Восточной Европе была разработана концепция Страны Израиля как исторической родины еврейского народа» [26, 6].

На вполне очевидное влияние еврейской культуры и традиций на украинскую интеллектуальную элиту конца XIX — начала XX в. О.Забужко отмечает, что к этому времени «эта элита уже твёрдо придерживалась того взгляда, что «духовная родина» значительно важнее для сохранения национальной самоидентичности, чем географическая территория, и этим открытием мы в значительной мере обязаны еврейству» [27, 39];

— наличие в украинском еврействе как в любом другом этносе, субэтнотосе. В одной из статей еврейской газеты «Ходашот» говорится: «Мы прекрасно

знаем, что украинский еврейский этнос поделён на субэтноты, и понимаем, что культуру, быт, ментальность евреев Одессы, Киева, Подолии, Волыни, Буковины, Холмщины необходимо рассматривать не только с позиции их единства, но и отдельно» [28].

Менталитет южноукраинского еврейства несколько отличается от менталитета местечкового еврейства Правобережной Украины: большей динамичностью, меньшей религиозностью, большим участием в общественно-политической жизни своей местности, наличием большего потенциала интеллектуальных сил.

Одной из особенностей восточноевропейского еврейства было то, что оно не стремилось к религиозным реформам. Исключением в этом плане была Новороссия, прежде всего Одесса, где ещё с момента заселения этого региона замечалось ослабление влияния религии. Ещё в 70-е годы XIX в. такие еврейские писатели, как Л.Гордон и М.Лиленблюм, подвергали беспощадной критике фанатичную преданность мёртвой букве закона и религиозной обрядности;

— признание того факта, что у евреев как нации чрезвычайно сильно проявляет себя духовно-культурный компонент, который, отмечал выдающийся еврейский учёный С.М.Дубнов, — «закалил эту нацию и сделал её жизнеспособною даже при отсутствии политического и территориального единства» [29, 66]. «У народа, объединённого сильным государством или сплочённого на одной территории, — продолжал С.М.Дубнов, — национальная энергия находится в скрытом состоянии; у народа же, лишённого территориально-политического покрова и подвергающегося опасности быть поглощённым другими народами, национальная энергия проявляется в активных формах, и национальный элемент ярко окрашивает собой все стороны личной и общественной жизни» [29, 64].

Вот эта «национальная энергия» и является главным препятствием для полной ассимиляции евреев в странах их проживания. Даже в США, где интеграция евреев в жизнь американского общества зашла особенно глубоко, даже там, считают исследователи, «происходит не столько эрозия еврейской идентичности, сколько трансформация форм её выражения» [30, 102];

— понимание с позиций историзма места иудаизма в жизни евреев, который, по существу, является частью еврейской культуры, уникальность которой выражается, прежде всего, в религиозных понятиях и символах. Один из первых еврейских философов Саадин Гаон, живший в первой половине X века, писал: «Наш народ является нацией только благодаря религии» [31, 17]. Говоря словами еврейского философа М.Бубера, «еврейский гуманизм означает... в первую очередь возвращение к лингвистической значимости... Библии» [21, 15].

Встаёт вопрос: «А чувствует ли еврей себя евреем, если он порвал со своей религией?» Эти вопросы волновали и М.Бубера: «Какого рода та общность, о которой мы свидетельствуем, когда называем себя евреями? Что означает наше странствие над бездной — падаем ли мы сквозь туман тысячелетий в забвение или же некая сила движет нами, направляя к совершенству? В великой кладовой абстракции хранятся всевозможные ответы для умников, не желающих усложнять себе жизнь достаточно глубоким их осмыслением. Такие ответы существуют, и на сей случай: их два на выбор — религия и нация. Но эти ответы, на наш взгляд, как замаскированные вопросы» [32, 68-69].

Сегодня в бывших республиках распавшегося СССР религия вновь начинает играть важную роль в национальной самоидентификации евреев. Однако в качестве такой религии выступает уже не ортодоксальный иудаизм, а т.н. светская, или гражданская, религия. Годы пропаганды атеизма в условиях советского времени не прошли бесследно. В основе светского иудаизма современного еврейства лежит особое чувство религиозности, которое Д.Элазар назвал «неосаддукейством». Новые саддукеи, пишет этот автор, это «евреи, которые пытаются быть евреями через идентификацию с еврейским народом как корпоративной сущностью, с её историей и традицией, но без императивного принятия Галахи с её авторитарным характером и без признания центральности Галахи в определении своей еврейкости» [33, 140];

— учёт такого фактора в жизнедеятельности еврейского народа, как его вера в лучший конечный исход своей жизни. О значении и месте такого импульса Э.Гуссерль писал следующее: «Та или иная нация, то или иное человеческое сообщество живут и творят в полноте сил только тогда, когда их ведёт вера в себя, удерживающая их на этом подъёме...» [43, 111]. Именно такая вера, вера в возможности своей древней цивилизации возрождает, отмечает М.Феллер, современное украинское еврейство, «вновь объединяет в семью, этнокультурную общность, в которой действуют законы взаимопомощи, взаимной опеки и солидарности...» [35, 15];

— признание того обстоятельства, что изучаемый нами мир украинского еврейства в той или иной конкретно исторический период — это не только мир объективности (явления, события, процессы), но и мир субъективности (намеренья, желания, пристрастия людей). А.Я. Гуревич в связи с этим отмечает: «Помимо официальных идей и догм, государственных планов и законоположений существуют человеческие эмоции и настроения; в глубинах сознания лежит картина мира, определяющая индивидуальное и коллективное поведение» [36, 68]. Многие годы советской истории такие вещи социально-психологичес-

кого плана вообще не принимались во внимание. Они — такие вещи — даже не были на втором плане. Они считались несущественными, не определявшими направление развития тех иных социально-политических процессов, а потому и не было принято их учитывать;

— принятие во внимание особенностей социальной структуры еврейского населения Украины, которая сложилась ещё до установления Советской власти. В.Сотниченко указывает на наличие следующих тенденций в развитии этой социальной структуры: а) к классовой и профессиональной дифференциации; б) к переходу к производительному труду; в) к концентрации еврейского населения в крупных торгово-промышленных центрах; г) к занятию сельскохозяйственным трудом [37, 90-91];

— выявление специфических особенностей иноязычной среды, в которой проживает еврейское население данного региона, а также характера отношений (хозяйственных, социально-бытовых) с окружа-

ющим населением. Полиэтничный и поликонфессиональный характер региона диктовал евреям необходимость в соблюдении определённой гибкости в установлении различного рода контактов как с титульной, так и с другими этническими группами, проживающими в данном регионе. Отношения с этими этническими группами — это своеобразный диалог культур этих групп, испытание на прочность своих национальных жизненных норм и обычаев.

Все выше изложенное является одним из вариантов теоретической концепции исследования проблем украинского еврейства. Появление других вариантов такой концепции создаст необходимые условия для обмена мнениями по поставленным вопросам, а также возможности для научной разработки теоретических основ исследования украинского еврейства, адекватных, как достигнутому уровню развития мировой и отечественной историографии, так и специфическим особенностям этнической истории еврейского народа.

Литература:

1. Хорос В. Постиндустриальный мир - надежда и опасения // Мировая экономика и международные отношения.-1998.- № 12.
2. Гуревич П.С. Предисловие // Арон Р. Этапы развития социологической мысли. - М., 1993.
3. Таран Л. Пока история не станет наукой...// Зеркало недели.-1998.-21 февраля.
4. Реєнт О.П. Сучасна історична наука в Україні: шляхи поступу // Укр. іст. журн.-1999.- № 3.
5. Ковальченко И.Д. Теоретико-методологические проблемы исторических исследований (Заметки и размышления о новых подходах) // Новая и новейшая история.-1995.-№ 3.
6. Плеханов Г.В. Избр. филос. труды. Т.1. - М.,1956.
7. Кант И. Идея всеобщей истории во всемирно-гражданском плане // Кант И. Соч. в 6-ти т. Т.4.-М., 1966.
8. Лебедев В. «Подлинная история» (Можно ли написать историю «как она была на самом деле?»)// Вопросы философии.-1996.-№ 11.
9. Малия М. Советская история // Отечественная история.-1999.-№ 3.
10. Бойко А.В. Південна Україна останньої чверті XVIII століття. Частина 1.-Запоріжжя, 1997.
11. Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX-XX століття.-К.,1996.
12. Зашкільняк Л. Методологія історії від давнини до сучасності.-Львів,1999.
13. Рашковский Е.Б. Историк как свидетель или об источниках исторического познания // Вопросы философии.-1998.- № 2.
14. Бромлей Ю.В., Козлов В.И. Этносы и этнические процессы как предмет исследования // Этнические процессы в современном мире. - М.,1987.
15. Евтух В. Этническое меньшинство: понятие, признаки, функции // Философская и социологическая мысль.-1994.- № 1-2.
16. Тишков В. О нации и национализме // Свободная мысль.-1996.-№ 3.
17. Штейнзальц А. Введение в Талмуд. - М.,1993.
18. Крупник И. Проблемы этнографического изучения евреев в СССР: восемь лет спустя (1981-1989) // Исторические судьбы евреев в России СССР: начало диалога. - М.,1992.
19. Рот Сесиль. История евреев с древнейших времён по шестидневную войну / Перевод с английского. - Библ. - Алия, 1967.
20. Динур Б.-Ц. Еврейская история, её особенности и непрерывность // Социальная жизнь и социальные ценности еврейского народа. - Библ. - Алия, 1977.
21. Фишман Г. Быть или не быть: евреи перед выбором. - М., 1995.
22. Артановский С.Н. Этноцентризм и «возврат к этничности»: концепции и действительность // Этнографическое обозрение.-1992.-№ 3.
23. Локшин А. История евреев в России конца XVIII- начала XX веков в современной зарубежной историографии // Евреи в России: история и культура. Сборн. науч. трудов.- СПб.,1998.
24. Такер Р. Сталин. Путь к власти. 1879-1929 (История и личность). - М., 1991.
25. Очерк истории еврейского народа / под редакцией проф. Ш Эттингера. - Библ. - Алия, 1990.
26. Авинери Ш. Обретение отсечённых корней // Израиль -2000.-1992.-№ 1.

27. Забужко О. Еврейство как носитель национальной идеи в рецепции украинской литературы начала XX века // *Философская и социологическая мысль*.-1994.-№ 1-2.
28. Ми мусимо знати, хто ми (Створімо популярну енциклопедію «Українські євреї») // *Ходашот*.-1995.-№ 1.
29. Дубнов С.М. Письма о старом и новом еврействе // *Дубнов С.М. и Динур Б.-Ц. Две концепции национального возрождения*. - Библ. -Алия, 1981.
30. Козлов С.Я. Американский опыт еврейских иммигрантов // *США: экономика, политика, идеология*. - 1998.-№ 1.
31. Динур Б.-Ц. «Чудо» возрождения Израиля и его исторические основы // *Дубнов С.М. и Динур Б.-Ц. Две концепции национального возрождения*. - Библ. - Алия, 1981.
32. Бубер М. Еврейство и евреи // *Евреи и еврейство. Сб. ист. -филос. ессе*. - Иерусалим, 1991.
33. Гительман Ц., Червяков В., Шапиро В. Иудаизм в национальном самосознании российских евреев // *Вестник еврейского университета в Москве*. - 1994. - № 3 (7).
34. Гуссерль Э. Статьи об обновлении // *Вопросы философии*.-1997.-№ 4.
35. Феллер М. Українське єврейство. Вип. 3. Підготовчі матеріали популярної енциклопедії.-К., 1998.
36. Гуревич А.Я. Двойкая ответственность историка // *Новая и новейшая история*.-1997.-№ 5.
37. Сотниченко В. Тенденції розвитку єврейської економіки і формування передумов аграризації єврейського населення СРСР у 20-30-ті роки XX століття // *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень*. Вип.4.-К.,1998.

І. В. ІЩЕНКО

ЖЕБРАКУВАННЯ ТА БРОДЯЖНИЦТВО ЯК СОЦІАЛЬНІ АНОМАЛІЇ В УКРАЇНІ ПЕРІОДУ НЕПУ (1921–1928 РР.) : ОБ'ЄКТИВНІ Й СУБ'ЄКТИВНІ ЧИННИКИ ПОШИРЕННЯ

Іщенко Ігор Васильович — викладач кафедри військової підготовки Дніпропетровського національного університету

У наш час дослідники почали звертатися до такої закритої та, нібито не існуючої за радянської доби теми, як жебракування та бродяжництво. Більшість вчених-істориків, соціологів вважають генезою цих аномалій та їх субкультури звичай християнської релігії. Але остаточно з'ясування динаміки їх розповсюдження в українському суспільстві зазначеного періоду можливе тільки після ретельного аналізу об'єктивних та суб'єктивних чинників, що сприяли цим явищам.

Остання чверть XIX ст., як відомо, видалася чи не найпліднішою у розв'язанні практично всіх суперечностей відносно причин аномалій. Саме тоді свій вклад у поповнення скарбниці знань внесли І. Прижов, Е. Д. Максимов, Д. А. Ліньов, А. Бахтіаров, М. Воронов, М. Костомаров, О. Забелін, Д. Дріль, П. Ковалевський та багато інших. І. Прижов, наприклад, досяг певної достовірності у своєму описі явищ, застосувавши особисті спостереження. Він одягав лахміття, брав суму і йшов жебракувати у середовище юродивих, бродяг [46]. Пізніше його досвід перейняв Д. А. Ліньов. Адже зібрати більш-менш об'єктивний цифровий матеріал відносно жебраків важко у зв'язку з прихованістю і небажанням вступати у контакти з дослідником, якого вони сприймали як «казенного человека» [4, с.27]. Між тим, спроби вчених виявилися не марними. Вони дають певні уявлення про ці явища, які тривалий час замовчувались офіційною історіографією, насамперед, через ідеологічні перепони.

Нагадаємо, що суперечливі 20-ті роки були своєрідним полігоном для випробувань людської гідності та честі, здатності боротися за життя як особисте, так і своєї сім'ї. Проте, як свідчить історія, далеко не всі вийшли переможцями у тих надзвичайно складних умовах. До того ж, нова економічна політика, яка почала проводитися з кінця березня 1921 р., співпала із природними катаклізмами, що спричинили голод у південних округах України в 1921-1923 рр. Дуже влучно описує економічне становище населення цього регіону доповідь Катеринославського ГубЧК від 1 травня 1922 р., де вказувалося: «... вакханалія спекулянтів... На вулицях лежать трупи померлих від голодної смерті, маса жебраків ходить по вулицях, марно намагаючись випросити шматок хліба і, поруч із цим, сучасні непмани розкидаються мільйонами в ресторанах» [7, арк. 87]. Аналогічна ситуація склалася і в інших голодуючих містах республіки [29; 2, с. 576; 47; 24, арк. 12]. І тут її варто порівняти із сьогоденням. Усе та ж концентрація багатства на одному полюсі та збіднення решти громадян на іншому, масове жебракування, бродяжництво, безпритульність. Тому для уникнення помилок у боротьбі з означеними аномаліями з'являється потреба на історичному досвіді 20-х років дати узагальнене пояснення обставин, які спричинили це людське лихо.

Енциклопедичний словник Ф. А. Брокгауза та І. А. Єфрона визначено, що жебраки — клас людей, про існування яких повинні піклуватися інші [43, с. 210].

Безперечно, у 20-х роках людину за крайню межу зубожіння штовхала велика кількість обставин. Саме їх необхідно систематизувати й показати, як вони руйнували розум та волю у прагненні до кращого життя.

Отже, почнемо з об'єктивних факторів, котрі вплинули на різке погіршення соціально-економічної ситуації в Україні, а значить, і на зубожіння громадян.

Підірвані війною та продрозкладкою продуктивні сили сільського господарства у 1921 р. зазнали ще одного удару, на цей раз від природної стихії: південь України, Поволжя, Північний Кавказ, тобто основні хлібовиробничі регіони, вразила посуха, яка була найжорстокішою за попередні 30 років [41, с. 24].

У грудні 1921 р. уряд УСРР оголосив голодуючими Запорізьку губернію повністю, Таганрозький і Маріупольський повіти Донецької губернії, Дніпровський, Херсонський, Миколаївський повіти Миколаївської губернії, Одеський і частково Тираспольський повіти, Катеринославський, Криворізький і половину Дніпровського повіту Катеринославської губернії, Константиноградський та Кобелякський повіти Полтавської губернії.

Кількість голодуючих швидко збільшувалася. Тільки в степових округах України вона зросла з грудня 1921 р. по травень 1922 р. більш ніж утричі — з 1.2 до 3.8 млн. чол. Але українські державні та партійні органи не звернулися своєчасно за допомогою ні до уряду РСФРР, ні до закордонних урядів. Внаслідок цього лише влітку 1922 р. в Україні розгорнули діяльність представники іноземних благодійних організацій під егідою Американської Адміністрації Допомоги та Міжнародного Червоного Хреста [там же, с.28].

Не володіючи обстановкою, В.І.Ленін 18 травня 1921 р. писав М.В.Фрунзе, Г.І.Петровському, Х.Г.Раковському та ЦК КПУ: «Тов. Бухарін говорить, що урожай на півдні чудовий. Тепер головне питання всієї Радянської влади, питання життя та смерті для нас, — зібрати з України 200-300 мільйонів пудів [2, с.558]. Натомість, за даними української статистики, весь урожай республіки в 1921р. складав 298,5 млн. пудів» [42, с.41]. Зрештою практичні дії російського та українського урядів були узгоджені в контексті ленінського завдання. 8 грудня 1921р. на VI Всеукраїнському з'їзді Рад Х. Раковський визнав жахливі картини голоду в Україні. Після такої заяви він дійшов дивовижного висновку: «Товариші, не повинні ми забувати про негайне завдання, а власне, про збір продподатку, якого ми зібрали вже біля 50 млн. пудів. Коли ми не подамо допомоги Росії, то ми самі можемо опинитися перед великими міжнародними труднощами» [45, с.3]. Відтак, Україна продовжувала годувати Росію, тоді як в самій Україні люди масово помирали з голоду.

Зосередження лиха в Україні була Запорізька

губернія. Уже в лютому 1921 р. пересічний добовий раціон харчування населення цієї губернії складав не більше 500 ккал, у той час як у Катеринославській — 1,1 тис. (при нормі 2,5-3 тис.) [41, с.29]. Кількість жебраків та бродяг тоді була не відома. Обліком цих явищ органи влади зайнялися дещо пізніше, у 1925 р. Але вже напередодні непу ставилося питання про відкриття розподільчих будинків для цієї категорії населення [55, арк.2]. Голод ще більше підсилив злиденність. В Одесі, приміром, у серпні 1922 р. налічувалося до 30 місць, де частіше всього скупчувалися жебраки, тоді як на той же період 1921 р. їх було 18 [25, арк.2-13]. Згубний удар по мешканцях, особливо селянах, наносили й інші недороди, градобої, посухи, що траплялись на території південної України у роки непу. Багато хто з селян, виснажений попереднім лихоліттям, вдавався до жебракування. Комісія за обстеженням голодуючих сіл Новобузького району Миколаївської округи констатувала у травні 1925 р.: «Місцеве населення вичерпало вже усі види взаємодопомоги й джерелом виживання для голодуючих тепер, за повідомленнями, є збирання милостині» [21, арк.4].

У 20-х роках однією з головних причин поширення в суспільстві жебракування були численні епідемії хвороб. Досліджуючи механізм перетворення нормальної людини на жебрака, такого ж висновку дійшов відомий російський психіатр П.І.Ковалевський [35, с.57-58]. Під час голоду знижувався опір організму, а отже, спалахувало чимало пошестей хвороб. За даними охорони здоров'я УСРР, тільки за сім місяців 1922 р. у неврожайних губерніях республіки хворіло на холеру 24,4 тис. осіб, на черевний тиф — близько 29,6 тис., на висипний — 136,6 тис., на поворотний тиф — 141,7 тис. осіб. Значно зросла смертність населення. Тяжкий стан склався в селах та промислових центрах півдня України — Катеринославі, Одесі, Миколаєві, Бердянську [58]. Так, на 26 липня 1922 р. у Одесі всього на холеру захворіло 102 особи, з них 48 — померло [23]. В Катеринославі за перший квартал 1922 р. померло близько 3,2 тис. осіб при середній смертності 700 осіб на рік. В Одесі з січня по квітень 1922 р. смертність населення зросла з 2,3 до 3,7 тис. осіб на рік, а народжуваність знизилася з 231 до 69 осіб [58]. А це означало збільшення сиріт, руйнацію тисяч сімей.

Лікарі-психіатри вказували на безповоротний негативний вплив голоду щодо психіки людини. Адже тривала відсутність харчування обумовлює пониження об'єму сірої речовини у мозку. Така людина губить свідомість, і їй стають властиві тваринні інстинкти. З історії хвороб, записаних санітарним лікарем м. Миколаєва Когоном, відомо багато випадків канібалізму. Втративши здоровий глузд, такі психічно хворі діяли як поодинці, так і групами. У селі Чумаківці, наприклад, в 25-ти верстах від Голої Пристані, у січні-лютому 1922 р. існувала зграя людоджерів у складі 18-

20 осіб. Вони ловили молодичь, вбивали їх, перекручували на ковбасу, якою годувались й продавали на ринку. Подібного роду випадків було зафіксовано чимало. Жажливою була співучасть дітей у таких злочинах [28, арк. 1-69]. Вони були повністю загублені для суспільства. Психіка їх була надовго травмована і якщо вони не вмирили у психіатричній лікарні разом з батьками, то ставали бродягами [там же]. Серед жебраків Катеринослава під час обстеження злиденності у березні 1925 р. виявилось, що 14% цієї референтної групи назвали хворобу, як основну причину свого заняття [57, арк.9].

Голод, що спричинив розорення значної кількості селянських господарств, викликав й інші соціальні та економічні проблеми. Десятки тисяч мешканців міст, де панувала господарча розруха, рушили на село у пошуках їжі (звичайно, перш за все у регіонах, не охоплених неврожаєм). В свою чергу, голодні селяни могутньою хвилею поринули до міст, сподіваючись знайти там хоч який-небудь споживок. Але на новому місці їх ніхто не очікував. Тим паче, повертаючись у рідні оселі, переселенці знаходили їх повністю розкраденими. Про це свідчить доповідь голови виконкому Кам'янського району Катеринославської губернії у серпні 1923 р. [14, арк.616]. Перша половина 1925 р. супроводжувалася сигналами про масові зубожіння переселенців разом з тими, хто кинув свої хати на селі й помандрував у місто [21, арк.50]. Питання про охорону порожніх домівок селян, яких привела до міст нужда, ставилося на засіданні розширеного пленуму центральної секції взаємодопомоги наприкінці 1924 р. Таке завдання було покладене на районні та сільські комітети взаємодопомоги. [57, арк.36]. Проте переважна їх більшість просто ігнорувала вказівки зверху. Серед 130 волосних та сільських комітетів взаємодопомоги Катеринославщини тільки Кам'янський та Краснопільський дійсно піклувалися про людей і допомагали їм. Решта ж просто існувала на папері. Були випадки, коли представники відділу соціального забезпечення просили надати сприяння комітетам взаємодопомоги, але отримували відповідь типу: «А ну вас з вашими комітетами...» Голови виконкомів не бажали займатися цим питанням [10, арк.38]. А голова Прядівського комітету взаємодопомоги робив цигарки з тих циркулярів, що надходили з окрінспектури соцзабезу та палив їх [там же, арк.50].

Серед усього розмаїття об'єктивних факторів що сприяли жебрацтву у роки непу, центральне місце належить безробіттю. У підтримку цієї думки наводимо результат дослідження жебрацтва у Катеринославі. Саме таку причину свого способу існування назвали 33% респондентів [57 арк.9]. Даний висновок характерний для всієї України [там же, арк.21-22]. Безробіття котре панувало в республіці в 20-х роках, було аграрного походження. Лави безробітних збільшувалися

не за рахунок промислових робітників а здебільшого, з тих українських селян-бідняків які прагнули знайти роботу в місті. На Україні безробіття виникло восени 1921 р. і зростало досить швидко. Найбільшої гостроти це явище набуло у таких містах, як Київ Харків, Одеса Катеринослав і Миколаїв. Статистичні дані про кількісний склад безробітних дуже різнилися із справжньою картиною. Перепис населення у грудні 1926 р. показав, що на той час не мали роботи 1944 тис. осіб, а біржі праці зареєстрували тоді 4103 тис. безробітних [5, с.9; 40 с.39]. У списки безробітних подекуди потрапляли і особи, які ухилилися від праці взагалі. Їх приваблювала можливість отримувати деякі пільги і безкоштовні обіди користування комунальними послугами у визначених обсягах тощо [40, с.45; 26 арк.39-67]. Безробітні України тих часів належали, здебільшого до категорії осіб з низькою кваліфікацією або й зовсім без неї. Дуже відчутно безробіття вдарило по радянських службовцях, чорноробах та металістах [40 с.40; 52, с.454]. Основна доля селян які не мали взагалі ніякої спеціальності, потрапляла у нескінчену чергу на біржі праці де отримати постійну роботу було так же важко, як виграти лотерейний приз [8 арк.53; 30, арк.21]. Деяка частина з них під тиском обставин почала збирати милостиню [8 арк.53]. Слід додати, що нічліжні будинки для безробітних де вони часто опинялися, приїжджаючи до міста були розсадниками пияцтва, розпусти аморальності. Мешкання у них негативно впливало на людину, яка вперше туди потрапляла. Спілкуючись з постійними жителями новачки часом у лічені дні починали переймати їх «рукопротяжне ремесло» [32, с.36; 44].

Певний вплив на зростання безробіття справляла демобілізація армії. Серед жебраків Катеринослава 15% значилися як колишні червоноармійці, що не знайшли свого місця в нормальному житті [57, арк.9]. В ході Всеукраїнської міжвідомчої наради, скликаної 24 грудня 1924 р. народним комісаром соцзабезу, доповідач Іванов описав гнітючу картину, коли демобілізовані червоноармійці протягом місяця жили в громадському туалеті [там же, арк.24]. Військомати були не в змозі допомогти їм та багатьом колишнім селянам, які після армійської служби не бажали повертатися у села, шукаючи роботи в місті [13, арк.129]. З 1 січня 1921 р. по 1 січня 1922 р. з армії було звільнено 2,5 млн. осіб [33]. Тільки у 1925/26 р. на біржах праці республіки зареєструвалося 12,5 тис. колишніх червоноармійців [5, арк.9].

На тлі масових зворушень в українському суспільстві 20-х років кожна людська доля складалася індивідуально. Страждали соціально незахищені сім'ї, люди похилого віку, інваліди та ті діти, що залишилися без батьків. Безперечно, ці причини жебрацтва також належать до об'єктивних. Радянська офіційна статистика 20-х років дуже часто приховувала дійсне стано-

вище. Скажімо, подаються цифри соціального забезпечення незахищених прошарків населення. Проте відсутній процент від їх загальної кількості. Але й критичні правди досить рельєфно свідчать про неймовірно труднощі в підтримці соціально незахищених верств громадян. Комітети взаємодопомоги, на які сподівалися владні структури, не мали достатньо засобів для захисту інвалідів та інших груп населення від голодних злиднів. Наведемо такі дані [52, с.78; 11, арк.60].

не втрачають рівноваги. Б'ються що є сили, аби забезпечити хоча б мінімальний рівень життя своєї сім'ї [35, с.49]. У роки непу українські селяни, особливо малопосівні та частина середньопосівних дворів, найменше купували продукції, обмежуючись найнеобхіднішими товарами. Становище їх було настільки скрутне, що вони були змушені економити на всьому, аби зберегти власне господарство, сподіваючись у майбутньому вибитися в справжні господарі [34,

Таблиця 1. Діяльність окружної секції взаємодопомоги Катеринославської округи у квітні 1924 р. (12 районних і 101 сільський к.в.д.)

№ п/п	Категорії соціально незахищених громадян	Всього на обліку	Надавалася допомога	%
1.	Сімей червоноармійців	2214	83	4
2.	Демобілізованих червоноармійців	697	34	4
3.	Інвалідів праці	1537	12	0,8
4.	Інвалідів Червоної армії	342	16	4
5.	Інвалідів I світової війни	2047	13	0,6
6.	Сімей померлих червоноармійців	208	35	17
7.	Сімей померлих воїнів царської армії	1523	13	0,9
8.	Вдів трудящих	4401	70	1,6
9.	Інших соціально незахищених сімей	1617	71	4

Як бачимо, дуже незначна частина громадян цієї категорії знаходила матеріальну підтримку.

Напередодні ХХ ст. статистика зафіксувала в Росії (разом з Україною) близько двох мільйонів осіб, не здатних до повноцінної праці. А жебраків з цієї категорії нараховувалося не менше 300 тисяч. Отже, на рукопротяжній ниві опинявся кожен шостий інвалід [4, с.28]. Тому неважко підрахувати, бодай приблизно, потенційних представників даної референтної групи. Під час обстеження жебрацтва в українських містах 13% респондентів назвали старечу дряхлість у якості основної причини, що привела їх до цього «ремесла» [57, арк.9]. За повідомленнями Катеринославського відділу соцзабезу, у квітні 1924р. потребували розміщення в будинки догляду 150 бездомних старих людей [11, арк.63]. Для підрахунку орієнтованої кількості тих, хто жебракував, поділимо 150 на коефіцієнт «6» й отримаємо 25 чоловік. Саме у той період комісія виявила у Катеринославі 24 жебрака-старця [57, арк.9]. Інші причини, які називалися респондентами-жебраками, виглядали так: безпритульність — 18%, сліпоту — 9%, бродяжництво — 4%, втрата годувальника — 3%, недорід — 1,6%, інші причини — 7% [там же].

Залишилося з'ясувати — як усі ці об'єктивні чинники поширення злиденності впливають на психіку людини та її психічні реакції. Ясна річ, бідність та жебрацтво — поняття дуже близькі, але не рівнозначні. Бідні люди мають менше, ніж того потребує середній достаток, вони схильні упасти в злидні, однак вони ще

с.259-260]. Навіть родина середняка відмовляла собі в будь-якій фабричній продукції — мануфактура, взуття, цукор, гас і, навіть, голка належали до предметів розкоші [там же]. Державна комісія, вивчаючи життєвий рівень та побут київських робітників у 1923 р., описує подробиці матеріального стану токаря учбово-механічного заводу: «Мешкає в дуже важких умовах. Щоб уникнути голоду, повинен кожного місяця продавати свої речі. За цей рік продав: костюм, дві ковдри, дзеркало, два годинники та ін.» [6, с.41].

Дослідники, вивчаючи ментальність українського народу, дійшли висновку, що йому властиві такі основні риси, як любов, радість, спокій, довготерпіння, добродушність, милосердя, віра, покірливість [49, с.42-44]. І люди терпіли до останнього. А коли виникала критична ситуація в особистому житті, котра викликала шок, психіка не витримувала. Такі люди робили перший крок, починаючи збирати милостиню. Вони народилися, здебільшого, нормальними й порядними людьми. Але невдачі життя поступово деградували їх судження про навколишню дійсність, приносили їм самих, доводили до твариноподібного стану.

Ось лише кілька прикладів наслідків голоду на Одещині. У січні 1923 р. виявилися страхітливі умови життя людей, що перенесли це лихо. Сім'я Марущенко з Новогерманського району Захар'ївської волості залишилася без хати. Трапилася пожежа і мати з чотирма дітьми змушена була шукати десь притулок. Милосердний господар пустив бідолах у лазню, де

вони й мешкали. Опинившись у скрутному становищі, харчувалися корінними рослин, а замість хліба вживали різні сурогати. Сусіди жили не набагато краще. Поруч у землянці перебивалися четверо дітей і батько-вдовець. Майна у них ніякого не було. Мати померла з голоду [27, арк.49]. В таких умовах на півдні України у той час жили десятки тисяч людей. У серпні 1922 р. продовольчу допомогу в голодуючих місцевостях України отримували 58% населення [41, с.28]. Зокрема, у Катеринославській губернії у березні 1923 р. з 2,5 млн. населення голодувало 656322 особи. А з цієї кількості голодуючих лише 173259 чоловік отримували харчі від різних організацій [26, арк.108].

Для запобігання психічних травм, неврозів знедолені люди шукали ілюзорне задоволення своїх потреб у горілці. Вона й ставала останньою краплею їх деградації. Так, журнал «Большевик» згадував про партійців, які відмовлялися навіть спілкуватися з сільськими бідняками, бо, мовляв, «всі вони — п'яниці». А в часопису «На аграрном фронті» (1928, №1) висловлювалася така думка: «Чого ми можемо навчитися від неможливих селян, якщо вони не здатні самі зварити собі борщу?» [36, с.90]. Не випадково, мабуть, серед усіх адміністративних стягнень, застосованих у 1923/24 р. на теренах Катеринославської округи, 92% — були пов'язані з пияцтвом. Як виявилося, 78% п'яниць були відвертими бідняками [9].

Існували у 1920-х роках, як і тепер, так звані дисфункціональні сім'ї. В них суттєво послаблена здатність до виконання усіх сімейних функцій (окрім біологічного відтворення), а саме: життєзабезпечення, організації побуту, підтримання фізичного, душевного здоров'я, виховання дітей, налагодження внутрішніх та зовнішніх відносин. Саме ці сім'ї, маючи серйозні проблеми, часові рамки яких інколи сягали декількох поколінь, не знаходили, а часто й не шукали засобів їх вирішення [32, с.36-37; 21, арк.28; 20, арк.1-100]. Надання матеріальної допомоги таким неможливикам було марною справою. Вони продовжували байдкувати й надалі, пропивши гроші [48; 36, с.90]. Народжена в злиднях дитина була приречена на жебрацтво. У 1927 р. в Україні таких дітей народилося принаймні 2326 чоловік [53, с.58].

Аналіз вікової структури дітей Одещини, Миколаївщини, які виховувалися у дитячих будинках у 1922 р., показав таку закономірність, що малюків до 5 років було найменше в цих установах. Причому їх чисельність була меншою в тих місцевостях, які більше постраждали від голоду. Одна з причин, безперечно, була пов'язана із залученням дітей до жебрацького промислу. Неможлики, що вдалися до цього заняття, маленьких дітей залишали при собі, а старших всіляко прагнули віддати у дитячі будинки. За молодших дітей, до того ж хворих, більше подавали милостині [46, с.38; 4, с.30; 19; 22, арк.2-56].

Теорія, висунута М.Ломброзо, пояснює існування пропавших людей спадковістю. Саме вона є причиною виродження роду. Це виявляється у нестійкості нервової системи, фізичних дефектах [37, с.4-11]. Люди з такими відхиленнями вже не могли протистояти труднощам життя.

Зауважимо, що у будь-якому суспільстві завжди існували жебраки, бродяги, проститутки, злочинці різних типів. У них є одна спільна ознака — існування за рахунок інших, і вони її свято дотримуються. Ці референтні групи, існуючи у суспільстві, по суті — його ізгої. Вони створили свою субкультуру зі своїми традиціями, устроєм життя і т.ін.

Поширення жебрацтва в Україні 20-х років саме й було, багато у чому, спричинене поєднанням важких економічних умов та наявністю у суспільстві певної доли людей з явними ознаками виродження.

Для свого харчування вони вже не могли систематично працювати, а тому здебільшого жебракували. Прохали вони переважно тільки на їжу та горілку. Запасів не робили [7, арк.87]. До кінця 1923 р. ця категорія людей вважалася трудовими дезертирами й до них застосовувалися заходи примусового характеру [16, арк.259]. У Кримінальному кодексі УСРР, який був затверджений ВУЦВК 23 серпня 1922 р. зберігалася ст.126 за трудове дезертирство. Міра покарання згідно з нею передбачалася у вигляді примусових робіт терміном не менше одного тижня [51, с.22]. У подальших редакціях ця стаття була ліквідована і подібні ледарі стали почувати себе вільніше. Ця когорта не оминала й дрібних крадіжок. Книга затриманих осіб по м. Миколаєву у 1928 р. рясніє від подібних фактів [20, арк.1-100]. Красти їх змушував голод. Та вони, певне, не крали б, маючи шматок хліба і ковток горілки. Поступово жебракування і крадіжку вони почали вважати головним засобом існування. Більшість таких лацог жили по околицях міст у різних нетрях [31]. Вони влаштували собі спільні помешкання у потайних місцях, аби сховатися від облав. Такі «халабуди» на 4-6 чоловік були у Катеринославі, Одесі та інших містах [25, арк.2-13, 52]. «Звезда» так писала про їхні заняття: «Дикун великого міста нерідко тиняється по квартирах, прохаючи милостиню, і у той же час зірким оком спостерігає за погано зачиненими дверима, розвішаною на дворі для просушки білизною і т.ін. Знайшовши зручний момент, він краде перший предмет, що встигне схопити, і прямує до своєї нори» [31]. Так звичайні бідняки під впливом зовнішніх об'єктивних факторів перетворювалися на покидьків суспільства — жебраків. Д.А.Дріль вважав їх головним фондом професійного жебрацтва [32, с.26].

Для запеклого представника «рукопротяжної фабрики» були притаманні такі риси, як позбавлення самолюбства, лінощі, брехня, неробство, розпушта, відсутність сорому, стримуючих мотивів до крадіж-

ки. Колишнє життя для такої людини обтяжливе. Боротися за нього вже не вистачало ні сил, ні енергії. Це хвора людина. Її діагноз був один — пауперизм (жебраківання). В 1925 р. на Харківському вокзалі комісія виявила 38 жебраків й наступного дня їх пообіцяли відправити на роботу. Коли за ними прийшли у зазначений час, то залишилося лише 8 осіб. Решта ж визнала за краще й надалі просити милостиню, красти тощо [57, арк.23].

Дослідження явища зачіпає й таку проблему — чи можна вважати жебраками кобзарів? Практично усі вони були сліпці. Мандруючи по містах і селах, грали на кобзі, співали народні пісні за що отримували гроші (або збирали милостиню). За спогадами поета-політв'язня М.Самійленка та кобзаря А.Порфіренка, ще наприкінці 20-х років їх можна було побачити на всіх базарах Катеринослава, а в ярмаркові дні співці часто збиралися гуртами по 10-15 осіб [60, с.14]. Південніше Катеринослава статистики відносно кобзарів не існувало але по всій Україні їх налічувалося близько 200 осіб [там же, с.16]. Фізичний недуг змушував цих людей виконувати найпростішу роботу наприклад, сукати вірвовки на додаток займатися кобзарською справою. Як царат, так і радянська влада вороже ставилася до кобзарства [60 с.31-43; 39, с.35-36]. Однак у жебраків та кобзарів були спільні ознаки організації їх діяльності. Це насамперед, гуртування у цехи. Цех обирав свого начальника цехмістра [59 с.26; 43; 31]. І кобзарі, і жебраки крім звичайної мови часто спілкувалися на зрозумілій лише їм так званій «лебійській». Суттєвою спільною рисою їх діяльності можна також вважати релігійну християнську основу благань до оточуючих [39, с.40-41; 37 с.15-16]. Як бачимо, кобзарі були у чомусь схожі на жебраків. Цікаво що І.Прижов називає кобзарів жебраками, які зберігали з покоління в покоління народні думи. Часто зібравши грошей, вони самі купували хату з городом одружувалися, сплачували податки разом з іншими селянами [46 с.19]. За словами автора: «Небагато хто з них надходив у розряд жебраків, збирателів милостині з приводу якогось каліцтва. На відміну від так званих російських калік-перехожих котрі самі не розуміють, про що вони співають» [там же]. Бідняки ставилися до кобзарів з великою пошаною просили їх навчити правильно читати молитви [38, с.45-50]. Заможні ж селяни вважали кобзарів ледарями й часто виганяли з двору [39 с.30]. Такий протилежний підхід щодо кобзарів був типовим. З нашої точки зору, ту частину кобзарів що виявляла справжню народну творчість, не можна вважати жебраками.

Жебракування, як соціальне явище взагалі, стало можливим тільки за підтримки християнської релігії, церкви. Канонізація способу життя Ісуса Христа формувала в народі почуття жалості до бідних людей, жебраків. Ось на це співчуття, жаль людський і спи-

рається жебрацтво. Саме прагнення допомогти ближньому нерідко перетворюється на захоочення дармоїдів. І 20-ті роки не стали винятком [56]. Типологія аномалії, що існувала за часів непу, була представлена широким спектром — від тієї частини громадян, що вперше опинилась на ганебному шляху, загнана у глухий кут екстремальними обставинами, до тих, які свідомо зробили свій вибір на користь такого способу життя. Це, так би мовити, професійне жебрацтво. Чітку межу між ними провести не можна. Є сенс розглядати кожен тип жебрака, як проміжний до професійного. Таке заняття можна порівняти з кар'єрою, котру не можливо покинути.

Жебракування певною мірою пов'язане з такою соціальною хворобою, як бродяжництво. Дореволюційне російське законодавство, починаючи з 70-х років XIX ст., визнавало бродягою особу, котра не вказала за небажанням чи неможливістю свій дійсний стан або звання. До бродяги зараховували також людину, що навмисно дала неправдиві дані про свій стан та звання. До того ж, для складу злочину була необхідна наявність обох умов [3]. В роки непу в Україні юридичного об'рунтування терміну «бродяжництво» так і не відбулося. Тоді найчастіше мало ужиток словосполучення «бродячий елемент». Під цей контингент підводилися всі громадяни, що не мали посвідчення на проживання в конкретній місцевості. Явище швидко поширювалось, спонукаючи владні структури до вжиття запобіжних, карних заходів, переважно у вигляді адміністративної відповідальності [15, арк.212-215].

Які ж фактори обумовили його поширення в зазначений період? Варто погодитись: поняття бродяжництва та жебракування, як соціальних явищ, за своєю логікою пересікаються. В 20-ті роки практично кожний селянин, приїжджаючи до міста у пошуках роботи, міг бути зарахований до «бродячого елемента». А вже селянам офіційно заборонялося більше двох тижнів знаходитись у гуртожитку чи нічліжному будинку в очікуванні роботи, якщо вони не залучалися до громадських робіт [12, арк.264].

Обстеження цієї аномалії в той час показали, що не всі жебраки переміщувалися на далекі відстані. В основному це було характерним для селян-представників «рукопротяжної справи», які мандрували в міста. Бродяжничали також міські жебраки, які були бездомними. Підрахунки свідчать, що приблизно 56 — 60% прохачів милостині одночасно були бродягами [57, арк.9, 46]. Звідси випливає співпадання певної долі об'єктивних факторів поширення двох соціальних явищ у період непу. Серед них особливо заслуговує на увагу дитяча безпритульність, яка особливо загострила цю проблему. На залізницях республіки в 1926 р. зафіксована така чисельність бродячих дітей: на Південній залізниці — 830 осіб, на Південно-Західній

— 1000 осіб, на залізниці навколо м. Києва — 1800 осіб. Наслідками бродяжництва дітей на транспорті й стали жебракування, крадіжки особистих речей пасажирів, предметів внутрішнього обладнання вагонів та паровозів, вантажів з вагонів, дров зі складів, продуктів у торговців. Були зареєстровані навіть випадки пограбувань та співучасті у вбивстві. Крім того, серед безпритульних було дуже поширене пияцтво та розбещення. Соціальне лихо в таких масштабах виявилось притаманним не лише Україні. Чимало бродяг щороку рухалося на зимівку в напрямку півдня України з Росії. Аналіз наведених у табл.2 даних про затриманих громадян без посвідчення на проживання у 1928 р. в м. Миколаєві підтверджує цей висновок [20, арк.1-100].

сована у травні, в розпалі навігації, коли прибували ділові люди з грошима. Як відомо, той же Миколаїв ще за дореволюційних часів вважався одним з найбільших центрів Росії щодо розповсюдження проституції [18, арк.34]. Роки непу підтвердили цю репутацію: в період навігації від 25 до 33% представниць «найдавнішої професії» були мандрівницями з Росії [20, арк.1-100].

Сучасні дослідження бродяжництва доводять існування прямої лінійної залежності віку бродяг від терміну початку заняття цією справою. В 1996 р. дослідник Є.А.Стівенсон встановив, що бродяги віком до 24 років займалися своїм ремеслом до шести місяців. Частка їх складала приблизно 70% у цій віковій групі. До того ж, причиною бродяжництва людей, що вда-

Таблиця 2. Відомості про затриманих осіб по м. Миколаєву у 1928 р. за бродяжництво та за підозрою у вчиненні інших антисоціальних дій

Характеристика соціального стану Місяць	Затримано		За віком				Звідки прибули			Явних бродяг, жебраків
	Чол.	Жін.	10-15 р.	16-35 р.	Більше 35 р.	Не пам'ятають свій вік	Місцеві	Не місцеві	Не знають адресу	
Січень	6	1	1	3	1	2	5	5	2	2
Лютий	19	3	5	10	4	3	2	6	14	14
Березень	14	1	2	11	2	s	1	10	4	4
Квітень	15	2	2	14	1	s	1	12	4	4
Травень	13	8	4	14	2	1	5	15	1	1
Червень	14	3	1	10	4	2	s	11	6	7
Липень	19	8	4	17	4	2	5	17	5	5
Серпень	10	3	s	12	1	s	6	6	1	1
Вересень	9	2	s	10	1	s	s	11	s	3
Жовтень	13	1	s	12	1	1	2	9	3	3
Листопад	14	5	2	14	2	1	5	14	s	1
Грудень	10	4	s	9	2	3	1	8	5	5
Всього	156	41	21	136	25	15	33	119	45	50

Як видно, бродяжничали переважно чоловіки (співвідношення до жінок приблизно 6: 1) селянського походження. Під час весняно-польових робіт вони поверталися у рідні місця, а закінчивши сівбу, знову з'являлися в місті. У серпні — така ж сама послідовність їх міграції під час збору врожаю. Доказ знайдено і в інших джерелах [14, арк.557]. Друга категорія бродяг в контексті їх заняття була представлена гастролерами-злочинцями. Вони робили ставку на крадіжки, пограбування тощо. Часто цілими групами вони мандрували з Одеси, Кавказу, Росії та інших регіонів. Їх вабили портові місця, можливість пожитися. Середній вік жінок, котрі приїжджали без документів до портового міста, коливався від 16 до 31 року. Максимальною ця «жіноча хвиля» була зафік-

лися до цього заняття недавно (до 1/2 року), було, у більшості випадків, стихійне лихо, пожежа, втрата документів і т.ін. [50, с.32-33]. Безповоротні процеси для такої людини, за даними досліджень, настають після п'яти років бродяжництва [там же]. Тому, враховуючи молодий вік затриманих бродяг, можна стверджувати, що вони не були остаточно загублені як особистості.

Крім вищезначених категорій, жагучу пристрасть до бродяжництва мала деяка частина людей похилого віку, психічно хворих, інвалідів. Вони мандрували переважно залізницею. У списках Наркомсоцзабезу значилося 39 осіб. Індивідуальні мотиви таких людей збігалися з їх хворобою. Ось деякі з них: душевно хворий, загубив документи, інвалід, гастролер з

метою вимагання грошей, або взагалі без будь-якої мети, жебрак, інвалід-алкоголік, травматичний невроз, неврастенія, епілепсія, інвалід Червоної армії, дебошир і т.п. [17, арк.16-20].

На завершення з'ясування об'єктивних та суб-

цигани жили, переважно, у великих містах і виїжджали на село тільки на ярмарки чи поворожити селянкам. За даними перепису населення 1926 р., в Україні проживало 13579 циган. Їх розселення по південних округах показано в таблиці 3 [1].

Таблиця 3. Відомості про розселення циган по території південних округ України (за станом на 17.02.1926р.)

№ п/п	Округа	Кількість жителів (циган)	% до всього населення округи
1.	Дніпропетровська	678	0,5
2.	Запорізька	264	0,5
3	Миколаївська	344	0,3
4.	Одеська	679	0,8
5.	Херсонська	406	0,7

’ективних факторів бродяжництва варто розглянути таку проблему, як етнічне переміщення певних груп населення. Мова йде про циган, які бродяжничали по території республіки в роки непу. Цигани кочували туди, де більше людей. Через свої промисли вони й не могли жити вкупі. Їхні зайняття — торгівля кіньми, ковальство, гра на скрипці, ворожіння, жебракування тощо — примушували циган розпорозуватися на невеличкі групи.

Щоправда, в Україні кочових циган у досліджуваній період було мало, в основному — це прибулі з-за кордону чи з інших регіонів Союзу. Влітку по Україні кочували кримські та бессарабські табори. Іноді ж приходили здалеку, як, наприклад, у 1928 р., коли крім радянських тут перебували цигани з Угорщини та Сербії. Вони перейшли кордон ще за часів революції, коли зробити це було не так важко. Мандрували цигани, головним чином, не кіньми, а поїздами і з територією України були зв'язані не дуже міцно. Осілі ж

З таблиці видно, що циган найбільше привертало до помешкань великі південні міста — Дніпропетровськ (Катеринослав) та Одеса, де вони отримували достатній прибуток. Радянська влада, намагаючись приборкати бродячих циган, спочатку вживала заохочувальних заходів, але згодом вдавалася і до примусових, аби змінити їх спосіб життя на осілий.

Дослідження об'єктивних та суб'єктивних чинників розповсюдження жебракування та бродяжництва в українському суспільстві 20-х років переконує, що ці аномалії до певної міри мають спільні коріння. Тривале та різке погіршення економічних умов життя, наявність широких верств знедолених громадян, відсутність ефективної системи соціального забезпечення були тим благодатним підґрунтям, на якому швидко зростали подібні вади. Пияцтво та його поширення у роки непу стало справжнім каталізатором перетворення нормальних людей на покидьків суспільства — жебраків та бродяг.

Література:

1. Баранніков О.П. Українські цигани. - К., 1931. - 60с.
2. Белаш А.В., Белаш В.Ф. Дороги Нестора Махно. - К.: Проза, 1993. - 592с.
3. Бродяжничество // Энциклопедический словарь / Брокгауз и Ефрон. - 1891.-Т.4.-С.695-696.
4. Голосенко И.А. Нищенство как социальная проблема (из истории дореволюционной социологии бедности) // Социс.-1996.-№7.-С.27-35.
5. Гордиенко Л.М. Ликвидация безработицы в Украинской ССР (1921-1930 гг.): Автореф. дис. ...канд. ист. наук.-К., 1975.-21с.
6. Горелик И., Липкес И. Киевский рабочий в 1923 году: бюджеты, питание, жилищные условия, быт. - К., 1924.-96с.
7. Державний Архів Дніпропетровської області (далі: ДАДО).-Ф.1., оп.1, спр.633.
8. Там же. Ф.Р - 122, оп.1, спр.45.
9. Там же. Ф.Р - 305, оп.1, спр.16, арк.136-138.
10. Там же. Спр.18.
11. Там же. Спр.23.
12. Там же. Спр.31.
13. Там же. Спр.33.

14. Там же. Оп.2, спр.1 «а».
15. Там же. Ф.Р - 1379, оп.1, спр.1.
16. Там же. Ф.Р - 1388, оп.1, спр.1/4, арк.259.
17. Державний архів Запорізької області.Ф.533, оп.1, спр.201.
18. Державний архів Миколаївської області (далі: ДАМО). - Ф.75, оп.1, спр.4
19. Там же. Ф.Р - 98, оп.1, спр.140, арк.123.
20. Там же. Ф.Р - 118, оп.1, спр.133.
21. Там же. Ф.616, оп.1, спр.22.
22. Там же. Ф.702, оп.1, спр.34.
23. Державний архів Одеської області (далі: ДАОО). -Ф.107, оп.1, спр.336, арк.7.
24. Там же. Ф.Р - 107, оп.1, спр.374.
25. Там же. Спр.482.
26. Там же. Спр.66.
27. Там же. Ф.702, оп.1, спр.34.
28. Там же. Спр.102а.
29. Там же. Ф.Р - 1269, оп.1, спр.303, арк.27.
30. Там же. Ф.Р - 1915, оп.1, спр.51, арк.21.
31. Дикари большого города // Звезда. - 1924.-№469, 10 фев.
32. Дриль Д. Бродяжничество и нищенство. Меры борьбы с ним. -СПб.: Изд. Канторовича, 1899. - 47с.
33. Итоги деятельности советской власти в цифрах (1917-1927г.г.): ЦСУ СССР.-М., 1927.-74с.
34. Калініченко В.В. Селянське господарство України в період НЕПу: історико-економічне дослідження. - Х.: Основа, 1997. - 400с.
35. Ковалевский П.И. Нищие духом. - Спб.: Русский мед.вестник, 1902.-116с.
36. Конквест Р. Жнива скорботи: радянська колективізація і голодомор.-К.: Либідь, 1993.-383с.
37. Краинский Н.В. Психология падших людей. - Вильна: Губ.тип., 1910. - 34с.
38. Кулиш П. Записки о Южной Руси. - СПб., 1856. - Т.1. -с.45-50.
39. Лавров Ф. Кобзарі. - К.: Мистецтво, 1980. - 252с.
40. Лобурець В.Е. Формування кадрів радянського робітничого класу України (1921-1932 рр.) - Х.: Вища школа, 1974. - 158с.
41. Мовчан О.М. Голод 1921-1923р.р. на Україні // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. - К., 1991.- Вип.1. -С.24-35.
42. Народное хозяйство Украины в 1921 г. - Х.1923. - с.41.
43. Нищие // Энциклопедический словарь / Брокгауз и Ефрон. -1897. - Т.21.-С.210-211.
44. Ночлежка губсовета // Звезда. - 1923. - №357. 26 сент.
45. Промова Раковського на Шостому Всеукраїнському з'їзді рад // Українські робітничі вісті. - 1922.-8 лют.
46. Прыжов И. Нищие на святой Руси. - Казань: Молодые силы, 1913. - 83 с.
47. Самарский А. Забытый голодомор, или ужасы 75летней давности// Хронограф «ПВ».-1998. - №14. 3 апр.
48. Сенников Д. Борьба с нищенством // Вопросы социального обеспечения. - 1927. - 15 апр. - с.4-5.
49. Слесарева М.П. Вплив ментальності на економічну поведінку // Вісник Харківського державного університету: наука і соціальні проблеми суспільства. - Х., 1998. -С.42 - 44.
50. Стивенсон С.А. О феномене бездомности // Социс.-1996.-№8. -С.26-33.
51. Уголовный кодекс УССР, утвержденный ВУЦИК 23 августа 1922г. - Х.: Наркомюст УССР, 1922.-50с.
52. Україна: статистичний довідник. - Х., 1925. - 516с.
53. Україна: статистичний довідник. - Х., 1929. - 399с.
54. Центральний державний архів вищих органів влади України (далі: ЦДАВОВУ). - Ф.3, оп.1, спр.3666, арк.301.
55. Там же. Ф.5, оп.1, спр.125.
56. Там же. Оп.2, спр.195, арк.2-47.
57. Там же. Спр.809.
58. Там же. Ф.582, оп.1, спр.159, арк.122.
59. Чабада М.Кобзарі та лірники // Дивослово. - 1998. - №6. -С.25-28.
60. Черемський К.П. Повернення традицій: з історії нищення кобзарства. - Х., 1999. - 288с.

А. М. МІХНЕНКО

ОБОРОНА ДОНБАСУ ТА НІМЕЦЬКО-ФАШИСТСЬКИЙ ОКУПАЦІЙНИЙ РЕЖИМ (1941–1943 РР.)

Міхненко Анатолій Михайлович — доцент кафедри всесвітньої історії Донецького національного університету, кандидат історичних наук

22 червня 1941 р. страшний день в історії нашої країни. Агресія фашистської Німеччини принесла велику війну та велику біду у кожную родину, на довгі роки перевернула життя усієї держави. Вторгнення в СРСР не було за задумом Гітлера, просто військовою операцією. Воно переслідувало особливу мету: знищення радянської держави та завоювання життєвого простору для німецьких колоністів. Мета обґрунтовувалася переконанням Гітлера в особливій єврейській природі більшовизму і його глибокою ненавистю до всіх слов'янських націй. Споконвічний, на думку Гітлера, конфлікт між Німеччиною та слов'янським світом робив Росію джерелом постійної загрози для Німеччини. Нарешті, його переконання в неповноцінності слов'янської раси слугувало ще одним доказом для знищення в Росії будь-яких форм політичної організації. «В рабів не буває держави» [1].

У своїх загарбницьких планах гітлерівці відводили особливе місце Донбасу, готуючи йому роль «Східного Рура». І дійсно, на початок війни Донбас був одним з найбільших індустріальних районів не тільки Радянського Союзу, але і світу взагалі. У 1940 р. тут добувалося понад 60% загальносоюзного видобутку вугілля, виплавлялося більше 37% чавуну, 25% сталі, вироблялося 26% прокату, майже 50% коксу. Донбас давав близько 63% металургійного обладнання і майже половину паровозів, що виготовлялись в СРСР [2]. Звичайно ж, було від чого жадібно розгоратися очам німецьких завойовників.

Були у гітлерівців щодо Донбасу і найближчі задуми. Вони розраховували перетворити його на «прифронтовий арсенал»: забезпечити його вугіллям свою військову промисловість і фронтові перевезення, організувати на його підприємствах виробництво чавуну і сталі, випуск і ремонт паровозів, танків, артилерійських снарядів і іншої техніки. Після війни гітлерівський генерал-фельдмаршал Еріх фон Манштейн писав у книзі «Загублені перемоги»: «Донбас відіграв істотну роль в оперативних задумах Гітлера. Він вважав, що від оволодіння цією територією... буде залежати результат війни... Гітлер стверджував, що без запасів вугілля цього району ми не зможемо витримати війни в економічних відносинах» [3].

Проте у серпні 1941 року гітлерівці вже не могли вести наступ на усіх трьох головних напрямках: на Ленінград, Москву та південний промисловий район. Просування на Україні відставало від запланованих строків. Але німецьке командування в той момент ще не вирішило, яким повинно бути наступне

завдання: наступати на Москву чи повернути атакуючу групу військ фронтом на південь. За твердженням італійського історика Джузеппе Боффа — Гітлер, всупереч думкам деяких генералів, зупинив свій вибір на другому варіанті. Він прагнув будь що оволодіти промисловими та сільськогосподарськими ресурсами України [4]. І це, на думку історика, пояснюється тією обставиною, що чим складніше ставало досягти поставлених цілей одночасно, тим багатства України все нестримніше приваблювали до себе Гітлера, особливо в перспективі затягування війни [5].

Відступаючи під ударами противника, радянські війська намагалися затримати просування ворога углиб держави. Командування вишукувало найменшу можливість для здійснення оборонних операцій. Так, з 29 вересня до 16 листопада було проведено Донбасько-Ростовську стратегічну оборонну операцію. Фронт оборони радянських військ розтягнувся на 400-670 км. Глибина відходу військ — 150-300 км. Про сили, втягнені у проведення операції, свідчать матеріали таблиці 1. [6]

На 11 липня 1942 р. становище у смузі Південно-Західного фронту ускладнилося. Основні сили були змушені вести тяжкі бої в напівоточенні. Подальше просування з'єднань 4-ї танкової армії ворога на південь являло собою загрозу оточення військ Південного фронту, котрі оборонялися в Донбасі. Враховуючи це, ставка ВГК 15 липня 1942 року наказала відвести війська фронту за Дон. Під натиском чисельно переважаючих сил гітлерівців наші війська були змушені залишити Донбас [7]. Проте план німецького командування оточити та знищити війська Південного фронту та розвинути наступ на Кавказ був зірваний. Ворог поніс значні втрати і перейшов до оборони в невідомому оперативному розташуванні, що було використано радянським командуванням для переходу у контрнаступ під Ростовом.

Таким чином, вся територія Сталінської області, а також Ворошиловградської області були окуповані і включені в так звану «військову зону», підлеглу безпосередньо командуванню гітлерівських військ. В секретному меморандумі про націонал-соціалістичну окупаційну політику в Росії від 16 липня 1941 року йшла мова про те «як краще розподілити гігантський періг, щоб ми по-перше, панували, по-друге — управляли, по-третє — могли експлуатувати... Життєвим принципом повинно бути і залишатися на віки віків: нікому, окрім німця, не дозволено носити зброю!..

Таблиця 1. Бойовий склад, чисельність військ, людські витрати.

Найменування з'єднань та терміни їх участі в операції	Бойовий склад та чисельність військ до початку операції		Людські витрати в операції			
	кількість з'єднань	чисельність	невідновні	санітарні	Всього	середньодобові
Південний фронт (29.9 - 16.11.41 р.)	сд - 20 кд - 3 УР - 1 тбр - 4	491500	132014	15356	147370	3007
6-а армія Південно-Західного фронту (29.9-16.11.41 р.)	сд - 3, кд - 2 тбр - 2	45000	11201	1862	13063	267
Азовська військова флотилія (29.9.-16.11.41 р.)	-	5100	98	45	143	4
Всього	дивізій - 28, бригад - 6, УР - 1	541600	143313	17263	160576	3277

Лише німець може володіти зброєю, а не слов'янин, не чех, не козак, не українець» [8].

Вже в перші дні окупації почався терор. Про політику жорстокого терору окупантів щодо цивільного населення свідчить циркулярний листи начальника штабу верховного головнокомандування збройних сил Німеччини від 16 вересня 1941 р., в якому говорилося, що життя людини в окупованих країнах нічого не вартує і що «... дієвим засобом залякування може бути тільки смертна кара». Загарбники вели мерзенну систему заложників за «злочини поти армії». Якщо винний не був виявлений, за вбивство німецького військовослужбовця підлягало розстрілу 100 мирних жителів, за вбивство поліцейського — 10 осіб. З особливим розлюченням окупанти полювали за комуністами і комсомольцями. Фашисти вже в перші дні окупації вивісили накази і оголошення з вимогою по негайну реєстрацію усіх комуністів та комсомольців, в іншому разі — розстріл. Усьому населенню — вийти на роботу, інакше — розстріл. За зберігання зброї — розстріл. За допомогу партизанам та втікачам-військовополоненим — розстріл. За порушення комендантської години — розстріл [9]. Кожен житель був зобов'язаний повідомляти про перебування сторонніх громадян та радянських бійців. Заборонялося розмовляти про чисельність та дислокацію німецьких військ. Також потрібно було здати зброю, яка знаходилась в наявності. При невиконанні даного наказу — розстріл, а при вияві лояльності, окупаційна влада заохочувала населення продуктами, а в окремих випадках навіть наділами землі [10].

«Новий порядок» німці встановили за допомогою розстрілів та концтаборів. Примітною у цьому зв'язку є праця канадського історика українського

походження М.Г. Марунчака про систему концтаборів в Україні. У ній автор зазначає, що українська земля перетворилась на один великий концтабір, де гуляла сваволя та садизм німецького чобота. Якщо в концентраційних таборах та німецьких теренах були шибенці, то в Україні шибенці та повішених було видно майже у кожному місті. Коли в Європі розстрілювали по кілька тисяч чи десятків тисяч людей, то в Україні відрахунок ішов на сотні тисяч. Тут практикувався геноцид у широкому розумінні цього слова. В'язні, які побували в українських концтаборах і пізніше були депортовані до європейських концтаборів оцінювали тутешню атмосферу, як відпочинок. Напевно така оцінка якнайкраще характеризує німецькі концтабори та винищувальну політику на українських землях [11]. Приміром у Сталіно було 3 концтабори. Найбільший з них містився в бувшому сталінському концтаборі т.зв. Трудовому таборі виправних робіт [12].

Гестапівці зібрали на Пожежній площі міста (нині площа Дзержинського) десятки євреїв та почали знущатися над ними, а потім розстрілювати [13]. Вони перетворили на камери смертників підвали готелю «Донбас» та будівлю калінінського відділення держбанку. У спаленому клубі ім. Леніна німці організували концентраційний табір для військовополонених, живими з каторги не випускали. У містах та селах розпочалися облави та арешти. 18 січня 1942 р. в «Донецьку віснику» було надруковано оголошення польового командира про розстріл 15 січня 5 дівчат-партіоток — мешканців Юзівки [14].

Під час окупації Ворошиловградської області гітлерівські кати розстріляли, повісили, замордували у катівнях понад 100 тисяч жителів і військовополоне-

них, у тому числі велику кількість жінок, стариків, дітей. Не було в області жодного міста, робітничого селища або села, де б загарбники не вчиняли масових розправ. Тільки під час однієї з кривавих акцій, що проводилася в Луганську 1 листопада 1942 року, вони знищили понад 3 тисяч осіб, заповнивши їх тілами протитанковий рів поблизу кургану Гостра Могила. На шахті №151 «Богдан», в Красному Лучі, в шурф було скинуто більше двох тисяч осіб. Масові розстріли і розправи над населенням окупанти творили в Алчевську, Стаханові, Краснодоні, Старобельському, Попаснянському, Меловському, Білокуракинському районах й інших містах.

Факти кривавих лиходійств і понині льодяють людські серця. На хуторі Суходол Слов'яносербського району фашистські недолюдки увірвалися в інтернат для дітей-інвалідів, з цинічною холонокровістю розстріляли 18 прикутих до ліжка калік, вилучили продукти. Інші 66 дітей померли від голоду.

У Попаснянському районі окупанти разом з місцевими поліцейськими у квітні 1943 року зібрали дітей і підлітків і під дулами автоматів погнали їх прочісувати замінований Рубацький ліс. Ні благання про пощаду, ні плач і крики переляканих хлоп'ят — ніщо не зупинило вбивць. У двір школи після цієї акції було зведено 37 скривавлених трупів дітей, десятки підлітків на все життя залишилися каліками.

Фашисти жорстоко били, розстрілювали людей за найменшу провину, а часом і просто заради садистської забави. 23 січня 1943 року в таборі на шахті №30-35 під Ровеньками вони розстріляли 117 вільноволонених тільки за те, що ті прийняли їжу, передану їм місцевими жителями. Зі звірячою жорстокістю розправлялися кати і з людьми, зігнаними в концентраційний табір на шахті №17-17-біс міста Красний Луч. Окупанти прагнули будь що підкорити собі населення завойованої території. Ось свідчення їх жорстокості щодо мирних жителів: «Мешканці Ворошиловграда Ілля Бугрій, Ганна Біленко і Семен Августінов не здали владі лишків жирів, за що й розстріляні 3 серпня. Це попередження для всіх тих, хто спробує саботувати заходи німецької влади» [15].

До багатств Донбасу відразу ж потягли свої шупальця монополії Круппа, Сіменса, Опеля та ін. Для експлуатації шахт і заводів гітлерівці створили гірничо-металургійне товариство «Схід». По усій донецькій землі йшла жорстока боротьба з фашистами. Окуповавши Донбас, гітлерівці розраховували поставити його економіку на службу рейху. Але як не лютували окупанти, їм не вдалося пустити ані шахти, ані заводи. Саботаж металургів та гірників зірвав розрахунки ворога щодо донецького металу та вугілля. Видобуток вугілля на кустарних шахтах складав менше 2% добового видобутку довоєнного рівня. Загарбникам довелося завозити вугілля у Донбас з Верхньої Селезії.

Робітники та інженери під усілякими приводами відмовлялися працювати на фашистів, приховували свої спеціальності, влаштувалися на некваліфіковану роботу з метою організувати саботажі та диверсії. Багато з них йшли на неминучу смерть, тільки б не працювати на окупантів.

Як зазначалося у розпорядженні комендатури м. Новий Донбас усі мешканці міст і робітничих селищ Донбасу, починаючи з 10-літнього віку, були зобов'язані пройти реєстрацію на біржі праці і носити наркувану пов'язку з номером. За порушення цієї вимоги розстрілювали [16].

З перших же місяців окупації на сторінках періодичних видань з'являються матеріали, присвячені залученню на роботу до Німеччини. Вже 15 лютого 1942 року з Юзівки був відправлений перший ешелон у кількості 1 тис. чоловік. З пропагандистськими цілями на сторінках газет друкувалися кореспонденції про працю українських робітників у Німеччині, німецький спосіб життя, фотографії з краєвидами «Великої Німеччини». Біржа праці зверталася із закликом до населення про відправку жінок та дівчат, запевняючи, що вони будуть забезпечені усім необхідним, їх робота оплачуватиметься. А як тільки дозволять військові обставини, то ті, хто вже працюють давно — повернуться додому [17].

Проте не все відбувалося так, як розписували окупанти. У листах до своїх рідних остайбайтери змальовували умови в яких їм доводилося працювати. Тут виявилось, що за місяць можна було заробити пересічно 18-20 марок, які витрачалися на мило, дезінфеканти та харчі, одяг видавався в рахунок зарплати. Харчування залишало бажати кращого (сюди входили: суп з картоплею, брюква, капуста, іноді м'ясо, 280 грамів хліба та чай три рази на тиждень), враховуючи, що доводилося працювати по 10 годин на добу [18].

Із наказів та розпоряджень німецько-фашистської окупаційної влади випливає, що у більшості міст Сталінської області вже наприкінці 1941 — початку 1942 рр. відбувався перепис підлітків (14-16 років). Це було зумовлено необхідністю ефективного використання трудових ресурсів на користь Німеччини [19]. З цієї ж метою окупанти встановлювали жорстокі вимоги щодо обліку та руху населення на захопленій території. Так, у Лисичанську мали право проживати лише ті особи, які працювали у місті та їх утриманці. Усі, хто прибував у Лисичанськ повинні були з'являтися в поліцію. А особи, які надавали притулок чи переховували партизанів розстрілювалися. Проте тим, хто допомагав при виявленні партизанів та підпільників влада обіцяла хорошу винагороду та проживання у будинках, де переховувалися бандити чи партизани [20].

На підприємствах був введений 14-16 годинний робочий день. Роботи виконувалися під наглядом солдатів і поліцейських, які часто вдавалися до тілесних

покарань. Для працюючих вводилися певні норми постачання. Робітники, наприклад, зайняті у важкій промисловості, мали отримувати тижневий пайок, що складався з 200 гр. м'яса, 100 гр. олії, 2500 гр. хліба, 500 гр. крупи, 250 гр. цукру, 3500 гр. овочів [21]. Про важке становище населення очевидці писали: «Міське населення тимчасово захоплених територій приречене на голодну та холодну смерть. В м. Сталіно робітникам хліба не видається жодного граму, видають лише тим, хто працює, по 300 грамів, але зайнятих на роботі дуже мало... тому населення міста голодує. Ще більш важке становище у м. Маріуполі, мається багато випадків смерті від голоду» [22].

Однак, навіть під загрозою смерті люди відмовлялися працювати. Відомий усій країні шахтар Н.Г. Гвоздирьков відкинув пропозицію фашистів «показати приклад в роботі на велику Німеччину». За це його розстріляли. На шахті «Богдан» в м. Красний Луч у шурф було скинуто живими майже 2 тис. шахтарів, що відмовилися працювати на окупантів. На шахті №3-3-біс групу молоді з 60 осіб, які не бажали працювати на ворога, фашисти зв'язували по троє і одного з них вбивали. Мертвий, падаючи в шахтний стовбур тягнув за собою двох живих. У Кадіївському районі, наприклад, фашисти задумали пустити шахту №6 рудника «Голобувка». Для монтажу копра викликали старих кадрових робітників. Однак вони всіляко зривали монтаж. Біля шахтарів, розказував майстер котельних робіт І.Т. Шуліка, завжди стояв озброєний німець-конвоїр. Однак вони ледве стукотіли молотками — тільки про людське око. Фашистам так і не вдалося пустити шахту №6. Подібних прикладів було багато. Вони у широких масштабах розгорнули роботу по відновленню Донбасу. Але їм вдалося тільки тимчасово налагодити видобуток вугілля примітивним способом лише на невеликих шахтах, де вугільні пласти розташувалися недалеко від поверхні. Так, створений загартниками на базі тресту «Першотравневськвугілля», «Дирекціон №2» ввів в дію 15 дрібних шахт. За п'ять місяців вони видали на-гора 2,3% тієї кількості вугілля, яку добували протягом такого ж часу до війни.

Там, де силою зброї гітлерівцям вдалося примусити людей виходити на роботу, продуктивність праці була дуже низькою. На шахті «Рудуч» (Горлівка) встановлені окупантами денні норми вибійники виконували за 5-6 днів, працюючи про людське око. У результаті шахта замість 500-600 т, давала всього 15-20 т вугілля на добу. На цій та інших шахтах були створені спеціальні групи, що гальмували відновні роботи і видобуток вугілля [23].

Шахтарі Червоноармійського району на чолі з Ф.С. Гидою і Ф.В. Горбатковим створили на шахті №5-6 ім. М. Димитрова підпільну групу, до якої входило понад 50 осіб. Боротьба велася під лозунгом: «Жодної тонни вугілля окупантам».

Важливою формою боротьби працівників промислових районів Донбасу був саботаж усіх заходів окупаційної влади. вони передусім масово не виходили на роботу. Так було в Маріуполі. Після раптового захоплення міста гітлерівці відразу ж доручили організувати експлуатацію металургійних заводів головному виробнику зброї Круппу. Окупаційна влада зажадала від усіх робітників виходу на свої підприємства. «Ті, хто не вийде на роботу протягом трьох днів будуть розстріляні» — свідчив наказ. Жорстокими репресіями фашисти намагалися зломити волю радянських людей. Фашистам стало відомо, що в місті знаходиться прославлений сталевар країни Макар Мазай. Після довгих пошуків, за допомогою шпигунів, їм вдалося напасти на слід і заарештувати його. Гітлерівці намагалися використати ім'я знатного сталевара для пуску маріупольських заводів. Вони обіцяли йому багатство, нагороди. Але радянський сталевар віддав перевагу смерті але не зрадив. Після тривалих тортур він був розстріляний.

Для німців Україна, в тому числі Донбас, були по-перше джерелом продовольства, по-друге джерелом вугілля, заліза та інших корисних копалин і, по-третє, джерелом рабської праці. Проте сільськогосподарських продуктів поступало в Німеччину набагато менше, ніж розраховували німці. І це не дивлячись на жорстокі заходи. Свідченням цьому може бути розпорядження керівника Авдіївської районної управи від 21 жовтня 1942 року про організацію вивезення зерна до Німеччини в якому зазначалося, що до 31 жовтня потрібно закінчити вивезення зерна. Для цього залучити усю тяглову силу та проводити вивезення цілодобово. А у випадку невідкорення даному розпорядженню на винних буде накладено суворе стягнення [24].

Вже у 1941 році стало зрозуміло, що плани економічного поневолення, як і плани блискавичної війни, провалилися. Населення регіону саботувало заходи окупантів, внаслідок чого не було введено в дію жодне велике підприємство, жодна капітальна шахта. Сільські жителі ховали від загартників хліб, фураж і худобу, зривали постачання продуктів для німецької армії. Це був масовий подвиг донбасівців, які не підкорилися ворогу. Таким чином спроби відродити Донбас закінчилися повним фіаско. Як стверджує О. Верт, за підрахунками на основі офіційних німецьких статистичних даних, навіть із сільськогосподарськими поставками, контрибуції, отримані рейхом з окупованих східних територій... склали лише одну сьому від того, що рейх отримав під час війни з Франції [25].

Масовий саботаж і диверсії на підприємствах набули таких розмірів, що і на початку 1943 р. гітлерівці були так само далекі від здійснення своїх планів з використання промисловості і природних багатств Донецької землі, як і наприкінці 1941 р., відразу після

вторгнення у Донбас. Зрив спроб фашистів поставити на службу собі промисловість окупованої території — один з найважливіших підсумків всенародного партизанського руху, масовий подвиг донбасівців, що залишався за лінією фронту. Значення цього подвигу важко переоцінити, пам'ятаючи про те, що ватажки «Третього рейху» хотіли використати захоплені

на нашій землі промислові підприємства для примноження бойових можливостей вермахту в боротьбі з Червоною армією. Підпільна діяльність донецьких трудящих мала і велике військове значення. Нестійка і напружена обстановка в тилу німецьких частин полегшувала радянським військам боротьбу за звільнення Донбасу.

Література:

1. Верт Н. История советского государства. 1900-1991: пер с фр. 2-е изд. - М., 1999. - С.313.
2. История рабочих Донбаса. Т.2. - К., 1981. - С.10,18; Великая Отечественная война 1941-1945: Энциклопедия. - /Гл. ред. М.М. Козлов./ - М., 1985. - С.248.
3. Манштейн Э. Утерянные победы: пер с нем. - ростов-на-Дону, 1999. - С.422-423.
4. Боффа Дж. История Советского Союза. Т.2: пер. с итал. - М., 1990. - С.35.
5. Там же. - С.36.
6. Гриф секретности снят: Потери Вооруженных Сил ССР в войнах, боевых действиях и военных конфликтах: Статистическое исследование /В.М. Андроников, П.Д. Буриков, В.В. Гуркин и др./ - М., 1993. - С.170.
7. Див.: Муковський І.Т., Лисенко О.Є. Звитяга і жертвність: Українці на фронтах другої світової війни. - К., 1996. - С.102; Гриф секретности снят: Потери Вооруженных Сил СССР... -С.177-178.
8. Откровения и признания: Нацистская верхушка о войне «третьего рейха» против СССР: Секретные речи. Дневники. Воспоминания /пер с нем. И сост. Г.Я. Рудой/ - М., 1996. - С.248-249.
9. Державний архів Донецької області (далі ДАДО). Фонд листівок, №31756.
10. ДАДО, ф. 5000 п, оп. 1, спр.1, арк 19.
11. Марунчак М.Г. Система німецьких концтаборів і політика винищення в Україні. - -Вінніпег, 1966. - С.81-82.
12. Там же. - С.20.
13. Тарнавський І.С. Фашистський геноцид проти єврейського населення Донеччини (1941-1943 рр)// Вісник Донецького університету. Сер. Б: Гуманітарні науки. Вип. 2. - 1998. - С. 51-55.
14. Донецкий вестник. - 1942. - 18 янв.
15. Газета «Комуніст». - 1942. - 20 жов.
16. ДАДО, ф.Р. 1803. оп. 1, спр.1, арк 60.
17. ДАДО фонд листівок, №1752.
18. ДАДО, ф.Р-1988, оп.1, спр.418, арк.55.
19. Титаренко Д.М. Окупаційна періодика про соціально-економічний стан Донеччини в 1941-1943 рр. // Історичні і політологічні дослідження. - 1999. - №1-2. - С.137.
20. Державний архів Луганської області, ф.179, оп.3, спр.950, арк.155-156.
21. Донецкий вестник. - -1942. - 9 авг.
22. Хорошайлов М.Ф. Суровые годы войны. - К., 1976. - С.74.
23. ДАДО, ф. П.-5000, оп.1, спр.2, арк.56.
24. ДАДО, ф.Р-1763, оп.1, спр.6, арк.52.
25. Верт А. Россия в войне 1941-1945. - М., 1967. - С.433

О. І. ОВЧАРЕНКО

УКРАЇНСЬКА НАФТОПЕРЕРОБКА 60-70-Х РОКІВ. ОБСТАВИНИ ФОРМУВАННЯ СТРАТЕГІЧНОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ

Овчаренко Олег Іванович — аспірант кафедри соціально-політичних наук Кременчуцького державного політехнічного університету

В умовах побудови ринкової економіки гостро проявляються проблеми конкурентоспроможності промислових підприємств, особливо у стратегічних галузях економіки держави, як-то вугільна, металургійна, нафтова і т. ін. Вивчаючи їх історію, стає зрозумілим, що процес завоювання ринків — це тривалий і непростий шлях, успіх якого закладається

на кілька десятиліть раніше, ніж отримується результат.

Маючи потужний нафтовий комплекс з понад столітньою історією, Україна тривалий час продовжує залишатися одним з найбільших у Європі споживачів привізних нафтопродуктів. Процес відстання виробництва продуктів нафтопереробки по-

чався після закінчення Великої Вітчизняної війни і, незважаючи на спроби модернізації заводів, продовжується до сьогодні.

Історія нафтової промисловості України є новою і майже не розробленою істориками, хоча саме ця промисловість значною мірою визначала політичний розвиток СРСР, стала стратегічною галуззю економіки.

На жаль, окремих досліджень вітчизняних учених по розвитку нафтової промисловості в Україні ще дуже мало. Причина цього криється, очевидно, в тому, що народногосподарський комплекс СРСР розглядався як єдиний злагоджений механізм. Національні ж економіки союзних республік були його складовою і, здебільшого, їх вплив і значення розмивалися в цьому комплексі, або ж мали поверховий характер. Проблеми нафтової промисловості присвячені роботи В.С. Федорова «Нефтеперерабатывающая и нефтехимическая промышленность в 1966-1970 гг.», «Нефтеперерабатывающая и нефтехимическая промышленность СССР в девятой пятилетке» та «Нефтеперерабатывающая и нефтехимическая промышленность СССР в десятой пятилетке», в яких викладено переважно економічні показники розвитку галузі з акцентом на відсоток виконання планів в цілому по СРСР. Аналіз господарського життя республіки викладено у роботах І.П. Старовойтенка «Народное хозяйство УРСР у десятій п'ятирічці» [1] та авторського колективу В.С. Найденова, А.В. Шиляєва, Н.Г. Гребенченко «Девятая пятилетка: достижения экономики развитого социализма. На материалах Украинской ССР» [2]. В них велика увага відводиться співставленню показників темпів зростання, виробництва основних продуктів промисловості тощо. У 1997 році авторський колектив під редакцією М.П. Ковалка випустив монографію «Нафта і газ України», де поряд з технічними аспектами значна увага приділялася й історичним. [3] Також у 70-80-ті роки виходили книги присвячені історії окремих підприємств нафтопереробного комплексу. Але більш ґрунтовних досліджень українських вчених поки що немає. Історія ж розвитку нафтопереробної промисловості в Україні заслуговує більшої уваги. Адже, процес становлення і розвитку нафтової промисловості у 60-70-х роках мав важливе значення для сьогоденного промислового потенціалу України. Він уможливив існування потужного нафтового комплексу, який, в свою чергу завдяки наявності великих нафтопереробних заводів має значний потенціал. При вивченні проблем становлення нафтопереробки в Україні головним джерелом слугували документи Держплану УРСР (фонд Р-337) та Головного Управління при Раді міністрів

УРСР по нафтопереробній і нафтохімічній промисловості (фонд 5123) у Центральному державному архіві вищих органів влади і управління України.

В історії української нафтопереробки виділяють чотири періоди: до вересня 1939 року (на Галичині), довоєнний (для південних заводів), післявоєнний (до 1991 року) і сучасний. [4] Кожному з них притаманні певні особливості. Нас найбільше цікавить період післявоєнний, адже саме в цей час було закладено основи сучасної нафтопереробки, доведені її потужності до 62 млн. тонн на рік. Українська нафтопереробка на початок 60-х років була представлена шістьма заводами — Одеським, Херсонським, Надвірнянським, Львівським, Дрогобицьким та Бердянським крекінг-заводом. Відновлення на попередніх місцях нафтопереробних заводів, які у роки Великої Вітчизняної війни були евакуйовані на Схід, де виробляли пальне для потреб фронту, почалося одразу після війни.

Першу чергу — установки термічного крекінгу відновленого Херсонського нафтопереробного заводу після реконструкції було введено у 1951 році. За 5 років роботи він зміг забезпечувати народне господарство побутовим газом та іншими продуктами для різноманітних потреб. У 1953-1956 роках була проведена реконструкція підприємства, побудовані нові установки. В цілому, до середини 60-х років потужність заводу відчутно зросла і за обсягами переробки він вийшов на третє місце серед нафтопереробних підприємств України. Та якість його продукції залишалася низькою — відчувалася потреба постійної реконструкції. [5]

Одеський нафтопереробний завод заново було введено в дію у 1949 році. В період 1949-1952 рр. була проведена реконструкція підприємства з метою усунення проектних недоробок і підвищення якості продукції. В результаті потужність заводу з переробки сировини зросла від початку 50-х до початку 60-х років у 3,8 разів, був значно розширений асортимент готової продукції. Підприємство стало в 60-х роках дослідною базою з випробування нових приладів та схем автоматизації. Але потреби у продуктах нафтопереробки зростали швидше, ніж нарощувалися потужності і удосконалювалося обладнання. [6]

У післявоєнні роки відбулися значні зміни на Бердянському крекінг-заводі. У 1945 році він був переіменований у Бердянський дослідний нафтомаслозавод і почав випускати нову продукцію — пластичні змазки. Завдяки розвитку заводських об'єктів вдалося замінити рослинні і тваринні жири у виробництві мастил синтетичними продуктами. В результаті тільки за 5 років було зекономлено 35 тис. тонн рослинних і тваринних жирів. На середні-

ну 70-х років Бердянський дослідний нафтомаслозавод був найбільшим у світі підприємством з виробництва змазок. [7]

Дрогобицькі нафтопереробні заводи після війни об'єдналися в одне підприємство, обладнане новими технологічними установками і оснащене більш сучасним устаткуванням. В результаті значно збільшився об'єм переробки нафти — до 3 млн. тонн на рік. Завод переробляв переважно сирину нафту з промислів Прикарпаття та високопарафіністи нафти Дніпровсько-Донецької западини. [8]

У 1944 році після звільнення України від німецько-фашистських загарбників був відновлений Надвірнянський нафтопереробний завод, який вже наступного року переробляв до 1550 тонн нафти на місяць. Після війни також був відбудований і реконструйований Львівський нафтопереробний завод. Потрібно зазначити, що реконструкція проходила на всіх нафтозаводах впродовж 50-60-х років. Це, в свою чергу, дало значне зростання потужностей нафтопереробної промисловості, порівняно з довоєнним рівнем.

У післявоєнний період в Україні активно йшов розвиток нафтовидобування, з метою забезпечення потреб нафтопереробної промисловості. Особливо зростало видобування нафти в Долинському нафтовому районі. За три роки, з 1959 по 1961, добування тут виросло у два рази. У 1962 році були відкриті Північно-Долинське, Ольховське та інші родовища. За цей же період значно зросло добування нафти на сході республіки — в районі Дніпро — Донецької западини. Тут було відкрито Радченківське, Сагайдацьке, Зачепилівське, Глинсько-Розбишівське родовища в Полтавській області, Качанівське і Рибальське на Сумщині, Прилуцьке, Гнідинцівське і Лесяківське в Чернігівській області. Об'єм видобутку тут склав більше 10 млн. тонн на рік. Ці родовища були основними постачальниками сировини на переробні заводи.

В 60-х роках розпочинається активне оснащення нафтопереробних заводів новими установками каталітичного риформінгу. Крім того, будуються нові заводи. За семирічку об'єм валової продукції у цілому по нафтопереробній промисловості зріс у 1965 році порівняно з 1958 роком у 2,6 рази. Продуктивність праці у цілому зросла на 40,1%. [9]

Рада Міністрів Української РСР своєю постановою від 3 вересня 1965 року № 859 дала «добро» на пропозицію Держплану про будівництво установи каталітичного риформінгу потужністю 300 тисяч тонн нафти на рік, що давало можливість розширити діючі потужності Одеського НПЗ з первинної переробки нафти з 1,6 мільйонів тонн нафти на рік до майже 2-х мільйонів тонн. [10]

Зростання потреб у нафтопродуктах, а також

стрімке нарощування видобутку нафти визначили необхідність створення в Україні нового потужного нафтопереробного заводу. Ним і став Кременчуцький НПЗ. 30 червня 1966 року Державна комісія прийняла у експлуатацію комплекс об'єктів першої черги Кременчуцького НПЗ загальною потужністю переробки 2 млн. тонн сирової нафти на рік. [11] Його пуск дав змогу переробляти на атмосферно-вакуумній установці нафту Гнідинцівського, Прилуцького і Качанівського родовищ з високим вмістом газу і світлих фракцій. 25 липня того ж року завод видав перший ешелон цистерн з бензином. [12] Кременчуцький нафтопереробний завод мав стати базою цілого комплексу хімічних підприємств: заводу з виробництва активної сажі для гумової промисловості, заводу білково-вітамінних концентратів, заводу синтетичного каучуку та інших.

Та в той же час яскраво проявлялися недоліки у розвитку нафтової промисловості. А саме: спостерігався різкий розрив між рівнем розвитку нафтопереробної промисловості України і вимогами народного господарства республіки. Об'єктивна дійсність і показники звітів партійних з'їздів мали суттєві розбіжності. Причому, відставання розвитку нафтопереробки не зменшувалося, а зростало. Так, при збільшенні потреби республіки в нафтопродуктах за роки семирічки з 11,1 млн. тонн у 1958 році, до 24,2 млн. тонн в 1965 році їх виробництво в Україні збільшилося лише з 3 млн. тонн, до 7,4 млн. тонн, при відповідному збільшенні завезення за цей період з 8,1 до 16,8 млн. тонн. Незаперечним парадоксом економіки України цього періоду було те, що при такому значному завезенні нафтопродуктів з республіки вивозилися аналогічні. У 1965 році об'єм вивезення нафтопродуктів з України становив 2,4 млн. тонн.

Особливо рельєфно відставання розвитку нафтопереробки в Україні видно, коли порівняти її з рівнем розвитку в інших республіках СРСР і капіталістичних країнах Європи.

Доля України в загальному об'ємі переробки нафти по СРСР у 1967 році складала лише 5%, споживання — близько 15%, в той час, як доля промислового виробництва складала 16%, а населення — 20%. [13] Якщо в Україні на Кременчуцькому нафтопереробному заводі до 1966 року було введено у експлуатацію потужності в розмірі 2 мільйона тонн, то за той самий період будівництва Новополицького НПЗ було введено потужностей в розмірі 10 мільйонів тонн переробки на рік разом з необхідним комбінатом вторинних процесів.

Наглядно відставання розвитку нафтопереробної промисловості УРСР видно у порівнянні з рівнем розвитку європейських країн. потужності і об'єми переробки яких видно з таблиці 1.

Таблиця 1.

Країна	1961 рік		1962 рік	
	Потужність, млн. т.	Об'єм переробки	Потужність, млн. т.	Об'єм переробки
Великобританія	52,9	48,1	75	н.д.
Італія	42,2	34,4	103	69,1
Франція	45,4	37,7	71,4	61,4
ФРН	43,5	35,1	80,9	66

За п'ять наступних років потужності з переробки нафти в Англії зросли на 21,1 мільйона тонн, в Італії — на 60,8 мільйона тонн, у Франції — на 26 мільйонів тонн, у ФРН — на 37,4 мільйона тонн, тоді як в Україні — лише на 3,7 мільйона тонн.

На середину 60-х років у країнах Європи виробництво нафтопродуктів складало 90% від потреби, тоді, як видобування — лише 6%.

Крім того, 5 старих нафтопереробних заводів України (Херсонський, Одеський, Дрогобицький, Надвірнянський і Львівський) разом переробляли нафти у двічі менше, ніж один тогочасний європейський завод. У зв'язку з недостатнім розвитком процесів облагородження палива у 1966 році в Україні лише 1% бензину був випущений з октановим числом 72 пункти і вище, решта — 66 пунктів. В той час, як на Заході бензини мали октанові числа 88 — 94 пункти. [14]

Таким чином, техніка і технологія переробки нафти в Україні знаходилася на рівні 30-х років. Використання нафти українських родовищ покращувалося дуже повільно. Малосірчиста (більш придатна для виробництва високооктанового бензину) і високопарафініста українська нафта використовувалася по нераціональній схемі. А саме — видобування з нафти парафінів становило не більше 30% від потенціалу, фракції, що википають при 500° С і містять в собі цінні вуглеводневі сполуки, використовувалися як котельне паливо, попутний газ з родовищ не використовувався, а спалювався, причому не для потреб народного господарства, а просто на повітрі. [15] А відтак — недосконалість технологічних схем призводила до недостатнього використання сировини, її втрат і, як наслідок, — до малого виходу об'єму валового продукту. Крім того, на українських НПЗ була відносно низька продуктивність праці і велика питома вага робочої сили. А саме, середня кількість обслуговуючого персоналу на 1 мільйон тонн переробленої нафти на заводах України складала 1000 чоловік, в той час, як у розвинених країнах на заводі потужністю 2,5 мільйона тонн нафти на рік працювало 450 чоловік. [16]

Неглибока переробка нафти у той період була

економічно обгрунтована, бо витрати на поглиблення переробки майже у 1,5 рази були б вищі за додатковий приріст нафти і газу в нафтоносних регіонах СРСР. Нафтопереробну промисловість України було орієнтовано на виробництво великих обсягів топкового мазуту на експорт та для електростанцій. [17]

Яскраво проявився дисбаланс між потребою республіки в нафтопродуктах і її задоволенням. Адже потреба близько 30 мільйонів тонн нафтопродуктів на рік покривалися за рахунок власного виробництва тільки на 40%. [18] Решта завозилася з інших регіонів СРСР, що значно збільшувало собівартість тонни пального. Керівництво республіки прийшло до розуміння необхідності будівництва нових сучасних заводів і повної реконструкції старих.

Така ситуація у нафтовій промисловості була яскравим прикладом загального становища післявоєнної промисловості України. Хоча й було в цілому завершено відбудову, але темпи розвитку, відставання від провідних країн Європи за якісними показниками були вражаючі. Зрозуміло, що уряд повинен був приймати якісь міри для виправлення ситуації. Спробою змін на краще у промисловій сфері була так звана «косигінська реформа» 1965 року.

Як відомо, реформа розпочалася з березневого і вересневого (1965 року) Пленумів ЦК КПРС, які прийняли постанови відносно поліпшення управління промисловістю, удосконалення планування та посилення економічного стимулювання виробництва. У зв'язку з цим було здійснено перехід до управління промисловістю за галузевим принципом, утворено загальносоюзні та союзно-республіканські міністерства по галузях промисловості. Планувалося, що ці зміни дозволять більш досконало здійснювати функції адміністративного управління в поєднанні з посиленням госпрозрахункових методів та економічних важелів при розширенні господарських прав та ініціативи підприємств і об'єднань. Суть нових підходів полягала у розширенні самостійності підприємств, посиленні прямих до-

говірних зв'язків між підприємствами; встановленні економічно обґрунтованих цін; матеріальному стимулюванні трудових колективів залежно від результатів їхньої праці; оцінці діяльності підприємств такими «капіталістичними» показниками, як рентабельність і прибуток.

Відгомін реформи був і в нафтопереробній промисловості. У відповідності з постановою Ради Міністрів УРСР від 27 жовтня 1965 року №1007 було створене союзно-республіканське Управління нафтопереробної і нафтохімічної промисловості при Раді Міністрів УРСР з підпорядкуванням його одночасно ще й Міністерству нафтопереробної і нафтохімічної промисловості СРСР. Про зміни у нафтовому комплексі України свідчить факт передачі в 1966 році з Раднаргоспів у безпосереднє підпорядкування Управління нафтопереробної і нафтохімічної промисловості при Раді Міністрів УРСР підприємств нафтохімічного комплексу. Постановою Ради Міністрів УРСР від 4 грудня 1965 року № 1149 з Донецького Раднаргоспу передавалися: Кадієвий сажевий завод, Донецький завод гумотехнічних виробів, завод гумотехнічних виробів міста Лисичанська. [19] З Київського Раднаргоспу: завод «Червоний Гумовик», Фабрика гумових виробів ім. Панфілова, Київський завод гумових виробів, Київський завод хімовиробів. Львівський Раднаргосп передав: Виробниче об'єднання «Дрогобичнафтопереробка», Надвірнянський НПЗ, Львівський НПЗ, Дашавський сажевий завод, Львівський завод гумотехнічних виробів. З придніпровського Раднаргоспу передано лише два підприємства: Бердянський дослідний нафтомаслозавод та Бердянський завод гумохімічних виробів. З Харківського Раднаргоспу до Управління нафтопереробної і нафтохімічної промисловості передавалися: Кременчуцький нафтопереробний завод, Кременчуцький сажевий завод, Сумський регенератний завод та Харківський завод гумотехнічних виробів. Так само з Чорноморського Раднаргоспу було передано Херсонський та Одеський нафтопереробні заводи, Сімферопольський завод гумотехнічних виробів, Одеський завод кольорової гуми та Одеський завод гумових виробів. [20]

З другої половини 60-х років деякі українські нафтопереробні заводи встановлюють нове обладнання каталітичного крекінгу і риформінгу, організують цехи з додаткової переробки. Так у 1967-1968 роках було введено в дію установку каталітичного риформінгу на Кременчуцькому НПЗ потужністю 300 тисяч тонн, що в свою чергу збільшило виробництво високооктанових бензинів в УРСР в цей період з 1% до 14%. а на Надвірнянському НПЗ введено в дію цех з виробництва синтетичних жирних кислот потужністю 25 тисяч тонн. В наслідок

цього за рахунок реконструкції діючих установок та інтенсифікації виробничих процесів за період 1967-1968 років потужність установок з первинної переробки нафти зросла на 2,22 мільйона тонн. [21] Всього ж впродовж десятиліття 1966-1975 років на будівництво нових та реконструкцію старих нафтопереробних заводів в Україні було витрачено 1,5 млрд. крб.

Для ілюстрації слід зазначити, що обсяг виробництва нафтопереробної і нафтохімічної промисловості за 1967-1968 роки у порівнянні з 1966 роком зріс на 48,1%, а продуктивність праці за цей же період зросла на 17,9%. Виробництво світлих нафтопродуктів за ці два роки зросло на 41%. [22]

Протягом 1966-1970 років у результаті реконструкції технологічних установок виробничі потужності на Одеському нафтопереробному заводі збільшилися на 58,3%, Херсонському — на 43,5% і на Надвірнянському — на 35,2%. Загальний обсяг переробки нафти в республіці зріс у 2,2 рази. На підприємствах галузі було освоєно виробництво нових видів нафтопродуктів — понад 30 найменувань. [23]

І хоча економісти називають восьму п'ятирічку «золотою», стверджуючи, що «період 1966-1970 рр. був найкращим за останні 30 років», а історики вказують на «тимчасове прискорення розвитку господарства», викликане реформою 1965 р. та «поліпшення показників виробництва в цей час», все ж ці твердження потребують певної корекції при аналізі розвитку народного господарства УРСР. За офіційною статистикою, середньорічні темпи приросту головних показників економічного розвитку України в період 1966-1970 рр. порівняно з 1961-1966 рр. по валовому суспільному продукту, національному доходу, продуктивності праці не зростають, а, навпаки, знижуються. Зростають тільки капітальні вкладення, що на тлі зниження продуктивності праці свідчить не про поліпшення, а про погіршення управління господарством. [24]

В 1971 році для вирішення проблеми збільшення глибини переробки нафтопереробними підприємствами спільно з Головним управлінням був розроблений і затверджений перспективний план технічного переозброєння на 1971-1975 роки, розроблений на основі прогресивного методу комплексного планування. Він включав у себе завдання по будівництву і освоєнню нових установок і виробничих потужностей на базі новітньої техніки і технології, подальшого розширення діючих цехів, дільниць і установок за рахунок реконструкції та інтенсифікації технологічних процесів, заходи по заміні і модернізації застарілого обладнання.

Всього у 9-й п'ятирічці на нафтопереробних підприємствах було намічено виконати 318 заходів

з технічного переозброєння і модернізації. Лише за 1975 рік нафтопереробними заводами було введено 40 заходів з економічним ефектом 1,2 мільйона карбованців. За рахунок впровадження заходів з технічного переоснащення за 9-ту п'ятирічку на НПЗ було збільшено об'єм переробки нафти на 5,6 мільйона тонн нафти на рік, рівень ручної праці знизився на 4%, а економія сировини і матеріалів склала близько 1 мільйона карбованців. Загальний економічний ефект від впровадження цих заходів склав 30 мільйонів карбованців. Але з намічених заходів 48 не були виконані переважно через об'єктивні причини, пов'язані з невключенням окремих об'єктів в план капітального будівництва на п'ятирічку і недопоставки обладнання для будівництва. З інших причин, переважно суб'єктивних, не було виконано ще 27 заходів. [25] Таким чином, майже 25% намічених планів не були виконані. А значить, економічне зростання систематично гальмувалося.

Отже, нафтопереробна промисловість України на середину 60-х років знаходилася у особливому положенні. З одного боку — після війни вона була відновлена і частково оновлена технологічно, а з іншого — порівняно із передовими країнами світу і навіть союзними республіками, помітно відставала. Незважаючи на суттєві зміни у економіці СРСР

у середині 60-х років, пов'язані з «косигінською реформою» і зміщенням центрів нафтовидобування у Сибір, в Україні збільшення капіталовкладень у нафтопереробку було тимчасовим явищем. Побудувавши два найбільші переробні заводи у Кременчуці та Лисичанську, керівництво СРСР зменшує обсяги капіталовкладень в українську нафтопереробку, тим самим зумовивши її постійне відставання і орієнтацію на виробництво топкового мазуту, а не на високооктанові бензини. Ця ситуація збереглася аж до середини 90-х років, коли почалися спроби модернізувати українські нафтопереробні заводи. Історично склалося так, що Україна у 60-70-ті роки була плацдармом промислового і економічного розвитку СРСР. Ішло активне вичерпання природних ресурсів республіки, а разом з тим проводилася політика поглиблення міжреспубліканської інтеграції і спеціалізації, в тому числі і в нафтовій промисловості. У результаті нафтопереробна промисловість України поступово перетворилася на потенційно стратегічну галузь. Тобто, маючи високі потужності з переробки нафти, за певних умов вона могла б стати високоприбутковою і конкурентоздатною. Але настання цих умов, а саме — модернізації і поглиблення переробки, затяглося аж до початку ХХІ століття.

Література:

1. Старовойтенко І.П. Народне господарство УРСР у десятій п'ятирічці. - К.: Знання, 1976.
2. В. С. Найденов, А.В. Шилієва, Н.Г. Гребенченко Девятая пятилетка: достижение экономики развитого социализма. На материалах Украинской ССР. - К.: Вища школа, 1976.
3. Нафта і газ України./ Під ред. М.П. Ковалка. - К.: Наукова думка, 1997.
4. Нафта і газ України./ Під ред. М.П. Ковалка. - К.: Наукова думка, 1997, - С. 215.
5. Нафта і газ України./ Під ред. М.П. Ковалка. - К.: Наукова думка, 1997, - С. 220 - 221.
6. Нафта і газ України./ Під ред. М.П. Ковалка. - К.: Наукова думка, 1997, - С. 222.
7. Нафта і газ України./ Під ред. М.П. Ковалка. - К.: Наукова думка, 1997, - С. 237.
8. Нафта і газ України./ Під ред. М.П. Ковалка. - К.: Наукова думка, 1997, - С. 230.
9. ЦДАВО України. Ф. Р-337, Оп. 33, Спр. 10, Арк. 1.
10. Центральний Державний архів вищих органів влади та управління. Ф. 4617, Оп. 1, Спр. 671, Арк. 8.
11. ЦДАВО України. Ф. 5123, Оп. 1, Спр. 108, Арк. 63.
12. А.И. Осташко, Л.И. Евселевский, Т.Н. Плаксий и др. Кременчугский нефтеперерабатывающий завод. - Харьков: Прапор, 1991. - С. 17
13. ЦДАВО України. Ф. Р-337, Оп. 33, Спр. 10, Арк. 2.
14. Там само. Арк. 3.
15. Там само. Арк. 5.
16. Там само. Арк. 4.
17. Нафта і газ України./ Під ред. М.П. Ковалка. - К.: Наукова думка, 1997, - С. 224.
18. Там само. Спр. 14., Арк. 59.
19. Там само. Арк. 18 -19.
20. Там само. Арк. 20.
21. Там само. Спр. 23., Арк. 134.
22. Там само. Спр. 23., Арк. 133.
23. Колосюк Р.Г. Нефтеперерабатывающая и нефтехимическая промышленность в 1966 - 1970 гг.// Нефтяная и газовая промышленность - 1971. - № 2. - С. 35.
24. Цит. за: Бойко О.Д. Історія України. - К.: Академія, 1999. -С. 457.
25. ЦДАВО України. Ф. 5123, Оп. 1, Спр. 1153, Арк. 1-2.

СОЦІОЛОГІЯ

K. ROBERTS

TRANS-NATIONAL YOUTH RESEARCH: THE VALUE OF COLLABORATION AT THE START OF THE NEW MILLENNIUM

Kenneth Roberts is Professor of Sociology at the University of Liverpool

EUROPEANISATION OF YOUTH RESEARCH

Cross-national collaboration has increased enormously in European youth research since the 1970s. Europe now has a wealth of youth books with multinational authorship (recent examples include Heinz, 1999; Helve, 1998; Shavit and Muller, 1998). The European Union (EU) is not the sole reason for this. The progress of English as an international language, email and the Internet, and economic growth which has boosted resources from travel and conferences, have all played a part. Nevertheless, it is the EU that has supplied the funds for most Euro-networks and research projects. In some natural sciences and technologies a motive for pooling resources has been that big money is now needed in order to stay at the leading edge, but this does not apply to anything like the same extent in the social sciences. Funding research collaboration has been a lactic in "Project Europe" which is creating cross-national networks among the continent's politicians, business and intellectual elites. Europe today is most integrated at the elite level: a politically fragile situation with other strata divided as widely as ever into national and regional communities that have less sense of benefiting from, let alone owning, "Project Europe".

Collaboration has been most intense among youth (and other) researchers in northern Europe. The reasons for this lie beyond the scope of this paper, but an effect has been that projects with partners from East-Central Europe and the former Soviet Union have usually been co-ordinated from the northern EU states. This may create an impression (to those outside the EU) that Western Europe is more homogeneous than is really the case. Within the current EU there are major differences in patterns of youth transition: between the Germanic (high apprenticeship) countries, the Mediterranean states, and the Nordic countries (and there are noteworthy differences within this latter group, in the prevalence of apprentice training, for example) (see Galland, 1995; Lagree, 1996). EU candidate and other aspirant states

may not always appreciate that integration into Europe can mean rather different things, it may mean becoming more like Germany and the Netherlands, but, in practice, it is more likely to mean converging with Greece, Spain and Portugal (see Roberts et al, 1999).

Youth research now has a substantial track record from which we can assess the most likely returns from different types of international collaboration. The initial steps in cross-national contact nearly always take the form of sharing findings from own country studies. One direction in which West European youth research has subsequently progressed has been into comparative studies with standardised sampling and questionnaires. So we now know just how difficult standardisation can be. Projects become bogged-down in deciding exactly what counts as lower and upper secondary schooling, higher education, apprentice training, and when young people can be deemed to have completed their full-time education. Cross-national studies of the young unemployed soon discover that they are not comparing like with like. Some differences are not true country-effects but arise from differences in the prevailing levels of unemployment. Others arise not from labour market processes but as a result of different rates of enrolment in secondary education. Whether young people without jobs register as unemployed varies between countries, as do the rules governing registration and the incentives to register (cash benefits, for example).

An alternative way in which cross-national collaboration can develop is by using comparisons to pose questions about each country's young people. Through comparisons we become aware of distinctive features of each country's, or a group of countries', youth transition regimes, which then need to be explained, and we are required to seek explanations (develop theories) that are consistent with the realities in the comparator country or countries. In this way the sociology of youth can develop increasingly powerful explanations and robust theories (see Bynner and Roberts, 1991; Evans and Heinz, 1994). For these

purposes, it makes better sense to exploit all inter-country differences rather than operate with broad-brush comparisons, like between East and West Europe.

Criss-cross interrogation of explanations and evidence is certainly the best recipe for East-West collaboration. There is little point in seeking standardised measurements of phenomena where the differences are literally immeasurable. Even if it was possible to make precise comparisons between the youth unemployment rates in Georgia and Germany, this would say nothing about how the meaning of being young and unemployed, for the actors and their wider societies, varies between the two countries.

Over 10 years on from the “fall of the wall” it is crystal clear that the ex-communist countries and Western nations are not converging rapidly in the situations of their young people, or most other circumstances. Even in the Central European states where the private sector economies have grown most strongly, the countries are still 20-30 years behind their Western neighbours (see Lange and Pugh, 1998). Moreover, the chances are that all the relevant countries will remain distinctively post-communist for many years to come. Their communist histories are not easily erased even when countries were communist for less than 50 years, and when they have pre-communist histories of modernity and industrialism that they have been able to resume. In addition, the manner in which the countries embarked on their “great transformation” will leave a lasting impression. Most of the countries replaced central planning with extreme *laissez-faire* market regimes, and rapidly opened their borders to Western goods and investment (as required by the “Washington consensus”). An effect has been to create new highly advantaged (in relative terms) groups, including groups of young people who have succeeded in business or obtained jobs with Western-based or linked organisations.

Outside Central Europe, most ex-communist countries have still not recovered from the initial shock of market reforms (Gerber and Hout, 1998). Conditions and practices that were supposed to be transitional are being normalised. These include making unofficial payments to low-paid public sector officials. Youth research in the new east has produced some chaotic findings when set against all known theoretical frameworks. These include the absence of any clear links between family and educational backgrounds on the one hand, and labour market success on the other, young people being genuinely puzzled over whether higher education will be a sensible long-term investment in human capital, and over the ranking of jobs (see Roberts et al, 2000). It is not only young people in the new east who are unsure whether a university professor has a better job than a taxi driver.

Despite the glaring differences, East-West collaboration can still be fruitful for both sides, but the most useful quantitative comparisons are likely to be between different ex-communist countries, and between regions within the larger countries such as Russia. We still know little about the extent and character of the variations in young people’s conditions in different places. The ex-communist world is far from monolithic. Moscow today has one of the world’s heaviest concentrations of extremely wealthy individuals (living alongside much larger numbers who are extremely poor). In some places (Dnepropetrovsk in Ukraine, for example) the old economies and related systems have held-up surprisingly well. Elsewhere the bottom has literally dropped-out of the economies and labour markets.

DIVERSE SITUATIONS, CONVERGING ISSUES

There may have been no East-West convergence in young people’s actual situations, but there has been a convergence in the issues that all the countries’ youth researchers address, which is why cross-national collaboration can now be more fruitful than in the past. Issue convergence is a consequence of the transformation of the ex-communist countries into multi-party political systems and market economies with all that this entails for young (and older) people’s job opportunities, housing strategies and modes of consumption.

What follows in this paragraph is a Western, or more specifically British, view of youth research under communism. We are all prisoners of our particular geo-social locations: there is no privileged position. So maybe it is only from the West that youth research appeared well developed and well-resourced under communism. Most East-Central European countries and Soviet republics had their own specialist youth research institutes. These were sometimes formally attached to the Komsomol, sometimes to government departments, and some were located within the Academies of Sciences. The speciality of youth research under communism (again from a Western perspective) was the (very) large-scale quantitative survey. Under communism youth research had distinctive pre-occupations while other topics remained (to a Westerner) strangely neglected. Communist youth research was diligent in exploring young people values their political beliefs, uses of free time and consumption (as we describe it nowadays). This research appeared to reflect the authorities’ interest in whether their countries were producing loyal citizens who would rejuvenate the construction of communism (see Wallace and Kovatcheva, 1998). Little attention appeared to be paid to school-to-work and family/housing transitions. These may have been problems for many people and their families, but they were not matters that the authorities

wanted elevating into public issues: the system had “accepted” procedures for dealing with these matters. There were few studies of youth subcultures, deviance, or young people’s interfaces with the welfare systems. At various times the communist authorities were insisting that these Western phenomena and problems either did not exist in their own countries, or if they were present, that the scale was minute, or that there were known explanations — residual influence from pre-communist times in the early years, and later-on, infiltration from the decadent West.

It is not surprising that during and since the 1990s many youth researchers in the ex-communist countries have built on their strengths and have continued to study young people’s values, political orientations and uses of free time. However, the issues, as well as the detailed findings, have changed, and in doing so have widened opportunities for mutual confrontation with Western issues and evidence.

I. Values

Since 1990 researchers in the new east have been interested in the extent to which young people have accepted the market economy and political democracy, and here the research findings have been unambiguous and consistent across the various countries. Research has shown time-and-again that young people are overwhelmingly pro-reform. They support multi-party democracy, free elections and the market economy. Their standard complaint is that the reforms are not working properly in their own countries (see Machacek, 1996; Ruchkin, 1998; Williams et al, 1997).

Another interesting finding concerns the extent and rapidity with which young people in the new east have become materialistic, rating jobs not in terms of opportunities for professional self-realisation or service to their societies, but in terms of the opportunities to make money, and the extent to which young people have become willing to tolerate “sharp practices” should financial gain require this (Dementieva, 1998; Magun, 1996; Meek, 1998; Saarnit, 1998; Satarov and Lemberanskaya, 1998; Zuev, 1997). Western youth research, in contrast, has spent the last 30 years measuring the extent to which young people have been adopting post-materialist values (Inglehart, 1977, 1997). The values of Western youth and their Eastern counterparts appear to have been moving in opposite directions, except that recent Western studies have noted that materialist and so-called post-materialist values need not be alternatives. It is possible, and no contradiction is involved, for the same person to be concerned about the environment and to want to make a lot of money (Helve, 1998). Actually there is no conflict here between Western and Eastern theories about how youth’s values are nurtured. The Western post-materialist thesis claims that these values are nurtured when young people grow-

up, and make the transition to adulthood, in conditions of material abundance and security (Inglehart, 1977, 1997). Such conditions have definitely not applied in any of the post-communist countries.

II. Politics

This is one of the topics that have triggered shock-horror reports from the East. The findings have been similar everywhere. Young people believe in democracy but do not believe that their own countries have become truly democratic. They talk scathingly about ineffective and corrupt politicians. Few trust politics to solve their societies’ problems. Only a small number of young people have remained politically active. The mass mobilisation at the time of the “fall of the wall” and similar events soon evaporated. Most young people have lost interest in politics and sometimes in all big historical issues. They concentrate on addressing their own problems privately, maybe with assistance from close friends and families (Aleshonek, 1998; Roberts et al, 2000; Satarov and Lemberanskaya, 1998; Die and Renner, 1998).

Researchers in the new east may not have realised that Western young people’s attitudes are broadly similar. There is widespread cynicism towards politicians, a feeling that which politicians and parties are in power makes no difference, low levels of political interest, and minuscule levels of political activity even when involvement in “new social movements” is taken into account (Banks et al, 1992). The reality of Western democracy is rather different from the textbook ideal. Citizens in the East may have expected the creation of a choice of political parties to boost political interest and participation, but this misunderstood how multi-party democracies actually work. In some respects the West has become more like the East in recent years. In the West the few young people who persist in regular political activity are likely to envisage careers in politics. Professional politicians are almost all recruited from this small pool. In this respect, it is just the same in the West nowadays as it was under communism, and as it is under post-communism.

The one big difference between East and West is that very small proportions of young people in the ex-communist countries identify with, and declare a definite intention to vote for, any political party, though this figure is now rising in the Central European countries. The crucial fact of this matter seems to be that it takes time, probably at least a generation, for mass political parties to build-up reliable bedrock’s of support.

III. Consumption

This is another segment of young people’s lives where recent trends in the East look rather different when set alongside Western evidence. There have been declines everywhere in the new east in public (state and party) leisure provisions, and associated declines in young (and older) people’s cinema and theatre going,

reading and sports participation. Membership of youth organisations has dropped drastically. But in all these instances the declines have been into rather than to beneath Western norms (Roberts et al, 2000). Another convergence has been that, in both East and West Europe, sport is now the main basis of club membership (Kenvyn, 2000; Machacek, 1996).

Throughout the 1990s there was sustained investment in the new east in the means of private consumption — cars, mobile phones, and home entertainment equipment, especially video-recorders and satellite or cable television. Market penetration by these items is already overtaking Western norms in some ex-communist countries. The upshot in the East has been an acceleration in the mediatisation of leisure that began under communism (Jung, 1996), and an influx of Western cultural products, usually to the at least short-term detriment of local cultural production, though Poland is one country where cultural production has now begun to recover (Jung and Moleda-Zdziech, 1998). There are parallels here in the West where many countries have long-standing, and sometimes continuing, concerns about invasion by American cultural products.

Out-of-home leisure is being Westernised throughout the new east. There are more bars, cafes and restaurants, and these have become favourite destinations when young people go out. More young people are purchasing commercial, Western-type holidays. Drug use, crime and the fear of crime have become more widespread. But in all these respects, the current levels in the new east are still sub-Western (Roberts et al, 2000).

Another similarity is that analysts in both east and West are uncertain about the significance of present-day youth styles. Under communism the display of Western tastes was politically defiant. No one is sure what the various youth styles mean today (see Pilkington, 1994; Wallace and Kovatcheva, 1998). It is the same in the West. Up to the 1970s in Britain it was possible to argue that youth cultures were class-based and embodied conventional gender divisions (Hall and Jefferson, 1976; Mungham and Pearson, 1976). Under communism there were, and under post-communism there still are, clear class and gender divisions in uses of free time in the East (Roberts and Jung, 1995; Roberts et al, 2000), whereas in the West most of these differences have either blurred or disappeared completely (Bennett, 1999; Hollands, 1995; Roberts, 1997; Thornton, 1995). However, the significance of the desynchronisation of Western youth cultures on the one hand, and class and gender divisions on the other, remains unclear. Class inequalities in life chances are unchanged, and huge, and there remain glaring gender differences in both domestic life and employment.

IV. School and work

This has been a major research issue in virtually

every east and West European and former Soviet country, but as yet there is no consensus, and maybe no consensus is possible, on exactly what the problem is. In the new east, this has been another part of the shock-horror story. Researchers have reported massive levels of unemployment and under-employment in poor quality jobs (low-paid, part-time and/or casual) (for example, see Chuprov and Zubok, 1997; Zubok, 1998). Sometimes there appears to have been an assumption that if only the scale of the tragedy could become widely known, the powers that be would surely act. People in Liverpool felt similarly in the early-1980s when youth unemployment rose to unprecedented levels. Since then there has been no revival of youth employment in Liverpool, but the local population no longer expects remedial action.

An aspect of the disaster engulfing school-leavers under post-communism, in some accounts, is that many of the young people who obtain jobs have to work outside their specialities. It is likely that this would be regarded as a serious problem in Germany, but Anglo-American economic cultures make a virtue out of flexibility.

Recent and current Western definitions of the youth employment problem fail to resonate in the new east. In Britain it used to be regarded as a (sociological) problem that less-qualified school-leavers were willing to settle compliantly in low-grade jobs (Willis, 1977). In the new east the opportunity to settle in such jobs would be prized by many. Another long-standing issue in the West has been the manner in which advantages and disadvantages are transmitted across the generations, whereas, in the new east, which types of family and educational backgrounds are advantageous has become unclear. Another Western issue concerns which national systems of education and training are creating the types and amounts of human capital to make their countries economically competitive globally. In the East the idea that human resources constrain economic development is laughable. The likely creation of underclasses or excluded groups is another Western issue. These concepts simply do not match reality in the East where only a minority of young people are able to obtain decent jobs (Roberts et al, 1999).

All the ex-communist countries have minorities of young people who are clear winners. Everywhere they include those who are succeeding in business, and those who are able to obtain good jobs with Western-based or linked companies (Lepper and Schule, 1999; Semenova, 1998; Tholen and Roberts, 1999). Everyone hopes that such jobs, and the proportions of young people who are winners, will increase in number, but “everyone a winner” is probably a pipe dream. Maybe Eastern and Western youth researchers are now encountering a situation that governments everywhere try to dismiss as ludicrous. It may be that present-day economies, with the technolo-

gies at their disposal, can offer quality jobs to only minorities of would-be workers, and that others are destined for unemployment, sub-employment and under-employment in low-grade, usually service sector, occupations.

V. Family and housing transitions

This is an under-researched topic in most countries. It has often lain in a “black hole” between youth and family research. The occasional investigations have usually tackled just fragments of the topic — age at first date, first sexual experience, marriage, parenthood and so on. Studies of housing have usually been conducted separately from enquiries into personal relationships, though in practice the two are intimately connected.

Recently family and housing transitions have become an issue in most countries. The reasons are basically the same everywhere: the lengthening of youth transitions; the spread of intermediate statuses between living in the parental home and creating a new home and family by marriage; increasing rates of separation, divorce and single-parenthood; the spread of homelessness among young people; and concern about young people’s health in the context of exposure to HIV (see, for example, Hutson and Liddiard, 1994; Zubok, 1998).

We know that, within countries, the timing and manner in which young people make their family and housing transitions are related to the general housing situations (surpluses or shortages) and the housing tenure regimes (the relative sizes of the owner-occupied and rented sectors, and, within the latter, the availability of accommodation that is within young people’s means). In former communist countries young people’s situations have changed radically with the privatisation of the socially owned housing stock. Despite this, it appears that most young people in the new east are continuing to rely on old methods (the family) in addressing their housing problems. The situation in the West is basically similar. Family assistance or its absence is often crucial in determining how and when young people can make their family and housing transitions (Jones, 1995).

However, there is no country in which we are anywhere near to possessing a typology of family and housing youth career routes, leading to particular destinations, and recruiting young people from different backgrounds. This is a topic of major interest where more research within all countries is needed before international collaboration will become really fruitful.

VI. Welfare

Youth researchers have customarily left certain chunks of their field to other experts. For example, the welfare rights of all sections of the population have usually “belonged” to specialists in social policy.

Nevertheless, in recent years Western youth researchers have engaged with this field in the context of debates about the implications of the delayed independence of young people, and the possible formation of underclasses or excluded groups. A trend in many Western countries has been to reduce young people’s welfare rights, and to treat them as family dependents until later ages than formerly (Jones and Wallace, 1992). Rather than supporting young people outside employment, the accent in social policy has swung towards providing a “helping hand” into employment via education and training. In Britain this policy emphasis is currently being extended to single parents.

The situations in most ex-communist countries are similar in some respects, but basically so different as to defy direct comparisons. Young (and older) people’s welfare entitlements have invariably been reduced, sometimes to minuscule levels. There are usually no useful programs in education or training that can be offered to unemployed youth. In all the countries, people have been obliged to rely more than ever before upon self-help.

An emphasis in social policy in Western countries has been to stimulate self-help in a rather different sense; meaning, in practice, encouraging people to make private provisions for their pensions, perhaps their health care, and maybe even their risks of needing long-term residential care in old age. In Western countries self-help in these contexts is most likely to take the form of purchasing private insurance whereas in the ex-communist countries this is not yet a realistic option. Young people in the new east have no confidence that state welfare will meet their needs. Neither have they any confidence (except in Central Europe) in their countries’ financial institutions. Private provision is more likely to mean relying on personal and family savings, preferably held in “hard” (Western) currency, which involves risks, but far fewer in most people’s estimation than holding roubles, lary or tenges.

VII. Justice

This is another topic that has normally been left to other experts -criminologists in this case. However, the new east’s youth researchers have offered some graphic, scary accounts of the levels to which drug use, heavy drinking, and gang crime have risen (see Frantisek, 1998; Omel’chenko, 1996; Zubok, 1998). That said, none of these types of deviance, or the levels, have been exceptional by Western yardsticks (Roberts et al, 2000).

There is an East-West contrast in how, up to now, crime has typically been explained by youth’s investigators. In the West “class” explanations are favored, whereas in the East youth’s lawlessness has been construed as the desperate acts of a marginalised generation.

In the West, throughout most of the twentieth

century, the emphasis in the treatment of young offenders swung from punishment to reform and rehabilitation, but in recent times some countries, particularly the USA and the UK, have been incarcerating more young people. In the new east, all accounts of the “justice” systems highlight their basic injustices. All parts of the post-communist states’ apparatuses appear to be perceived as endemically corrupt.

VIII. Divisions

If welfare and justice are to be linked to mainstream youth research, and, indeed, if findings on all the other youth topics are to be marshaled into a coherent body of knowledge, this will most likely be achieved via the analysis of social divisions. In all Western countries, the groups most at risk of welfare dependence and repeated trouble with the law can be identified by a combination of social class, race/nationality and gender. This may or may not apply equally in the East, but, in either event, here we have a problem that needs to be addressed in all East-West collaboration: researchers in the new east are unconvinced by Western conceptions of the character of all of the main social divisions.

Rather than distinguishing a working class from a middle class, in the east a clearer division, in the eyes of many local researchers and members of the public, is between a mixture of old and new elites and the mass of the people. As regards gender, the east remains reluctant to accept, or straight-forwardly rejects, the feminist inspired Western agendas. Nor is the East convinced of a need to add “sexual orientation” to the standard list of social divisions and to ensure that the views and needs of gays, lesbians and bisexuals are acknowledged in all investigations. The race/nationality question is simply different in the East. The pressing questions are not about immigrant minorities but about the needs of newly independent states to establish their identities, the predicaments of nations that have not achieved independence, and peoples who have become minorities as a result of the recent changes in state boundaries.

THEORIES AND METHODS

In investigating all the above topics, youth researchers in all countries must currently address common and basic theoretical and methodological problems.

Prolonged transitions

In most countries, during the last 20 years or so, youth has become a longer life stage than formerly, indicated by the upward extension of education, and the upward movements in the typical ages when young people first obtain permanent full-time employment, marry and become parents. Nowadays these life stage transitions are often completed only when individuals are in their late-20s or even in their 30s. Meanwhile, there has been no comparable upward movement in the age at which youth typically begins. The age when young

people first have sex, usually around 16 nowadays in north European countries, has not risen, and this is arguably as sensitive an indicator as any. Life stage transitions are elastic. They can be brought forward or delayed, completed more rapidly or at a more relaxed tempo, thereby enabling tensions created by macro-economic and social changes to be absorbed.

The extension of youth poses problems for researchers simply because it has become more difficult to span the entire life stage. In cross-sectional studies of, say, 16-30 year olds, the youngest respondents, the 16 year olds, are no longer in exactly the same situations that the 30 year olds were in 14 years previously. Nowadays social change can be so considerable over a 14 year period that the current 16 year olds are quite likely to be surrounded by entirely different opportunities in education, training and employment, and much else besides. Panel studies that follow the same individuals through the entire life stage can find their evidence outdated before the studies are complete. Sequential cohort studies would solve this problem, but at enormous cost. Maybe youth research can live with findings that are always somewhat out-of-date, except that policy relevance usually requires up-to-date evidence.

Modernising youth ethnography

Youth research has always relied on qualitative methods to reveal the processes that explain the relationships in quantitative data sets, and ethnography has been a particularly valuable kind of qualitative study. The youth ethnographies conducted at Birmingham University’s Centre for Contemporary Cultural Studies (CCCS) in the 1960s and 70s are among the crown jewels of British youth research (Hall and Jefferson, 1976; Mungham and Pearson, 1976). These studies have been much admired worldwide. So why have there been so few repeats?

The CCCS researchers have been criticised for ignoring young people who were not male, white and working class, but a plain fact of this matter is that the CCCS type of youth ethnography has never worked except with working class males. Up until the 1970s in Britain it was possible for fieldworkers to make contact with such groups by hanging about in their neighbourhoods, gradually becoming accepted by the groups, and sharing their ways of life. Later-on the fieldworkers would disengage to tell their stories about the young people’s typical backgrounds, ways of life, attitudes and futures. Girls’ lives have never been so accessible. Nor have the lives of middle class young people whose education has often taken them to non-local schools and universities. And even working class males’ biographies have been individualised in recent years. Nowadays, the places where young people congregate — sport centres, night clubs and city centres

— draw participants from a wide variety of backgrounds, who may remain in their current crowds for just a few weeks or months, or a couple of years at the outside, then disperse to different destinations (see Bennett, 1999; Hollands, 1995; Thornton, 1995). The result is that there is less research pay-off from just hanging around.

It is possible to use the alternative qualitative techniques, such as repeat individual interviews, that have usually been adopted with young females (see Griffin, 1985), but the outcomes are less colourful than from the full-scale ethnographies which enable fieldworkers to observe peer groups and capture their natural conversations.

Theories

A long-standing problem in youth research is to find coherence in the evidence. There are so many topics, and such a wide age spans nowadays, and so many sub-populations, that the “state of the art” has endemic chaotic tendencies even before inter-country comparisons are added. The fragmentation of knowledge threatens to obscure instead of clarifying the situations faced by young people. Youth researchers themselves are at perpetual risk of dividing into experts on labour markets, deviance, gender and so on, who just happen to ply their trades by studying young people.

Social psychology provided an earlier unifying theory; unsurprisingly because it was psychologists who invented or discovered the modern adolescent. They have viewed youth as a crucial period of identity formation and, in recent times, they have argued that passing through the life stage satisfactorily requires individuals to complete successive developmental tasks (see Coleman and Hendry, 1990). Like other psychological theories, this one claim, or aims for, universal validity, which is strength in some senses, but a limitation when the prime interest is in differences between and within countries.

A sociological method of imposing order is through a variant of the Marxist base-superstructure model. Specific transitions, the strongest candidates being school-to-work and family/housing transitions, can be regarded as basic. It is in the course of making these particular transitions that social class, gender and national/ethnic divisions are usually deepened and consolidated, creating a socio-economic and cultural infrastructure which can then be reproduced in other areas of young people’s lives.

There are objections to both of the above kinds of

theory building. One is that youth has ceased to be a transitional life stage between known and stable statuses, childhood and adulthood. A feature of youth’s current condition is said to be the absence of any clear routes leading to even reasonably stable adult roles in either economic or family life (Cohen and Ainley, 2000). Another way of expressing this is in terms of youth having been “deconstructed” (Wallace and Kovatcheva, 1998). It is argued that (post) modern social structures have become looser, and older social divisions have become blurred. In this context, the search for grand meta-narratives which depict typical youth transitions is said to be pointless. The best hope of discovering meaning in young people’s lives is said to lie in identifying groups that are adopting particular life strategies (see Wyn and Dwyer, 1999), which, needless to say, are likely to vary considerably from place-to-place and time-to-time, subject to no higher-level “laws”.

The mistake here is confusing what is most likely to be temporary turbulence with a long-term enduring condition. In any case, even amid the current turbulence it is possible to identify recurrent patterns and divisions in young people’s lives (see Furlong and Cartmel, 1997; Roberts et al, 2000; Roberts et al, 1994). There is no need for youth research to splinter into fragments or congeal in an incomprehensible morass. The challenge looks overwhelming only when trends like individualisation are confused with absolute states, and when temporary chaotic conditions, as during the immediate transition from communism, are treated as if they were likely to be permanent.

The evidence suggests that family/housing and school-to-work are the pivotal youth transitions in all modern societies, and that the main divisions among young people everywhere are by a combination of gender, social class and race/nationality. Today’s pace of change is arguably no greater than at any other time during modernity, and certainly insufficient to render most evidence totally obsolete within 15 years. Observation and responsive interviews can be satisfactory substitutes for full-blooded, undiluted ethnography. We possess the quantitative and qualitative techniques that are necessary to produce comparable findings, and cross-national collaboration in the interpretation of our mutual findings will produce value-added — more powerful explanations of the condition of youth in all modern societies.

REFERENCES

- S Aleshonok (1998), “Russian youth: searching for new channels of influence in society”, paper presented to International Sociological Association Congress, Montreal.
- M Banks, I Bates, G Breakwell, J Bynner, N Emier, L Jamieson and K Roberts (1992), *Careers and Identities*, Open University Press, Milton Keynes.
- A Bennett (1999), “Subcultures or neo-tribes? Rethinking the relationship between youth style and musical taste”. *Sociology*, 33, 599-617.

- J Bynner and K Roberts (1991), *Youth and Work*, Anglo-German Foundation, London.
- V Chuprov and J Zubok (1997), "An education system in crisis: meeting the demands of the market", in C Williams, V Chuprov and V Staroverov, eds, *Russian Society in Transition*, Dartmouth, Aldershot, 203-217.
- P Cohen and P Ainley (2000), "In the country of the blind? Youth studies and cultural studies in Britain", *Journal of Youth Studies*, 3, 79-95.
- J C Coleman and L Hendry (1990), *The Nature of Adolescence*, Routledge, London.
- Council of Europe (1996), *Cultural Policy of the Russian Federation*, Culture Committee, Strasbourg.
- I Dementieva (1998), "The family and professional orientations of teenagers in the changing Russian society", paper presented to International Sociological Association Congress, Montreal.
- K Evans and W R Heinz, eds (1994), *Becoming Adults in England and Germany*, Anglo-German Foundation, London.
- D K Frantisek (1998), "Modernisation and the lifestyles -lifestyle of Czech adolescents", paper presented to International Sociological Association Congress, Montreal.
- A Furlong and F Cartmel (1997), *Young People and Social Change*, Open University Press, Buckingham.
- O Gailand (1995), "Introduction: what is youth?" in A Cavalli and O Galland, eds, *Youth in Europe*, Pinter, London.
- T P Gerber and M Hout (1998), "More shock than therapy: market transition, employment and income in Russia, 1991-1995", *American Journal of Sociology*, 104, 1-50.
- C Griffin (1985), *Typical Girls?* Routledge, London.
- S Hail and T Jefferson, eds (1976), *Resistance Through Rituals*, Hutchinson, London.
- W R Heinz, ed (1999), *From Education to Work: Cross-National Perspectives*, Cambridge University Press, Cambridge.
- H Helve (1998), "Attitudes and values of young people and cultural, economic and political change", paper presented to International Sociological Association Congress, Montreal.
- H Helve, ed (1999), *Unification and Marginalisation of Young People*, Youth Research Programme, Helsinki.
- R G Hollands (1995), *Friday Night, Saturday Night*, Department of Social Policy, University of Newcastle.
- S Hutson and M Liddiard (1994), *Youth Homelessness*, Macmillan, Basingstoke.
- R Inglehart (1977), *The Silent Revolution*, Princeton University Press, New Jersey.
- R Inglehart (1997), *Modernization and Postmodernization: Cultural, Economic and Political Change in 43 Societies*, Princeton University Press, New Jersey.
- G Jones (1995), *Leaving Home*, Open University Press, Buckingham.
- G Jones and C Wallace (1992), *Youth, Family and Citizenship*, Open University Press, Buckingham.
- B Jung (1996), "Current evidence on leisure participation in Poland", in AJ Veal, G Cushman and J Zuzanek, eds. *World Leisure Participation: Free Time in the Global Village*, CAB International, Oxford.
- B Jung and M Moleda-Zdziech (1998), "Central and Eastern European cultural policies, media reform and the development of media markets in the 1990s", *Leisure Studies*, 17, 69-93.
- I Kenwyn (2000), *The Ascribed Significance of Adolescent Free Time*, PhD thesis. University of Leeds.
- J C Lagree (1996), "Youth in Europe: cultural patterns of transition", *Berkeley Journal of Sociology*, 41, 67-101.
- T Lange and G Pugh (1998), *The Economics of German Unification*, Edward Elgar, Cheltenham.
- B Lepper and U Schule (1999), "Multinationals' recruitment policy in transition economies and its impact on local labour markets - the case of Moscow", in Faculty of Economics, University of Split, *Enterprise in Transition*, Split-Sibenik, 300-303.
- L Machacek (1994), "Citizens of Slovakia and youth movement". *International Bulletin of Youth Research*, 8, 27-34.
- L Machacek (1996), *Slovak Youth Attitudes Towards the Market Challenges, 1993:1995*, Institute of Sociology, Slovak Academy of Sciences, Bratislava.
- V S Magun (1996), "From 1985 to 1995: revolution of youth aspirations and life strategies" (in Russian), *Sotsioloicheskiy Zhurnal*, 3/4, 29-48.
- J Meek (1998), "Brown envelopes for young Russians", *Guardian*, 17 March, 11.
- G Mungham and G Pearson, eds (1976), *Working Class Youth Culture*, Routledge, London.
- E Omel'chenko (1996), "Young women in provincial gang culture: a case study of Ul'ianovsk", in H Pilkington, ed, *Gender, Generation and Identity in Contemporary Russia*, Routledge, London.
- H Pilkington (1994), *Russia's Youth and its Culture*, Routledge, London.
- K Roberts (1997), "Same activities, different meanings: British youth cultures in the 1990s", *Leisure Studies*, 16, 1-15.
- K Roberts, S C dark, C Fagan and J Tholen (2000), *Surviving Post-Communism: Young People in the Former Soviet Union*, Edward Elgar, Cheltenham.
- K Roberts, S C dark, and C Wallace (1994), "Flexibility and individualisation: a comparison of transitions into employment in England and Germany", *Sociology*, 28, 31-54.
- K Roberts, C Fagan, K Foti, B Jung, S Kovatcheva, A Kurzynowski, T Szumlicz, L Machacek and J Tholen (1999), "The young unemployed and the Mediterraneanisation of youth transitions in East-Central Europe", paper presented to Workshop of the European Research Network on Transitions in Youth, Oslo.
- K Roberts and B Jung (1995), *Poland's First Post-Communist Generation*, Avebury, Aldershot.
- B A Ruchkin (1998), "The youth as a strategic resource for the development of Russia in the XXI century", paper presented to International Sociological Association Congress, Montreal.
- J Saarnit (1998), "Current trends in post-communist value shift in Estonia", paper presented to International Sociological Association Congress, Montreal.

- R M Satarov and L M Lemberanskaya (1998), "Transitions in social orientations of youth in post-Soviet Azerbaijan", paper presented to Annual Workshop of the European Network on Transitions in Youth, Edinburgh.
- V Semenova (1998), "On transition to the middle class: professional strategies of young intellectuals in Russia", in M Kivinen, ed, The Kalamari Union: Middle Class in East and West, Ashgate, Aldershot.
- Y Shavit and W Muller, eds (1998), From School to Work: A Comparative Study of Educational Qualifications and Occupational Destinations, Clarendon Press, New York.
- J Tholen and K Roberts (1999), "Young entrepreneurs in the new market economies", South-East Europe Review, 1, 157-177.
- S Thornton (1995), Club Cultures: Music, Media and Subcultural Capital, Polity Press, Cambridge.
- M Die and T Renner (1998), Youth in Slovenia, Ministry of Education and Sport, Ljubljana.
- C Wallace and S Kovatcheva (1998), Youth in Society: The Construction and Deconstruction of Youth in East and West Europe, Macmillan, London.
- C Williams, V Chuprov and J Zubok (1997), "The voting behaviour of Russian youth", Journal of Communist Studies and Transitions Politics, 13, 145-159.
- P Willis (1977), Learning to Labour, Saxon House, Farnborough.
- J Wyn and P Dwyer (1999), "New directions in research on youth in transition", Journal of Youth Studies, 2, 5-21.
- J Zubok (1998), Social Integration of Youth in an Unstable Society (in Russian), Institute of Youth, Moscow.
- A E Zuev (1997), "Socio-economic situation of the youth in labour sphere in the modern Russia", paper presented to conference on Youth Unemployment in East-Central/Europe, Smolenice, Slovakia.

Ю. П. СУРМИН, А. В. РЕШЕТНИЧЕНКО, Д. Ю. НАРИЖНЫЙ
ПРОБЛЕМЫ ДНЕПРОПЕТРОВСКА В ЗЕРКАЛЕ
ОБЩЕСТВЕННОГО МНЕНИЯ

Сурмин Юрий Петрович — заведующий кафедрой философии, социологии государственного управления Днепропетровского филиала Украинской Академии государственного управления при Президенте Украины, доктор социологических наук

Решетниченко Андрей Владимирович — доцент кафедры философии, социологии государственного управления Днепропетровского филиала Украинской Академии государственного управления при Президенте Украины, кандидат философских наук

Нарижный Даниил Юрьевич — главный специалист информационно-аналитического отдела Днепропетровского филиала Украинской Академии государственного управления при Президенте Украины

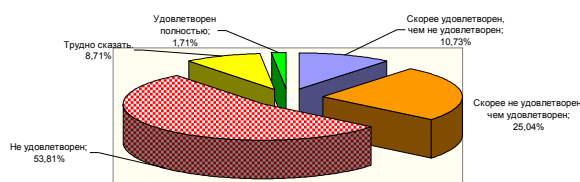
Днепропетровск, представляет собой сложный социально-экономический организм, для которого свойственны довольно сложные и многообразные проблемы во всех сферах жизнедеятельности горожан.

С целью выяснения осознания горожанами важности этих проблем в Днепропетровском филиале Украинской Академии государственного управления при Президенте Украины было проведено 18-23 марта 2000 года социологическое исследование на тему «Политическая жизнь мегаполиса». В анкете отдельными вопросами измерялись политические, экономические, социальные и коммунальные проблемы города. Такая дифференциация проблем позволила, во-первых, расширить спектр городских проблем, а во-вторых, избежать «заслонения» многих важных проблем города социально-экономическими трудностями жизни людей.

Исследование проводилось в соответствии с квотной выборкой по основным демографическим признакам во всех районах Днепропетровска со 100% контролем информации. Было опрошено 700 респондентов. Ошибка исследования составляет 2,5-3%.

Одним из основных показателей результатов реформ выступает индикатор социального самочув-

ствия населения. В этом отношении мониторинг является незаменимым инструментом оценки динамики общественного мнения. Как свидетельствуют результаты проведенного опроса, удовлетворенность населения города своей сегодняшней жизнью проявляется следующим образом:

Высокий уровень общей неудовлетворенности (в совокупности 79%) свидетельствует об остроте накопившихся проблем, связанных с резкой поляризацией населения по уровню доходов, качеству жизни и материальному благополучию. В данной ситуации особую роль приобретает степень участия граждан в управлении обществом, иначе говоря, уровень демократизации системы государственного управления. Судя по результатам опроса, только один из восьми жителей города реально ощущает себя полноправ-

ным членом общества и полноценным субъектом общественного самоуправления. В то же время, шесть из восьми горожан, так или иначе, не удовлетворенных своей сегодняшней жизнью, являются носителями латентного социального конфликта и формируют базу для сдерживания темпов общественных преобразований.

Как показывают проведенные исследования 1999-2000 годов, общее число не удовлетворенных своей сегодняшней жизнью меняется незначительно, изменяется лишь характер и степень недовольства респондентов существующим положением дел. Особо следует обратить внимание на тенденции, связанные со снижением уровня крайних оценок в направлении сглаживания остроты социальных противоречий.

Реформы, изменяя степень проявления крайних форм недовольства, к сожалению, не способствуют решению основного вопроса — росту удов-

летворенности населения уровнем и качеством жизни.

Низкий уровень удовлетворенности вызван комплексом обострившихся проблем. Анализируя проблемы Днепропетровска, нами выделены: политические, экономические, социальные и коммунальные группы факторов, влияние которых оказывается решающим.

В блоке политических проблем наиболее значимыми, по мнению горожан, являются коррупция, преступность, бюрократизм и нарушение прав человека. Следует отметить, что в ответах респондентов нередко доминирует эмоциональный компонент, поскольку в реальном взаимодействии с органами власти люди чаще оценивают негативные следствия глубоких социальных процессов, особенно не углубляясь в их причины. Так, например, недостаток гласности в деятельности органов власти и слабое участие общественности в управлении городом, как основа демократизации системы местного самоуправления, подменяется нередко голословными обвинениями в коррупции и косности бюрократического управленческого аппарата. Отсутствие серьезной заинтересованности горожан в политическом участии и организации руководящего политического процесса — истинная причина многих проблем системы государственного управления, в числе которых и превращение госаппарата в самодовлеющую и косную систему, подверженную коррупции и обслуживающую собственные интересы.

Анализируя более глубоко блок политических реформ города, следует предположить, что большинство из перечисленных проблем могут быть, разрешены только тогда, когда населением будет осознана мера ответственности за те негативные процессы, о которых выше шла речь. С точки зрения респондентов виновные найдены — коррумпированные и бюрократизированные органы власти, которые парализовали деятельность системы охраны общественного порядка и борьбы с преступностью, что привело к значительным нарушениям прав человека. Виновата система. Однако политическая пассивность и равнодушие людей, слабое участие общественности в управлении городом и отсутствие гласности в деятельности органов местного самоуправления не фиксируются в общественном мнении как значимые политические проблемы. Общественность их не видит, таким образом, слагая с себя ответственность за деятельность, поведение и эффективность системы государственного управления, самоустраняясь от процесса ее реформирования.

В качестве основных направлений решения экономических проблем горожане рассматривают восстановление деятельности предприятий и снижение налогового пресса. Развитие предпринимательства,

Политические проблемы города

1. Коррупция в органах власти;	18,02%
2. Неэффективность охраны общественного порядка и борьбы с преступностью;	14,50%
3. Бюрократизм в органах местного самоуправления;	13,88%
4. Нарушения прав человека;	10,37%
5. Неэффективность работы горисполкома;	7,80%
6. Политическая пассивность и равнодушие людей;	7,28%
7. Неэффективность работы райисполкомов;	7,09%
8. Слабое участие общественности в управлении городом;	5,18%
9. Обеспечение Вашей личной безопасности;	4,85%
10. Определение статуса русского языка в городе;	4,04%
11. Отсутствие гласности в деятельности органов местного самоуправления;	3,66%
12. Стремление создать напряженность некоторыми политическими партиями;	3,23%
13. Другое	0,10%

Экономические проблемы города

1. Низкий уровень жизни людей;	17,98%
2. Рост цен на хлеб и основные продукты питания;	15,20%
3. Проблемы трудоустройства, занятости населения;	12,00%
4. Рост цен на товары и услуги;	10,74%
5. Задержки в выплате заработной платы;	9,31%
6. Плохая работа предприятий;	7,71%
7. Высокие налоги;	7,62%
8. Высокие цены на продовольственные товары на рынках города;	4,88%
9. Задержки в выплате пенсий, пособий и т.д.;	4,21%
10. Рост цен на бензин;	3,66%
11. Высокие цены на транспорт;	3,66%
12. Развитие предпринимательства;	2,19%
13. Введение в действие второй очереди метро;	0,51%
14. Другое	0,34%

как альтернативный способ решения экономических проблем, не находит должного понимания в общественном сознании. Это свидетельствует о требованиях общественности к проведению государством патерналистской политики, ориентированной на сохранение традиционной системы ценностей и восстановление форм занятости в производстве, сложившихся в советский период.

Указанные причины свидетельствуют о доминировании конформистских настроений в общественном сознании, что приводит к неостребованности инновационного потенциала и сдерживанию темпов преобразования.

Мелкий бизнес и предпринимательство, как основа среднего класса, не находят в данной атмосфере поддержки и понимания. Налоговый пресс как фактор экономических преобразований дополняет собой устоявшиеся представления общественности о производстве, как о системе занятости населения, а не системе эффективного хозяйствования, направленного на получение прибыли. В данном случае сугубо экономические факторы сдерживания преобразований усугубляются сложным комплексом психологических настроений и установок.

К сожалению, на сегодняшний день в области переориентации населения на новую систему ценностей, в основании которой лежат труд, предпринимательская активность и получение прибыли, можно наблюдать лишь отдельные эпизодические факты и достижения. Целенаправленной государственной, региональной и местной политики в этом направлении по существу не наблюдается.

Социальные проблемы города

1. Рост цен на коммунальные услуги;	21,18%
2. Дороговизна медицинского обслуживания;	18,88%
3. Беспризорность;	12,20%
4. Обострение экологических проблем;	7,68%
5. Проблема обманутых вкладчиков;	6,55%
6. Социальная работа с инвалидами и пенсионерами;	5,64%
7. Обеспеченность жильем;	5,60%
8. Получение социальных выплат;	5,12%
9. Охрана материнства и детства;	5,08%
10. Состояние и работа дошкольных учреждений и школ;	4,56%
11. Качество торгового обслуживания и защита прав потребителя;	4,17%
12. Плохая работа учреждений культуры и отдыха;	1,61%
13. Обеспеченность жильем;	1,56%
14. Другое	0,17%

Особенностью блока социальных проблем города является их абсолютная зависимость в общественном мнении от решения экономических. Попытка решения государственной проблемы обеспечения коммунального хозяйства за счет средств налогоплательщиков оборачивается в обостряющийся конфликт между центральным и местными бюджетами. Таким образом, недостаток средств, к существованию населения — экономическая проблема государственного масштаба, трансформируется в острую социальную проблему непосильного бремени оплаты коммунальных услуг при нынешнем катастрофически недостаточном уровне доходов.

Одна из сложнейших социальных проблем — дороговизна медицинского обслуживания, также требует разрешения на государственном уровне. Декларированное новой Конституцией Украины бесплатное медицинское обеспечение, оставаясь «благородной целью» требует изменений и приспособления к условиям рынка на новой законодательной основе. Только в этом случае медицинское обслуживание сможет стать сдерживающим фактором резкого ухудшения здоровья населения и барьером на пути демографической катастрофы.

Комплекс социально-экономических проблем актуализировал новый для Украины феномен брошенных детей. Явление непризорничества в таких масштабах не было характерно для нашего общества со времен «военного коммунизма» и Второй мировой войны. Тот факт, что это явление стало экстраординарным в мирный период, свидетельствует о реально существующей угрозе подрыва не только ге-

нофонда страны, но ее интеллектуального и духовного потенциала. Постоянное отражение в общественном мнении этой проблемы позволяет предположить предчувствие потенциальной социальной опасности нарастающего вала малолетней преступности и многообразия форм девиантного поведения. Отсутствие методик, средств и нормативной базы определения характера и масштабов этого явления не позволяет прогнозировать темпы роста преступности и социальной деградации этой категории населения и создавать эффективные технологии социальной работы в этом направлении.

С каждым годом значимость экологических проблем для Украины все более возрастает. Это подтверждается общественным мнением, для которого комплекс экологических проблем входит в число постоянно значимых факторов. Вне зависимости от доминирования отдельных социальных проблем, фактор экологии прочно занимают одно из ведущих мест.

Коммунальные проблемы города

1. Проблема ремонта дорог и тротуаров;	16,74%
2. Освещенность улиц;	14,14%
3. Уборка и вывоз мусора;	12,31%
4. Загрязнение промышленными отходами;	7,20%
5. Благоустройство подъездов и дворов жилых домов;	6,26%
6. Благоустройство микрорайонов;	6,22%
7. Работа городского транспорта;	5,96%
8. Состояние теплоснабжения;	4,73%
9. Подтопление и оползни;	4,17%
10. Состояние лифтового хозяйства;	4,09%
11. Резкие различия в качестве жизни в центре и на окраинах города;	3,62%
12. Состояние водоснабжения и канализации;	3,45%
13. Телефонизация жилых домов;	3,28%
14. Состояние центральных улиц города;	2,81%
15. Состояние мостов и путепроводов;	2,51%
16. Другое	2,51%

Коммунальные проблемы города в общественном мнении обладают особенностью подвижного изменения социальной значимости в зависимости от ситуации. В большинстве своем вес фактора определяется злободневностью коммунальной проблемы, а не характером и масштабами объективных предпосылок. Обострение коммунальных проблем имеет сезонный характер, что связано с финансированием и отсутствием комплексного системного подхода в работе коммунальных служб.

Актуализация отдельного комплекса коммунальных проблем ведет к сосредоточению ресурсов в одном направлении и оголении ряда не менее значимых текущих проблем и задач. Принцип работы системы коммунального обеспечения напоминает «латания Тришкиного кафтана».

Эффективное проведение коммунальной реформы может быть обеспечено лишь на пути преодоления государственной монополии и передачи права предоставления части услуг в частный сектор. Выступая неотъемлемым элементом административной реформы, процесс реформирования системы коммунального обеспечения должен предусматривать становление городской громады как субъекта хозяйствования. Расширение прав и возможностей городской громады как субъекта хозяйствования и полноправного субъекта решения коммунальных проблем предполагает альтернативу в выборе исполнителей и средств. На пути проведения коммунальной реформы использование конкурентного распределение бюджетных средств и средств городской громады позволит повысить качество и снизить стоимость коммунальных услуг.

Поддержка на муниципальном уровне движения по созданию кондоминиумов способно снять ряд накопившихся коммунальных проблем, таких как, содержание лифтового хозяйства, благоустройство подъездов и дворов жилых домов, частично благоустройство микрорайонов, уборку и вывоз мусора.

Таким образом, общественное мнение адекватно отражает актуальность основных проблем города, что следует учитывать при разработке программ и планов муниципального реформирования. Исследование показывает необходимость создания системы мониторинга городских проблем, который позволит формировать эффективную обратную связь с объектами управления в ходе муниципальной реформы.

А. Н. ШАТОХІН

СОЦІАЛЬНА МОБІЛЬНІСТЬ СІЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ В СУСПІЛЬСТВІ, ЩО РЕФОРМУЄТЬСЯ

Шатохін Анатолій Миколайович — завідувач кафедри Уманської сільськогосподарської академії, доцент

Соціальна структура сільського соціуму є, з одного боку, об'єктивна реальність, а з іншого — філософська категорія, певна соціальна уява. Вона складається із структур різного рівня, котрі накладаються одна на одну, співіснують і співпротидіють. Реальні кордони тієї чи іншої структури чи страти не завжди можна чітко визначити, формально окреслити.

Наповнює життям будь-яку соціальну структуру людська діяльність. Без людей, без індивідумів, без особистостей соціальні структури порожні.

Кожна особа належить до певних структур (незалежно від того, усвідомлює вона це чи ні), її поведінка детермінована входженням до цих структур. І одночасно соціальна поведінка особи, соціальна дія її постійно відтворює соціальні структури, до яких вона входить, робить їх реальними.

Марно вести розмови про соціальну структуру взагалі. Вона історично (в часі) і територіально (в просторі) конкретизована через те, що саме людська діяльність теж відбувається в конкретних умовах. Навіть в стабільних суспільствах соціальні зрізи, зроблені через десятиріччя, не є калькою одне з одного. А в суспільствах, котрі докорінно реформуються, коли відбувається зміна соціально-політичного ладу, соціальні структури взагалі стають надзвичайно рухомими. Зміни в соціально-економічному та політичному становищі індивідів впливають на їх соціальну поведінку, на усвідомлення свого місця в суспільній ієрархії, а відповідно на реальне існування класів, соціальних верств і груп. А ті, в свою чергу, формують вимоги до іміджу та поведінки особи. П.Штомпка називає процес взаємодії і взаємовпливу соціальних структур і соціальних діячів «інтерфейс», тобто здатністю двох різних систем до спільного оперування[1].

В соціології склалась певна традиція дослідження соціальних змін. Тривалий час в радянській соціології вживався термін «соціальні переміщення», під яким розумілася зміна індивідом або групою соціальної позиції, місця, що вони займають у соціальній структурі.[2] Останнім часом більш поширеним є термін «соціальна мобільність», автором якого був П.Сорокін.

Проте й досі існують різні підходи до змісту цих термінів. Так, Ф.Філіпов вважає їх тотожними, називаючи «переходи людей з одних суспільних груп і верств до інших» і соціальними переміщеннями, і соціальною мобільністю.[3] Натомість Р.Гребенніков підкреслює, що ці терміни хоч і органічно взаємопо-

в'язані і певною мірою взаємопроникаючі, але й відносно самостійні. На його думку, соціальні переміщення поняття більш широке і включає в себе соціальну мобільність: «Соціальні переміщення — зміни людиною свого статусу і місцеположення, здійснені в різних аспектах і різними особами. Ці зміни відбуваються у соціально-класовому становищі (соціальна мобільність), соціально-просторовому місцеперебуванні (міграція), знаходженні у тому чи іншому трудовому колективі і місці на виробництві (рух і плинність кадрів)». «Поняття «соціальна мобільність» не тотожне поняттю «соціальні переміщення».[4]

Найбільш широко предметну сферу соціальної мобільності визначив С.Макеєв як процес руху індивідів між ієрархічно або іншим чином організованими елементами соціальної структури: класами, трудовими колективами, соціальними групами і верствами, категоріями населення.[5] Тобто соціальна мобільність охоплює всі соціальні зміни, які раніше відносили до соціальних переміщень. Сам автор терміну П.Сорокін розглядав соціальну мобільність як рух індивіда по соціальній драбині «вгору-вниз». Він уявляв структуроване суспільство як ієрархічно організоване, становище людини в якому можна порівняти із становищем точки в геометричному просторі. Але на відміну від тривимірного геометричного простору, соціальний простір багатомірний, ґрунтується на безлічі ознак, а зміна соціального становища особи, як правило, не пов'язана із її переміщеннями у фізичному просторі. «Неважко знайти кілька індивідів, підкреслює П.Сорокін, — котрі належать до тих самих соціальних груп (наприклад, вони можуть бути римськими католиками, республіканцями, зайнятими в автомобілебудуванні, із італійською мовою як рідною, громадянами США і т.ін.) і все ж таки по «вертикалі» їхнє соціальне становище може бути зовсім різним», а переміщення по соціальній драбині «вгору-вниз» і буде вертикальною соціальною мобільністю.[6] В нормально структурованому суспільстві соціальна мобільність є важливим фактором соціального відтворення системи, підтримки її у робочому функціональному режимі. Для суспільства погано як обмеження соціальної мобільності (що спостерігалось у «економічно сплющеному», «застійному» суспільстві радянської доби), так і її надмірність (що спостерігається у перехідний період від однієї соціальної системи до іншої). «Коли «економічно плоске» суспільство не гине взагалі, — вказує П.Со-

років, то його «плоскість» швидко змінюється посиленням економічної стратифікації. Коли ж економічна нерівність стає надто сильною і досягає повної точки перенапруги, то верхівці цього суспільства судилося зруйнуватися або ж бути поваленою» [7]. Саме таке зараз становище в українському суспільстві, яке стрибнуло із «економічно плоского» в «економічно розірване», що, з одного боку, створює величезні можливості для соціальної мобільності, а з іншого, значно підвищує рівень соціальної напруги в суспільстві.

При переході до суспільства ринкового типу соціальне розшарування є неминучим. З'являються багаті і бідні не лише верстви населення, але й підприємства, галузі й навіть регіони. І якщо на мікрорівні економічна нерівність існувала завжди (хоч її значення були незрівнянні із теперішніми), то міжгалузеві та міжрегіональні контрасти загострилися останнім часом.

Що мається на увазі, коли йдеться про соціальну мобільність? По-перше, мова іде про зміну особою чи групою свого соціального статусу (від лат. status — стан, становище). Цей юридичний термін був введений в соціологію Г.Мейном і обґрунтований М.Вебером, Р.Лінтоном, Т.Парсонсом, Ф.Меріллом та іншими західними соціологами. Соціальний статус — це позиція особи чи групи в суспільній ієрархії відносно інших осіб чи груп на основі соціально значущих ознак і цінностей. Відрізняються статуси приписані від народження (стать, етнічне і соціальне походження, сімейне прізвище, раса) і здобуті індивідом протягом життя (освіта, професія, кваліфікація). У кожній людині декілька статусів (статусний набір), але завжди є головний для певної соціальної ситуації. Так, хлопчик, народжений в українській селянській родині, від народження отримує ці статуси, але, здобувши освіту або переїхавши в місто, він здобуває нові соціальні позиції. В закритих суспільствах соціальні статуси можуть закріплюватися навіть законодавчо, що обмежує соціальну мобільність, а у відкритих суспільствах статус найчастіше визначається громадською оцінкою: «статус створюється думкою інших» (Ф.Мерілл).

За оцінками, більше третини селян протягом життя змінювали свій соціальний статус. Зокрема, серед випускників Уманського сільськогосподарського інституту 1950-1975 рр., котрі в 1985 р. відповіли на запитання нашої анкети, 30% працювали в колгоспах і радгоспах, в т.ч. 12% головами і директорами, 27% — в керівних органах Агропрому (серед них третина головними та провідними спеціалістами), 32% — в вузах, технікумах та НДІ, 7% — в радянських і партійних органах. Понад 40% опитаних за час роботи були підвищені в посаді або висунуті на керівну роботу.

По-друге, соціальна мобільність залежить від соц-

іального престижу будь-якого статусу чи виду діяльності особи. Власне престиж (франц. prestige — чарівність, очарування) — це порівняльна оцінка суспільством або його членами соціальної значущості різних об'єктів, явищ, видів діяльності на підставі загальноновизнаної шкали цінностей. Є престижними і не дуже речі, професії, друзі і навіть думки і судження. Офіційна радянсько-партійна пропаганда відносила хліборобську працю до дуже престижних. Про неї складали пісні («Хвала рукам, що пахнуть хлібом»), писали книги та знімали кінофільми («Земля», «Вічний поклик», «Піднята цілина»), за видатну працю нагороджували урядовими нагородами. Показником високого престижу Уманського сільськогосподарського вузу, наприклад, завжди було те, що серед його випускників 22 Герої Соціалістичної праці, в т.ч. два двічі Герої. Престиж професії мав велике значення у соціальній орієнтації молоді і суттєво впливав на її професійну мобільність.[8]

Проте останнім часом престиж сільськогосподарської праці помітно знизився. Частка молоді все більше орієнтується на професії, які допомагають швидко «робити гроші», зокрема торгівлю, посередництво, дрібний бізнес, а іноді кримінальні або субкримінальні види діяльності.

По-третє, на соціальну мобільність впливають ціннісні орієнтації суспільства, соціуму, соціальної групи та окремої особи. В.Томас і Ф.Знанецький, досліджуючи психологію селянства, підкреслювали методологічні розбіжності між соціальними цінностями (values) та установками (attitude), які в селянському середовищі мають надзвичайно велике значення. Соціальні цінності вони визначали як те, що має певне емпіричне значення для соціальної групи і тому може бути предметом спільної діяльності, а установками такі — форми індивідуальної діяльності, в яких відображається соціальна діяльність людини (наміри, прагнення тощо).[9]

В кожній соціальній системі — від соціальної до індивідуальної — можуть бути свої шкали цінностей, котрі не обов'язково співпадають. Споконвічними цінностями селянина були земля, спільність долі, родина, повага до старших, сумлінна праця, колективізм. Мало впливали на них зміни в цінностях суспільства. Цим, на наш погляд, пояснюється той «консерватизм» селянства, на який скаржилися революціонери і реформатори різних епох.

За диспозиційною теорією регуляції соціальної поведінки особи В.Ядова, ціннісні орієнтації на основі життєвої мети («життєві цінності») є вищими диспозиціями особи. Вони в значній мірі визначають ставлення індивіда як до соціальних інститутів (середній рівень диспозиції), так і адаптацію до конкретної соціальної ситуації (нижній рівень диспозиції). На думку майже половини експертів, яких ми відбирали

з різних верств сільського населення, більшість селянських проблем вирішується не на підставі законів (які часто-густо невідомі селянам), а на основі традицій, звичаїв, споконвічних цінностей.

Пропонуємо порівняти дані двох наступних таблиць.

Таблиця 1. Думка сільських жителів про найбільш важливі якості дітей (в % до числа респондентів)[10]

1986 р.			1993 р.		
1.	Чесність	53	1.	Працьовитість	31
2.	Працьовитість	42	2.	Чесність	27
3.	Доброта	26	3.	Доброта	22
4.	Освіченість	13	4.	Освіченість	8
5.	Сумлінність	9	5.	Повага до старших	7
6.	Повага до старших	6	6.	Порядність	5
7.	Сміливість	5	7.	Сумлінність	5
8.	Справедливість	5	8.	Тверезість	4
9.	Чуйність	5	9.	Самостійність	3
10.	Ввічливість	4	10.	Здатність постояти за себе	3

Автори дослідження відмічають, що в відповідях 1993 р. додалося більше 60 нових назв, а із списку 1986 р. не було названо 30 якостей, в т.ч. культура поведінки, допитливість, мужність, почуття обов'язку, корисність для суспільства, вимогливість до себе, товариськість. Натомість з'явилися нові: діловитість, підприємливість, професіоналізм, настирливість, самостійність.

Це є результат певного впливу змін в цінностях суспільства, яке формує нові аттитюди поведінки особи: індивідуалізм, практицизм, підприємливість, досягнення мети будь-якими засобами. Частка суспільства сприймає нові ціннісні орієнтири і починає діяти у відповідності з ними. Інші живуть ще в старій системі цінностей і дуже повільно засвоюють нову.

зв'язки, конформізм стають основою успіху у житті. Зміна аттитюдів свідомості і поведінки вимушує корегувати життєві стратегії і сприяє соціальній мобільності сільського населення.

По-четверте, механізм соціальної мобільності неможливо зрозуміти без поняття соціальної ролі (фр.

role). Значний внесок в розробку теорії ролевої поведінки особи внесли Дж.Мід, Р.Лінтон, Т.Парсонс, Т.Ньюкомб, І.Кон та інші дослідники. Соціальна роль — це певна соціальна функція, нормативний зразок поведінки, очікуваний від кожного, хто займає певну соціальну позицію (статус). Для пояснення теорії ролей Пер Монсон застосовує цікаву метафору. Він пропонує уявити суспільство у вигляді величезної рибальської сітки, що складається з чарунок — соціальних позицій. Вони спочатку зовсім порожні, як парк на світанку. Потім сюди приходять люди, при цьому виявляються певні очікування — як повинні себе вести ті, хто наближується до тієї чи іншої позиції. Сума очікувань, що відноситься до соціальної

Таблиця 2. Розподіл відповідей на питання про умови, при яких людина може успішно прожити в наш час (%) [11]

ВАРІАНТИ	Рівень адаптації	
	Високий	Низький
Вміння по-справжньому працювати, не лінуватися	70	25
Активність, підприємливість	45	17
Вигідні зв'язки	43	45
Хороша спеціальність	35	17
Особиста чесність, порядність	28	14
Невтручання в політику	23	9
Вміння запобігти конфліктів з начальством	10	25
Репутація хорошого працівника	10	9
Здібність обманювати інших	8	21
Відсутність демонстрації своєї думки	8	6
Готовність порушувати закони	3	20

Як бачимо, сумлінна праця, чесність, доброта, освіта залишаються серед найбільш важливих якостей людини. Проте, на думку багатьох респондентів це вже недостатньо, аби вижити в сучасних умовах. Особиста активність, підприємливість, а також вигідні

позиції, і є соціальна роль, котру людині належить грати. Вивчити ці ролі — означає отримати можливість вести себе «правильно» з точки зору суспільства. [12]

У будь-якій соціальній ролі дві основні складові: очікування (експектація) від носія соціальної ролі

відповідної поведінки і власне сама дія (акція) індивіда. Невідповідність акції експектації порушує механізм соціальних взаємовідносин. Так, агроном повинен контролювати технологічні процеси вирощування сільськогосподарських культур, комбайнер збирати врожай з найменшими втратами, бухгалтер дотримуватись вимог обліку та аудиту, керівник турбуватися про економічний і соціальний розвиток колективу. Неважко уявити, що буде, коли ми припинимо виконання своїх соціальних ролей.

Щоби цього не сталося, суспільство застосовує систему соціальних санкцій як позитивного, так і негативного характеру, як формальних, так і неформальних. За порушення трудової чи технологічної дисципліни до робітника будуть застосовані каральні санкції, передбачені трудовим законодавством, а за негідну поведінку в гостях — моральний осуд. І відповідно за бездоганне виконання своїх соціальних обов'язків людина отримує моральне і матеріальне заохочення.

Як правило, кожна людина протягом життя виконує багато соціальних ролей. Як і статуси, ролі бувають приписані від народження (аскриптивні) і набуті самим індивідом через освіту, працю, кваліфікацію, політичну діяльність тощо. Всі ролі, котрі повинен виконувати індивід, Р.Мертон назвав «ролевим набором». Проте це зовсім не означає, що завжди доводиться виконувати всі ролі одночасно. В кожній конкретній ситуації є головна роль. Так, на роботі жінка може бути дояркою і подругою, вдома дружиною, матір'ю, господинею, сусідкою, в крамниці — покупницею, в автобусі — пасажиркою і т.д. Відомим прикладом ролевого набору є характеристика героїні кінострічки «Кавказька полонянка»: «девушка, красавица, студентка, комсомолка, спортсменка».

Т.Парсонс характеризував роль по п'яти ознаками: емоційність, спосіб одержання, масштаб, формалізація і мотивація. Але в будь-якому випадку основним для повноцінного виконання ролевих функцій є усвідомлення і сприйняття індивідом своєї ролі, ідентифікація себе з нею. Инакше роль буде виконуватися формально або взагалі ігноруватися.

Через велику кількість ролевих вимог у багатьох людей виникає так званий «ролевий конфлікт», тобто неможливість виконати всі вимоги. Автору доводилось чути інтерв'ю однієї жінки — голови КСП, яка щиро зізналася, що основна робота забирає стільки багато часу, що вона й не помітила як вирости її діти. Можливий конфлікт і при виконанні однієї й тієї ж ролі, але в різних умовах. Давно відмічено, що керівник по-різному поводить з підлеглими, своїми колегами і вищим керівництвом.

Класифікувати соціальні ролі можна за різними ознаками, зокрема: визначеністю приписаних дій («вартівий» або «співрозмовник»), тривалістю («но-

вачок» або «ветеран»), значенням («друг» або «знайомий») і таке інше.[13]

Ролі бувають престижні і непристижні, приємні і не дуже. Через те людина намагається зайняти кращі позиції, виконувати найкращі ролі. А це як раз і стимулює соціальну мобільність.

По-п'яте, соціальна мобільність як явище очевидно передбачає певні соціальні дії особи. Соціальна дія — це не будь-який вчинок, акт поведінки взагалі, а лише той, що, по-перше, є усвідомленим, по-друге, цілеспрямованим, по-третє, зорієнтованим на дії інших, по-четверте, таким, що передбачає суспільну оцінку. В західній соціології теорію соціальної дії розробляли М.Вебер, Дж.Мід, Ф.Знанецький, Т.Парсонс та інші. Через те, що соціальна дія відбувається в певній соціальній ситуації, де присутні і діють, як правило, декілька соціальних суб'єктів, вона найчастіше набуває характеру взаємодії.

На перший погляд здається, що кожна людина вільна у своїх діях, адже, використовуючи вислів Ж.-П.Сартра, «приречена до свободи». Проте свобода дій окремої людини завжди обмежена свободою дій інших. Т.Парсонс поділив увесь процес взаємодії на окремі «елементарні акти»: а) діяч; б) «інший» (об'єкт, на який спрямована дія); в) норми (по яких організується взаємодія); г) цінності (котрі переслідує кожен учасник); д) ситуація (в якій відбувається взаємодія). Всі індивідуальні дії людей утворюють деякі зразки поведінки (pattern), котрі в свою чергу, ставши нормами, впливають на рольову поведінку людей. Парсонс назвав осіб, що беруть участь у взаємодії, «акторами» (діячами) (від лат. actus — вчинок, дія).

І хоч вчинок індивіда підкорюється певним паттернам, поведінка кожного в достатній мірі персоніфіційована, тобто, підкорена власній життєвій стратегії. Кожен «актор», визначаючи життєві цілі, враховує свої можливості та імовірну реакцію «інших». Через те процес взаємодії може виглядати і як співробітництво, і як конкуренція.

Дж.Мід порівнював процес людської взаємодії з грою (play, game), де особа усвідомлює себе через стосунки із «значимим іншим». Таке порівняння спонукає до пошуку кращих соціальних позицій, нових життєвих форм і стилей. Відбувається релятивізація життєвих стилей в практиці окремо взятої особи. Внаслідок розпаду індивідуальних біографій і масової дезідентифікації відбувається зміщення стилів поведінки, маргіналізація життєвих стратегій. [14]

Якщо раніше по одягу чи помешканню можна було визначити соціальну належність індивіда, то зараз це зробити дуже важко. В принципі діти колгоспника можуть вести спосіб життя буржуа, але це буде своєрідна гра, а не показник реального соціального статусу.

В соціологічній літературі соціальні дії поділяються на три групи. [15] По-перше, це репродуктивні дії, спрямовані на збереження існуючого соціального статусу. Для селян історично це найбільш поширений тип соціальної поведінки, який ще називають консервативним. За нашими даними, понад половина сільських жителів в тій чи іншій формі виступають за державну власність на землю, колективні форми господарювання, соціальні гарантії з боку держави. Особливо йдеться про літніх людей і значної частки жінок. По-друге, це соціальна творчість або соціальна активність, тобто дії, спрямовані на покращення соціального статусу, орієнтовані на підприємницьку діяльність, нову професію, зміну кваліфікації, пошук джерел матеріального добробуту. Таких біля третини, зокрема молодь і чоловіки в віці 20-40 років. Решта відноситься до третьої групи, які не змогли реалізуватися ані при старій, ані при новій системі. Для них характерна підвищена конфліктність, заперечення як того, що було, так і сучасних реформ, непередбачуваність соціальної поведінки, дуже низький соціальний статус.

Наглядно підтверджують таку думку дані дослідження, проведеного Е.Сметанінім. [16]

Таблиця 3. Розподіл відповідей на питання про дії респондентів для вирішення життєвих проблем за останні рік — два (в %)

ВАРІАНТИ	Рівень адаптації		
	високий	середній	низький
Змінив місце роботи, зберігши спеціальність	13	16	6
Почав вчитися	8	3	2
Відкрив свою справу	13	-	-
Почав освоювати нову спеціальність	10	10	6
Став підробляти	15	11	15
Змінив місце роботи і спеціальність	10	8	8
Зайнявся комерцією	13	4	2
Нічого не здійснив, хоча треба було це зробити	28	38	50
У мене не виникло необхідності будь-що здійснювати	18	20	14

Як бачимо з таблиці, деякі актори намагаються діяти активно, ініціативно, шукати своє місце «під сонцем» в системі соціальної ієрархії, незважаючи на складності перехідного періоду, навіть використовуючи їх для кращої адаптації до ринкових умов. Інші в силу різних причин неспроможні діяти саме так, через те можуть втратити вже набуті соціальні позиції.

По-шосте, механізм соціальної мобільності неможливо зрозуміти без з'ясування мотивів людської діяльності. Що спонукає людину діяти саме так, а не інакше, приймати саме таке рішення, а не інше? Звичайно, більшість соціальних актів підкорені відповідним зразкам і ролевим нормам. Проте з безлічі зразків індивід обирає свій стиль поведінки, персоніфікуючи соціальні норми. Мотиви бувають такі, котрі схвалені суспільством, і такі, що знаходять осуд громадською думкою, виходячи з офіційної шкали цінностей.

В основі мотиваційного меню лежить якась спонукка, якийсь нестаток, будь-який дефіцит матеріальних чи духовних ресурсів, необхідних для життєдіяльності особи. Іншими словами — потреба. Ф.Енгельс так визначив місце потреб у поясненні соціальної поведінки людини. «Люди звикли, — писав він, — пояснювати свої дії із свого мислення, замість того щоб пояснювати їх із своїх потреб (котрі при цьому, звичайно, відображаються в голові, усвідомлюються)». [17] К.Маркс поділяв потреби на фізичні (матеріальні), інтелектуальні (духовні) та соціальні. В принципі такий поділ не викликає заперечень. І в роботах вітчизняних соціологів ця схема зберігається.

Соціальні потреби є особливий вид потреб. Вони пов'язані із діяльністю людини як соціальної особи, її включеності в систему соціальних відносин, зокрема в соціальні спільності, групи та інститути. Існує певна ієрархія потреб від «нижчих» (переважно вітальних) до «вищих» (переважно духовних). Соціальні, як правило, займають середні позиції між ними, вбираючи в себе деякі їхні риси. Так, А.Маслоу визначив п'ять рівнів потреб: фізіологічні потреби, потреби безпеки і якості життя, соціальні потреби, потреби престижу, потреби в самореалізації і творчості. [18] Ці

потреби утворюють своєрідну піраміду, в якій всі наступні спираються на попередні і реалізуються неодноразово.

Векторними проявами потреб є інтереси особи. В соціологічній літературі немає єдності щодо визначення терміну «інтерес»: від об'єднання потреб і інтересів в єдину категорію до роз'єднання на самостійні. А.Здравомислов підкреслює, що потреба зорієнтована перш за все на предмет її задоволення, а інтерес спрямований на ті соціальні відносини, інститути, установи, від яких залежить розподіл предметів, цінностей, благ, що забезпечують задоволення потреб. Соціальність інтересів обумовлені тим, що в них завжди присутній елемент співставлення людини з людиною, однієї соціальної групи з іншою. [19] Більшість інтересів впливають з потреб особи, але сталий інтерес сам перетворюється в потребу. Ми вже підкреслюва-

ли, що соціальна нерівність веде до структуризації суспільства на страти і групи, кожна з яких має свої інтереси. Вірно і зворотне: саме різні інтереси осіб, груп і спільностей утворюють соціальну структуру суспільства.

Розвиток і сталість потреб і інтересів багато в чому залежить від їх задоволення, що відіграє роль стимулів. Дж.Хоманс ілюструє людську поведінку на прикладі рибалки. Якщо хтось відправляється на риболовлю і

реси селян. Селянська праця входила до ціннісних орієнтацій землеробів як найголовніша. Все це так, однак прагнення мати землю у власності, спонука працювати на ній не має абсолютного характеру, як це вдається деяким «міським аграрникам». Селяни дуже обережно підійшли до приватизації землі, не поспішаючи в основній масі ставати поміщиками чи фермерами. «Битва на межі», яку дехто пророкував, фактично не сталася.

Таблиця 4. Розподіл відповідей респондентів про фактичну наявність землі у власності і бажані розміри земельних володінь (в %)

ВАРІАНТИ	Мають землю			Бажають мати землю		
	1992р	1994р	1996р	1992р	1994р	1996р.
Не мають землі	3.9	-	-	-	-	-
Розмір володіння:						
до 6 соток	2.7	2.5	2.9	2.1	2.1	2.2
6 - 12 соток	4.8	5.8	5.7	3.0	3.1	9.2
12 - 30 соток	41.5	41.9	42.5	32.1	32.1	31.8
30 соток - 1 га	46.8	44.6	41.9	36.5	36.4	48.3
1 - 10 га	0.3	3.1	4.8	23.6	23.6	4.4
понад 10 га	-	2.1	2.2	2.7	2.7	2.3
Не бажають працювати на землі	-	-	-	-	-	1.9
Середній розмір володіння (га)	0.66	1.96	2.14	4.19	4.20	2.19
Середнє квадратичне відхилення	0.64	7.18	7.50	8.64	8.67	7.54

має великий улов, то імовірно, що і надалі він займеться цією справою. Якщо, навпаки, він зазнає невдач, то в нього, імовірно, пропадає інтерес до риболовлі. Якщо рибалка має кращий улов у малій заводі, ніж на сонці, імовірно, він буде намагатися ловити рибу у затінку, тобто закріпити сприятливу ситуацію. Якщо рибалка знає місце, де напевно його чекає багатий улов, він буде здатний пройти через хащі і скелі, аби досягти цього місця. Стимул — винагорода допомагає долати перешкоди. І нарешті, якщо у рибалки три дні поспіль багатий улов, то, імовірно, на третій день він буде захоплений цим заняттям менше, аніж в перший. Задоволена потреба вже не стимулює інтерес.

На нашу думку, саме ігнорування дійсних потреб і інтересів селян, небажання їх знати і враховувати змушувало реформаторів різних часів нав'язувати (часто силою) свої інтереси і своє розуміння селянських потреб. Так званий «селянський консерватизм» проявлявся в переломні періоди історії саме тому, що значна частка селян не бачила своїх безпосередніх інтересів у запропонованих їм програмах розвитку. Так, надії, що паювання землі створить на селі новий клас працюючих власників, справдилися лише частково, зіткнувшись із байдужістю більшості сільських трудивників, а спроби реформувати колгоспи в багатьох випадках закінчилися їх фактичним розграбуванням.

Звичайно, головна соціальна потреба селянина споконвіку — це земля, можливість вільно працювати на ній. На володіння землею були спрямовані інте-

З даних вибіркового обстеження можна зробити висновок, що протягом 1992-1996 рр. для багатьох сільських мешканців потреба у володінні своєю земельною часткою практично задоволена. Середній наділ за цей час збільшився у 3.2 рази. Модальними залишаються розміри ділянок від 12 соток до 1 га. Питома вага власників землі понад 1 га збільшилась за цей період у 23 рази. Проте, якщо в 1992 р. розмір бажаного земельного володіння у 6.4 рази перевищував фактичний, то у 1994 р. — у 2.1 рази, а у 1996 р. вони досягли паритету. Фінансові негаразди, труднощі із технікою, пальним, міндобривами, робочою силою, реалізацією виробленої продукції значно знизили інтерес сільських жителів до великих земельних ділянок. З'явилися сільські жителі, котрі не бажають працювати на землі в таких умовах. А це певним чином впливає на процес соціальної мобільності сільського населення.

Такі, на наш погляд основні складові механізму соціальної мобільності сільського населення. Сама мобільність (від лат. mobilis — рухомий, мінливий) може проявлятися в різних аспектах і напрямках. Перш за все відрізняють колективну та індивідуальну мобільність. Нам здається, що у вітчизняній соціологічній літературі недостатньо уваги приділяється зокрема, колективній мобільності. Проте в умовах структурних змін в економічному, соціальному, політичному та духовному житті суспільства зараз цілі соціальні верстви і навіть класи суттєво змінюють свої

соціальні позиції, свій статус. Змінило свій статус в суспільстві і селянство як соціум. За часів радянської влади держава декларувала себе як робітничо-селянська, що визначало державотворчий статус селянства як класу. Зараз цього немає, і провідні державні позиції займають підприємці і банкіри. Одночасно через те, що темпи руйнації аграрного сектору дещо повільніші, ніж промислового, за деякими пріоритетами село випередило міський робітничий клас. Не випадково, керівники держави щодо селянства вживають титул «рятівника нації».

Нестійкість соціальної структури як на макро-, так і на мікрорівні супроводжується активним «розмиванням» традиційних груп населення, становленням нових видів міжгрупової інтеграції по формах власності, доходах, входження у владні структури, соціальної самоідентифікації. Як відмічає М.Черниш, в умовах соціуму, що трансформується, спостерігається процес декомпозиції структури, що в ньому склалася, коли вона розпадається на декілька відносно незалежних один від одного вимірів. Це означає, що зміни матеріального становища індивіда не обов'язково призводять до змін його положення в соціально-професійній структурі, а зміна позиції в системі управління, владних відносин не завжди пов'язана із зміною статусу. Переміщуючись в одному вимірі, можна зберегти позиції в іншому. [20]

Суспільство в цілому знаходиться у перехідному періоді, коли разом з новими ціннісними орієнтаціями і життєвими стратегіями діють старі, що залишилися від попередньої формації, відбувається маргіналізація практично всіх складових соціальної структури. Вірно відзначає О. Якуба, що маргінальним може бути навіть все суспільство, якщо перехід до нових соціальних умов здійснюється швидко, руйнуються його підвалини, та все ще продовжують діяти старі норми поведінки. [21]

Коллективна мобільність створює ще більші можливості для індивідуальної. Відрізняють вертикальну і горизонтальну мобільність. Вертикальна мобільність пов'язана із підвищенням або зниженням соціального статусу особи. В суспільстві завжди існують так звані «ліфти», «ескалатори», по яких відбувається соціальне переміщення вгору-вниз. Основними каналами таких переміщень є зміни в освіті, професії, кваліфікації, а також військова служба і політична діяльність. Рух нагору називається соціальним сходженням, або кар'єрою, рух вниз — соціальним занепадом. Висхідна мобільність, на думку С.Ліпсета, зміцнює соціальну систему, дає можливість вихідцям з «низів», завдяки своїм здібностям, досягти статусу «верхів». На цьому, зокрема, ґрунтується парадигма «американської мрії».

Однак шлях на соціальний Олімп дуже непростий. Як правило, він був пов'язаний для селянства із

переходом окремих його представників до інших соціальних верств і класів. Окрім того, чим вище до вершини соціальної піраміди, тим вужче сходинки соціальної драбини. І хоча у відкритому суспільстві планка класових бар'єрів опускалася настільки, що індивід в змозі її самостійно перестрибнути, все ж таки соціальні бар'єри існують. Соціальна мобільність залежить від таких факторів як матеріальний стан, вигідні зв'язки, національна та регіональна належність тощо. Син колгоспника може стати міністром, навіть президентом країни (М.Горбачов, Л.Кравчук, Л.Кучма), проте важко знайти приклади, аби син міністра або президента країни став колгоспником або навіть головою селянського кооперативу.

Про обмеженість можливостей для працівників сільського господарства зробити соціальну кар'єру високого рівня свідчать результати дослідження елітних груп, проведеного ВЦДГД в 1993 р. Були виділені страти старої еліти (колишні партійні і радянські працівники, керівники підприємств, громадських і творчих організацій, вчені) і нової еліти (працівники апарату управління, лідери політичних партій, громадських організацій, фондів, депутати, бізнесмени, вчені, відомі співробітники ЗМІ). З'ясувалося, що 90% опитаних в елітних групах починали свій трудовий шлях з позицій вельми скромних: 41% спеціалістами, що не мали підлеглих, 12% — технічними працівниками, 31% — робітниками, 4% — службовцями сфери послуг і лише 2% — працівниками сільського господарства. [22]

На жаль, більш поширеним явищем останнього часу є втрата респондентами свого соціального статусу, рух донизу, соціальний занепад. Особливо це помітно серед інтелігенції, в т.ч. і сільської. Коли людина втрачає роботу або не може працевлаштуватися за фахом, коли заробітна плата особи з вищою освітою нижче середньої по галузі і навіть межі незабезпеченості, виникає феномен статусної несумісності (інкосистенції). А про який престиж можна вести мову, якщо в деяких КСП заробітна плата не сплачується взагалі протягом року і більше?

Найчастіше вертикальна мобільність сільського населення йде по осі «багаті-бідні». Якщо на початку 90-х рр. незадоволених матеріальним станом було 40%, то в середині 90-х рр. — дві третини, навіть механізатори. Те, що є багаті люди, це, звичайно, добре. Але парадокс ситуації, що склалася, полягає в тому, що багаті багатіють, а бідні стають ще біднішими. І між ними утворюється відчутна прірва.

Громадська думка села до основних ознак заможності, крім високої заробітної платні (46%), відносить: грошові заощадження (43%), непоганий будинок (41%), автомашину (28%), особисте підсобне господарство (24%), коштовності (24%), меблі (19%), сільськогосподарську техніку (14%) та інше. Селяни вважають заможними на селі: керівників господар-

ства (65%), підприємців (45%), спеціалістів (20%), фермерів (15%). Лише 3% вважають що є заможні і серед рядових працівників. Ідентифікували себе з бідними та малозабезпеченими біля 54%, з багатими — близько 6%, оцінили свою сім'ю як середню за достатком — 40%. Чотири п'ятих впевнені, що ніколи не зможуть досягти рівня заможних людей, а лише 7% вірять в це, пов'язуючи надії із «вмінням працювати» (46%), «хорошим здоров'ям» (19%), та освітою (15%). [23]

Автори дослідження соціальної стратифікації сучасного російського суспільства справедливо підкреслюють, що нові можливості для трудової діяльності і професійної мобільності пов'язані не з прогресом галузевої структури економіки, скоріше — з її примітивізацією. За оцінками фахівців, 2/5 респондентів проявляють прагнення до «сходження по соціальній драбині», стільки ж «збереження свого соціального статусу», а 1/5 — «рухаються вниз по соціальній драбині». Але вряд чи можна погодитися із висновком авторів, що наше суспільство стало через те менш відкритим. [24] На нашу думку, навпаки.

Цікаві роздуми авторів (А.Беляєва, Л.Гордон) про шар бідних у суспільстві перехідного періоду. Вони поділяють бідність як явище на абсолютну та відносну. Абсолютна бідність — це такий стан, коли доходи сім'ї або групи населення не забезпечують споживання відповідно прийнятним у суспільстві нормам. Є три види абсолютної бідності: убогство (стан людей, котрі не мають фізіологічного мінімуму засобів для життя) і нестаток (стан, коли вистачає засобів на найпростіші фізіологічні потреби, але неможна задовольнити повністю соціальні потреби, навіть найелементарніші); незабезпеченість, або поміркована бідність (коли забезпечений прожитковий мінімум, але немає достатку). Абсолютною бідністю охоплено в Росії (так само як і в Україні) від половини до двох третин населення.

Відносна бідність, на думку авторів дослідження, це такий стан, при якому масові групи населення вважають свій рівень життя суттєво і невинувато більш

низьким, ніж у інших соціальних категорій або у себе особисто в інший час, і через те суб'єктивно перебувають у ситуації бідності, незалежно від абсолютного розміру їхніх доходів і споживання. Власне тут мова йде не про бідність як таку, а про збідніння. І якщо ще можна зрозуміти соціальну бідність слабких і непрацездатних, то справжньою трагедією є виробничо-трудова або економічна бідність робітників, здатних своєю працею забезпечити себе та своїй сім'ї нормальний життєвий рівень, але ситуація не дозволяє їм це зробити. [25]

Якщо вертикальна мобільність обов'язково передбачає зміну соціального статусу особи, то горизонтальна мобільність здійснюється в межах класів, верств і соціальних груп. Підвищення кваліфікації механізатором, збільшення земельного володіння фермером, перехід спеціаліста на аналогічну роботу, але з іншим заробітком і подібні переміщення змінюють особисте становище, впливають на майновий стан, але не говорять про суттєву зміну соціальної позиції індивіда. Треба зауважити, що горизонтальні переміщення можуть створювати умови для вертикальних зрушень і продовжуватися вже в цьому напрямку.

Сучасний етап земельної реформи, започаткований Указом Президента України Л.Кучми від 3 грудня 1999 року, може активізувати процес соціальної мобільності сільського населення. Частина селян, ставши реальними власниками землі і своєї праці, докорінно змінили свій соціальний статус. Це повинно позначитись і на їхньому добробуті. З іншого боку, зараз ще зарано робити певні висновки про масштаби і вектори соціальної мобільності селян. Значна частка з них лише формально стали власниками земельних паїв, а їх членство у приватизованих та корпоратизованих сільськогосподарських підприємствах по суті мало відрізняється від членства в колгоспах. Саме через те проблема соціальної мобільності сільського населення потребує подальшого дослідження.

Література

1. Штомпка П. Социология социальных изменений // Пер. с англ. - М.: Аспект-Пресс. - 1996.
2. Краткий словарь по социологии. - М.: Политиздат, 1989. - С.227.
3. Марксистско-ленинская социология // Отв. ред. Г.В.Осипов, В.Н.Иванов. - М.:Наука, 1988. - С.56; Современная западная социология: словарь. - М.:Политиздат, 1990. - С.192.
4. Социологический словарь. - Мн.: Университетское, 1991 - С.233,318
5. Социологический справочник. - К.: Политиздат Украины, 1990. - С.330, Макеев С.А. Социальная мобильность как поведение: Автореф. дис... д-ра социол. наук - К., 1991.
6. Сорокин П. Человек: Цивилизация: Общество. - М., 1992. - С.300
7. Там же. - С.334.
8. Черноволенко В.Ф. Осовский В.Л., Паниотто В.И. Престиж профессий и проблемы профессиональной ориентации молодежи: Опыт социологического исследования. - К.: Наук. думка, 1979.
9. Погорілий О.І. Соціологічна думка ХХ століття. - К.: Либідь, 1996. - С.63.
10. Артемов В.А. Артемова О.В. Желаемые качества детей: мнение сельских жителей // Социол. исслед. - 1996. - №4. - С.114.
11. Сметанин Е.Н. Адаптация населению к современной экономической ситуации. // Социол.исслед. - 1995. - №4 - С.83.
12. Монсон Пер. Лодка на аллеях парка: Введение в социологию // Социолог.исслед. - 1996. - №5. - С.29

13. Кон И.С. В поисках себя: личность и ее самосознание. - М.: Политиздат, 1984.
14. Шонин Л.Г. Культура и социальная структура. - С.33-41.
15. Социальное действие. - Минск:Наука и техника, 1980.
16. Сметанин Е.Н. Адаптация населения к современной экономической ситуации. - С.83.
17. Маркс К.,Энгельс Ф. Соч.- Т.20 - С.493.
18. Маслоу А. Самоактуализация // Психология личности: тезисы. -М.:Высш. школа, 1982.
19. Здравомыслов А.Г. Потребности, интересы, ценности. - М.: Политиздат, 1986 - С.74.
20. Черниш М.Ф. Социальная мобильность в 1986-1993 гг. // Социол. журнал. - 1995. - №2.
21. Якуба О.О. Соціологія. - Харків: Константа, 1996. - С.31.
22. Головачев Б.В. Косова Л.Б. Высокоstatusные группы: штрихи к социальному портрету // Социол. исслед. -1996. - №1 - С.50.
23. Великий П.П. Сельская действительность (социологический ракурс) // Социол.исслед. - 1996. - №10. - С.38.
24. Социальная стратификация современного российского общества: Аналитическое обозрение / Отв.ред. Беляева А.А. - М.: Центр компл. социол. и маркетинг. - 1995. - С.25,44,45.
25. Там же. - С.52-56.

І. В. ГРАБОВЕЦЬ **СОЦІАЛЬНА РОЛЬ ПІСЛЯДИПЛОМНОЇ ОСВІТИ В** **УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ**

Грабовець Ірина Володимирівна — аспірант кафедри соціології Криворізьського державного педагогічного університету

Складна економічна ситуація, що склалася на сьогодні в Україні, ставить нові вимоги перед науковцями, освітянами, вимагає постійного підвищення загальноосвітньої і професійної підготовки кожного трудівника, тому що саме розвиток освіти, зростання інтелектуального потенціалу суспільства є важливим фактором соціального та науково-технічного прогресу. В сучасних умовах удосконалення всіх ланок освіти диктується змінами в науці, техніці, виробництві, які зумовлюють необхідність постійного підвищення кожним громадянином України своїх загальноосвітніх та професійних знань, умілого та ефективного застосування їх в усіх сферах виробництва. «Багатство здібностей і талантів кожної людини — це найголовніше надбання суспільства, джерело його поступального розвитку» [3, 60-67].

На жаль, на сучасному етапі розвитку українського суспільства спостерігається знецінення престижу інтелектуальної праці. Соціологічні дослідження свідчать, що певна частина випускників загальноосвітніх шкіл не бажає продовжувати навчання, а решта випускників вузів не бачить сенсу у подальшому поглибленні функціональної освіти. Це загрожує поступовим знеціненням інтелектуального потенціалу нації, що може, в свою чергу, похитнути і так слабе положення України серед інших цивілізованих країн світу.

За визначенням відомих зарубіжних економістів та соціологів (Д.Белла, Дж.Гелбрейта, А.Тофлера та ін.), нова економічна епоха, в яку вступають західні держави, — епоха інформації, або постіндустріальна, — базується на знаннях. Саме постійна потреба в знан-

нях зумовлює зростаючу роль освіти в розвитку соціально-економічного прогресу суспільства. «Рівень освіти — мірило цивілізації та культури будь-якого суспільства, важливий показник його прогресивного розвитку» [7, 547]. В суспільстві, в якому не приділяється належної уваги розвитку всіх ланок освіти, не може навіть іти мова про науково-технічну революцію та економічний прогрес. Але в нашому суспільстві забуто, що «освіта — це своєрідний камертон суспільства, один з найконсервативніших соціальних інститутів, що належить до елітної частини суспільної культури. У системі освіти закладається фундамент активної соціальної діяльності усіх поколінь сучасного світу [5, 56-62]. Сьогоднішнє ідеологічне розмаїття, яке існує в Україні, деструктивно впливає на суспільну свідомість. І саме система освіти повинна на державному рівні вирішувати питання переорієнтації особистості на нові орієнтири, наукові погляди, іншими словами, на зміну методологічних основ формування світогляду, життєвих переконань.

В наш час наука, виробництво, технологія, суспільне життя знаходяться в постійній динаміці та удосконаленні. Наука відкриває усе нові та нові можливості розвитку і реалізації людських можливостей. З науково-технічним прогресом змінюються зміст і структура індивідуальної і суспільної праці. Для того, щоб спеціалісти могли стежити і орієнтуватися в нових наукових досягненнях і технологічних розробках, в Україні існують інститути післядипломної освіти, аспірантура, докторантура тощо.

В державній національній програмі України «Освіта» (Україна. XXI століття) зазначається: «Післядип-

ломна освіта (післядипломна підготовка, аспірантура, докторантура, підвищення кваліфікації, наукового ступеня, підготовка кадрів) призвана забезпечити поглиблення професійних знань, вмінь зі спеціальності, отримання нової кваліфікації, наукового ступеня або отримання нової спеціальності на основі наявного освітнього рівня і досвіду практичної роботи».

«Важливим фактором розвитку системи післядипломної освіти є приведення її у відповідність із потребами соціального захисту професійних працівників країни в умовах жорсткої конкуренції на ринку праці, забезпечення потреби суспільства і держави в висококваліфікованих конкурентноздатних спеціалістах» [4, 116].

В сучасній соціології науковці визначають такі основні соціальні функції післядипломної освіти в суспільстві:

- підвищення кваліфікації працюючого населення;
- отримання наукового ступеня особистістю;
- отримання нової спеціальності на основі наявного освітнього рівня і досвіду практичної роботи;
- надання можливості безробітним отримати іншу професію.

Враховуючи сучасний економічний стан українського суспільства, ми вважаємо за потрібне визначити ще кілька функцій післядипломної освіти, які, на наш погляд, вона повинна виконувати:

- соціальний захист професійних працівників країни в умовах конкуренції на ринку праці;
- переорієнтація трудівників на нові наукові погляди, формування нового світогляду і зміна життєвих переконань;
- забезпечення потреби молоді у повноцінних і різнобічних знаннях.

З цих функцій виходить, що загальна потреба суспільства в післядипломній освіті включає в себе насамперед:

- потребу працюючого населення у підвищенні кваліфікації;
- потребу молоді у рівнобічних і повноцінних знаннях;
- потребу безробітних у отриманні нової професії.

Потреби першої групи населення пов'язані головним чином з впровадженням у народне господарство досягнень науково-технічного прогресу, розширенням масштабів виробництва і освоєнням нової техніки. «Відсутність чіткої перспективи виробництва, колективу, стабільної виробничої діяльності неоднозначно відбивається на структурі й динаміці освітніх потреб працюючого населення, викликаючи, з одного боку, потребу в постійному оновленні знань, підвищенні кваліфікаційного рівня, а з другого — в освоєнні іншої, перспективної професії» [3, 60-67].

Фахівці в галузі освіти зазначають, що на початку ХХ століття знань, отриманих людиною в результаті закінчення навчального закладу, вистачало на все життя, в 40-роках — на півжиття, нині — на 5-10 років, тому що науково-технічний прогрес не стоїть на місці, постійно з'являються нові розробки, проекти, технології. Саме це зумовлює необхідність постійного вдосконалення системи післядипломної освіти шляхом створення і розвитку інститутів підвищення кваліфікації в усіх галузях виробництва, курсів перепідготовки кадрів, надання можливості отримання людиною другої професії.

Потреби другої групи населення пов'язані головним чином з професійною адаптацією молоді. Адаптація особистості до професії найбільш повно здійснюється в умовах самостійної трудової діяльності. «Під професійною адаптацією ... ми розуміємо процес професійного становлення особистості майбутнього спеціаліста на основі активного оволодіння нормами, вимогами, цінностями професії, знаннями, вміннями, навичками, формами та методами професійної діяльності» [1, 77-81]. Важливу роль у професійній адаптації відіграє самоосвіта. Навички самоосвіти повинні бути закладені під час навчання особистості в учбовому закладі або під час проходження виробничої практики. На жаль, робота викладачів зі студентами у цьому напрямку ведеться на вкрай недостатньому рівні, тому найчастіше технічні, тай публічні теж, бібліотеки залишаються поза увагою працюючої молоді.

Потреби населення, не зайнятого на виробництві, тобто безробітних, пов'язані головним чином із можливістю засвоєння нової професії, яка має попит на біржі праці і високо оплачується. «Суспільство ніколи не може бути зацікавлене у перетворенні працівників на пасивних споживачів, що неодмінно призводить до деградації їх творчих, професійних та людських якостей. З метою протидії цьому явищу розробляються програми зайнятості населення, які містять комплекс засобів, спрямованих на вирішення проблем як зайнятого, так і не зайнятого населення; прогнозування дисбалансу на ринку праці; професійний підбір, підготовка і перепідготовка кадрів; запобігання масовому безробіттю; стимулювання гнучкого ринку праці; стабілізація кадрів на підприємствах» [6, 256]. Зростання безробіття в Україні зумовлює необхідність постійного вдосконалення діяльності служб зайнятості, біржі праці, закладів з перепідготовки кадрів, поширення можливостей отримання другої професії.

Сьогодні в українському суспільстві ці потреби різних прошарків населення, на жаль, не задовольняються у повній мірі. Це, на наш погляд, зумовлене, в першу чергу, зниженням престижу інтелектуальної праці в Україні. Зараз модно бути «крутим новим ук-

раїнцем», або нуворішем, а ніяк не педагогом, вченим чи науковцем. Дослідники зазначають, що кількість студентів вузів у 90-роки порівняно з 70-ми зростає у півтора-два рази, але кількість аспірантів на тисячу наукових і педагогічних працівників вузів України, починаючи з середини 60-х років безперервно знижується. Порівняймо: 124 — 1965 року і 59 — 1988-1989. [2, 168-176]. Недостатнє молодіжне поповнення за останні десятиріччя призвело до посилення тенденції постаріння наукових кадрів. Треба зазначити, що ця тенденція продовжує поширюватись і в наш час.

Для припинення дії цієї згубної для українського суспільства тенденції уряду України не завадило б прийняти закони, які б заохочували людей продовжувати навчання, підвищувати свій освітній рівень. За досвідом з приводу розв'язання цього питання можна було б звернутися до постіндустріальних країн, де з метою заохочення кадрів до навчання використовуються економічні, адміністративні та моральні фактори. Так у Франції, Швеції, Італії законодавством встановлено пільги для працівників, які поєднують роботу з регулярним навчанням (передбачено витрати на таке навчання за рахунок підприємства, введення гнучкого графіку роботи на виробництві, стимулювання праці в залежності від освітнього рівня). В Америці, на яку так полюбляють посилатися деякі політики, також існують подібні закони, тому не дивно, що більше 30% американців, які мають вищу освіту, продовжують навчання у різних закладах післядипломної освіти, а японці взагалі поставили мету: кожному японцю — вищу освіту.

На державному рівні повинні вирішуватись і питання з перекваліфікації кадрів. В Україні функціонують інститути підвищення кваліфікації, де один раз на три-п'ять років спеціаліст може ознайомитись з новими науковими і технологічними розробками в своїй галузі. Але це, на жаль, не завжди так. Частіше на курсах з перепідготовки кадрів повторюється те, що вже давно відомо працівникам тієї чи іншої галузі, а замість того, щоб опрацьовувати новітні видання, люди працюють з посібниками п'яти або десятирічної давності.

На нашу думку, щоб покращити це становище, серед громадськості необхідно провести просвітницьку роботу по залученню капіталу бізнесових структур для спонсорювання учбових закладів вищої та післядипломної освіти. Необхідно запрова-

дити на державному рівні заходи, які б виступали гарантом захисту працівників малого та середнього бізнесу, які вкладатимуть свій капітал в майбутнє — в розвиток та підняття на вищий якісний рівень системи освіти. Керівники приватних фірм та підприємств повинні бути зацікавлені в підвищенні освіти та кваліфікації своїх працівників. Професійному робітнику час від часу необхідно порівнювати, ідентифікувати себе з професійно спорідненими колегами для того, щоб продуктивно розвивати свої творчі та особистісні якості.

Також слід зазначити, що для сучасного українського суспільства вплив післядипломної освіти на соціальну структуру суспільства має досить провідне значення. З одного боку, соціальна структура, яка є показником розвитку суспільних відносин, визначає рівні, темпи та зміст післядипломної освіти та освіти взагалі. З іншого боку, рівень професійної післядипломної освіти вирішально впливає на соціальну структуру, зміни відносин між якістю і чисельністю соціальних груп. Розвиток цієї тенденції неважко спостерігати в сучасних умовах, коли відбувається маргіналізація суспільства, збільшується прошарок безробітних. Саме в цих умовах інститути післядипломної освіти призвані зупинити зростання незайнятого населення шляхом надання можливості працівникам будь-якого віку змінювати свою професію на ту, яка має більший попит на біржі праці і більш високо оплачується. В Україні існують центри зайнятості населення, де соціальні робітники пропонують безробітним різноманітні курси з отримання нової професії, але, на наш погляд, цього не достатньо для того, щоб людина могла зорієнтуватись і зробити правильний вибір. З безробітними повинні працювати психологи, які б пояснювали необхідність зміни професії, методом оцінки професійних здібностей та нахилів підбирали б перелік можливих професій для кожної людини окремо. Тоді, на нашу думку, центри зайнятості працювали б ефективніше і продуктивніше, не примушуючи людей зневірюватись у своїх можливостях і по декілька років шукати роботу.

Як результат ефективної дії післядипломної освіти в українському суспільстві повинні скластися кадри висококваліфікованих робітників, зрости середній клас, який і визначає стабільність його соціальної структури.

Література:

1. Булатова Л.А. К вопросу о профессиональной адаптации будущих специалистов. // Проблемы философии: Респ. Межвед. Науч. Сб. - Выпуск 76. Актуальные проблемы социологической науки. - К.: «Вища школа», 1988. - с.77-81.
2. Добрускін М. Криза аспірантури та шляхи її подолання // Філософська і соціологічна думка. - 1993. - №9-10. - с.168-176.
3. Куценко В. Освіта на порозі ХХІ століття (соціально-економічні проблеми). // Економіка України. - 1995. - №12. - с.60-67.
4. Лукашевич Н.П., Солодков В.Т. Социология образования / Под ред. Н.П.Лукашевича. - К.: МАУП, 1997. - 224с.

5. Солодков В. І переорієнтація, і зміна парадигм // Віче. - 1994. - №10. - с.56-62.
6. Соціологія. Посібник для студентів вищих навчальних закладів / За ред. В.Г.Городяненка. - К.: «Академія», 1999. - 384с.
7. Социология. Наука об обществе. Учебное пособие / Под общей редакцией проф. В.П.Андрющенко, проф. Н.И.Горлача. - Харьков, 1996. - 688с.

О.Л. СИДОРЕНКО

СУЧАСНЕ СТУДЕНТСТВО ХАРКІВЩИНИ: ДИНАМІКА ЗМІНИ СОЦІАЛЬНОГО ПОРТРЕТА

Сидоренко Олександр Леонідович — начальник головного управління освіти і науки Харківської обласної державної адміністрації

Українська держава знаходиться сьогодні на шляху входження до світової і європейської спільноти, що вимагає від нього відповідності стандартам і дотримання певних принципів і правил поведінки, у тому числі й у сфері освіти.

Загалом Україна впевнено рухається наміченим шляхом: зростає кількість студентів, розвивається недержавний сектор освітнього простору, удосконалюються методики викладання тощо.

Особливу увагу дослідники приділяють проблемам студентства. Ця соціальна група в системі координат сучасних трансформації будучи об'єктом соціальної дії стає її суб'єктом, який є творчим, активно діючим елементом соціуму.

У соціальному плані студентство постає як пердінтелігенція. На відміну від інтелігенції студенти, як правило, не охоплені постійною професійно-трудою діяльністю, але при цьому їх перспективи, як майбутньої інтелігенції визначилися вже досить чітко. У процесі спілкування з іншими соціальними групами студентство вже постає носієм соціальних функцій інтелігенції. Цим багато в чому і визначається його поведінка в різних сферах життєдіяльності суспільства.

Говорячи про студентство Харківщини, потрібно мати на увазі, що Харківський регіон є одним з найбільших вузівських центрів Східної Європи. Сьогодні в ньому функціонує 82 вищих учбових заклади, в яких навчаються понад 188 тис. студентів за 273 спеціальностями. Отже, не даремно Харків називають студентською столицею України.

Серед основних тенденцій розвитку регіону — збільшення набору на перший курс, що свідчить про зростаючу цінність вищої освіти. Поряд з цим, аналіз статистичних даних показує, що за останні 5-6 років постійно зростає загальна чисельність студентів. При цьому таке зростання відбувається за рахунок денної і заочної форми навчання, а частка студентів, що навчаються на вечірніх відділеннях і факультетах знижується.

Безумовно, зазначена динаміка обумовлюється багатьма соціальними чинниками. Так, оформлення інформаційного типу суспільства надає більші мож-

ливості для різних форм безперервної освіти, а гіперпростір, що формується, багато в чому забезпечує інноваційні форми процесу самоосвіти.

Нарівні з цим, студентство являє собою конгломерат різних груп.

Говорячи про соціально-демографічний портрет студентства слід мати на увазі, що на нього впливає низка макросоціальних чинників. Так, радикальні соціально-економічні зміни в нашому суспільстві вплинули неоднозначним чином на всю вищу школу. З одного боку, вона отримала могутній імпульс до модернізації і розвитку. Поступово долаються протиріччя між новими запитами суспільства і вищою освітою, його змістовною, технологічною й організаційною структурами.

З іншого боку, відсутність чіткої державної політики в галузі освіти, необхідних інвестицій в неї призводять до руйнівних дисфункціональних наслідків для системи вищої освіти.

Поєднання позитивних і негативних тенденцій породжує суперечливу ситуацію у сфері освіти.

Нарівні з цим, відбувається трансформація самого суспільства: його структури, ціннісних орієнтацій тощо. Усі ці процеси відбиваються на життєдіяльності студентства: змінюються його відносини з державою, викладачами, батьками, друзями. Студентство стає все більш різномірним.

Для розуміння процесів, що виникають необхідно звернути увагу на соціальну базу студентства.

Основна особливість студентства в цьому відношенні — невідповідність між його соціальним складом і соціальним складом населення загалом. Серед студентів значно домінують вихідці з інтелігенції (за даними соціологічної служби НУА — близько 80%). Причому вказане зростання спостерігається з початку 80-х років, коли даний показник був приблизно 40% (в 1995 році — 60%). Зростає також кількість непрацюючих батьків (4,6% батьків у 1995 р. і 9,5% у 2000 р.; 14,4% матерів у 1995 р. і 27,9% в 2000 р.).

Цікавою особливістю студентства є те, що в його складі представлені як традиційні, так і нові страти, що з'явилися під час трансформаційних змін суспільства.

Формуючись із різних соціальних груп нашого суспільства, студентство диференційовано зберігає в собі їх особливі соціальні властивості та якості. Втрата останніх і привласнення нових, пов'язаних з соціальним статусом студентства, — складний, суперечливий і тривалий процес. Під час адаптації до умов вузу відбувається вторинна соціалізація і входження до нової соціальної групи. Тимчасовий характер перебування в статусі студента обумовлює і тимчасовість існування ряду соціальних меж, які зникають з переходом в стан інтелігенції. Вихідці з різних соціальних груп по-різному (і за формами, і за часом) пристосовуються до нового середовища, що потрібно враховувати в процесі навчання і виховання всіма суб'єктами навчально-виховного процесу.

Загалом соціально-демографічний портрет студентства Харківщини не є специфічним у порівнянні з іншими регіонами: серед студентів домінують дівчата (їх кількість коливається від 57% до 73% у вузах різної форми власності і з різною спеціалізацією); сьогоднішній студент є випускником середньої школи (близько 80%); більшість студентів навчаються в регіоні, який є для них рідним (біля 85%). Потрібно зазначити, що традиційно в харківських вузах навчається і молодь з інших регіонів. Особливо виділяються в цьому плані Белгородська, Луганська область і Крим.

Студентство — частина молоді і їй властиві свої вікові особливості, характерні для цієї соціально-демографічної групи суспільства. Тут представлений і юнацький вік, і пізня юність, і рання дорослість. Середній вік студентів стаціонару по вузах м. Харкова — 26 років (від 16 до 40). Це вимагає як знання особливостей віку, так і диференційованого підходу до різних вікових категорій в ході організації навчально-виховного процесу.

Особливу тривогу викликає такий показник, як сімейний стан. Якщо в 80-х роках до п'ятого курсу серед студентів було 1/3 сімейних, то сьогодні це одиниці. Безумовно, такі зміни пов'язані із загальною економічною і соціальною кризою, й зі зміною життєвих стратегій, й зі вжиттям нових зразків культури. Проте на фоні катастрофічної соціально-демографічної ситуації ця тенденція не може залишатися не поміченою.

Соціально-демографічні показники впливають певним чином на систему ціннісних орієнтацій, яка продовжує активно формуватися у студентів у період їх навчання у вузі. Як показують дослідження, що проводяться соціологічною службою НУА в Харківському регіоні, існує певна залежність між мотивацією вибору спеціальності й освітою батьків. Так, високий освітній рівень батька породжує орієнтацію на творчу і матеріально забезпечену професію, матері — на можливість для самореалізації.

Проблеми навчальної діяльності і вибору майбутньої професії пов'язані зі встановленням в суспільній свідомості системи ліберально-демократичних цінностей, психології «self-made», активного включення механізмів ринку праці тощо. У даному контексті цікаво зазначити, що цінність хорошої освіти серед молоді неухильно зростає. Понад 80% випускників шкіл хочуть мати вищу освіту. Це зумовлене тим, що вона дозволить їм, на їх думку, передусім, досягнути високої загальної культури (56%), отримати глибокі професійні знання (48%), забезпечити високооплачуваною роботою в майбутньому (40%).

Разом з цим, порівняльний аналіз даних останніх років дозволяє виділити дві основні тенденції в розвитку ціннісно-мотиваційного ядра студентів. Перша незмінно зберігає провідні позиції за основними мотивами отримання вищої освіти (бажання стати висококваліфікованим фахівцем; бажання забезпечити стабільний матеріальний достаток; можливість стати культурною, високоосвіченою людиною; цікаве коло спілкування нині й у майбутньому).

При цьому можна говорити про те, що у свідомості студентів існує суперечність: їх відношення до навчання є компромісом між цінністю вищої освіти і тією обставиною, що багато хто з випускників не зможе повною мірою скористатися освітнім потенціалом, який вони отримали.

Друга тенденція дозволяє говорити про зниження частки студентства, що не має усвідомленого вибору вищої освіти як стратегії поведінки і впливу формальних причин на її отримання (частка таких мотивів щодо отримання вищої освіти, як «думаю продовжити роки учнівства, відносно безтурботного існування», «вважаю, що диплом про вищу освіту (все одне яку) знадобиться в житті», «наполягали батьки» за останні 5 років знизилася в середньому на 10%, а за минулі 20 років — на 18%).

Загалом сьогодні можна говорити про те, що у сучасних студентів харківського регіону значною мірою сформовані внутрішні потреби і визначені детермінанти майбутньої професійної діяльності, хоч і ті, й інші випробовують значний вплив різних соціальних чинників.

Одним з яскравих прикладів такого впливу може служити тип вузу. Дослідження з проблем формування громадянської позиції особистості в умовах української державності, проведене лабораторією проблем вищої школи при Інституті вищої освіти АПН України на базі НУА, показало, що система роботи у приватних вузах сприяє формуванню більш чіткого й усвідомленого цивільного вибору студентів, який виявляється у всіх сферах життєдіяльності суспільства. Так, свої права та обов'язки як громадянина України знають 75,3% студентів приватних вузів і 48,9% студентів державних ВНЗ. Перші більш високо оцінюють

необхідність виховання громадянськості за допомогою вузу (за важливе і дуже важливе завдання це вважають 64% з них і 46% студентів державних вузів). Безумовним чинником, що детермінує такі позиції є, наприклад система навчально-виховної роботи. Серйозність виховної роботи, що проводиться у ВНЗ недержавної форми власності, визначає той факт, що викладачі набагато частіше обговорюють зі студентами проблеми громадянського виховання (27% і 8%, відповідно). При цьому у студентів зберігається потреба в обговоренні питань цього кола (45% і 35%).

В економічному плані студентство харківського регіону представляє поєднання різних за матеріальною забезпеченістю груп, які не адекватні за своїми ознаками вказаному розподілу населення по регіону загалом. Серед студентів близько 5% «жебраків» (49% по регіону), 35% — «бідних» (36%), 25% — «забезпечених» (10%), 35% — «багатих» (3%). Основними джерелами прибутків сучасних студентів залишаються допомога батьків, стипендія, заробітна плата.

Чинником стабілізації матеріального положення студентів є заробітки. Вони набувають сьогодні такого характеру, що можна говорити про зміну способу життя студентства. Динаміка розвитку українського суспільства визначила той факт, що від 6% до 20% студентів державних вузів і 24% студентів приватних вузів працюють. 70% студентів заявляють, що будуть намагатися поєднувати роботу і навчання навіть у тому випадку, якщо знайдуть високооплачуване місце. Таким чином, сучасний студент перестає бути «утриманцем» держави, суспільства, вузу, родичів. Він на 3 — 4 роки раніше, ніж студенти минулих років, стає економічно незалежним і таким чином дістає право самостійно приймати істотні рішення у своєму житті. Проте для студентської економічної свідомості характерна невваженість позицій і нестійкість пріоритетів. Саме тому їхню поведінку можна визначити як проміжну між патерналістською моделлю поведінки і самостійно-активною.

Аналіз динаміки зміни ціннісного ядра економічної свідомості студентства за останні 10 років показує, що відбувається значна переорієнтація студентів на матеріальні цінності; праця стає інструментальною цінністю; майстерність і професіоналізм зміщуються на задній план у їх ціннісній ієрархії.

Політичні аспекти портрета харківського студентства залишаються нині однією з найцікавіших сфер досліджень. Участь студентів у суспільно-політичних рухах, молодіжних об'єднаннях є індикатором їх причетності до культурно-політичного простору України.

Незважаючи на те що регіон загалом досить цікавий для політиків, політичні колізії широко не торкнулися студентства. За даними досліджень соціологічної служби НУА лише 2% студентів беруть участь в діяльності партій, близько 7% беруть участь у сусп-

ільних рухах і об'єднаннях, ідеологічний спектр яких досить широкий. При цьому домінуючою політичною орієнтацією студентів є демократичний розвиток, який в їх свідомості має значну акцентуацію на проблемах соціального захисту.

Найбільшу зацікавленість студенти виявляють щодо тих політичних формувань, які не на словах, а на ділі готові захищати їхні економічні і соціальні права.

Очевидно, що політична свідомість студентської молоді, незважаючи на її конфліктність і несформованість, насичується рисами тієї ідеології, яка визначає подальший розвиток українського суспільства. Мається на увазі прийняття ідей приватної власності, економічної відкритості країни, заперечення урівненості на користь справедливості й демократії. При цьому, приймаючи ринкову економіку як оптимальний варіант подальшого розвитку України, студенти по-різному ставляться до її окремих елементів. Так, за приватизацію виступають понад 2/3 студентів, а за ринок робочої сили — тільки 15%.

У сучасному студентському середовищі виразно виявляється тенденція до зниження колективістських начал у структурі світогляду, до посилення індивідуалізації способу життя. Відчуження від політики супроводиться посиленням уваги до особистих проблем, до приватного життя. Позитивним можна вважати зростаюче прагнення студентів до самостійних оцінок, до власного бачення минулого, теперішнього і майбутнього.

Кожна соціальна група обирає різні моделі поведінки в перехідні періоди. Дослідження довели, що сучасні студенти характеризуються меншим вантажем пережитків і володіють високою здатністю пристосуватися до нових умов.

Сьогоднішнє студентство можна розділити на 3 частини: носії нової свідомості (40%); носії старої свідомості (40%), маргінали (20%). Кількість останніх має тенденцію до скорочення.

Молодіжна субкультура відрізняється інтенсивним пошуком сенсу життя, інноваційними формами діяльності, випробуванням нових культурних норм, ідей, уявлень.

Сучасний вуз несе на собі відповідальність за виховання гуманістичного типу особистості студента, орієнтованого на творчу перебудову соціальної дійсності і саморозвиток.

В основі культурно-етичного образу, без сумніву, лежить система ціннісних орієнтацій. Дослідження показують, що ієрархія основних цінностей харківського студентства виглядає таким чином: любов — духовна і фізична близькість з коханою людиною — (54,4%), здоров'я — фізичне і психічне — (53%), наявність хороших і вірних друзів (47,4%), цікава робота (45,2%), активне діяльне життя — повнота й емоційна насиченість життя — (44,8%). Досить значущими є

також: матеріальна забезпеченість (41,3%); службове і професійне зростання, кар'єра (42%); упевненість у собі (23,5%); самореалізація (23,%); щасливе сімейне життя (22,6%). Життєвий успіх пов'язується у студентів передусім з тим, що забезпечує матеріальний достаток: заповзятливість і гроші (53% і 45%), а після них важливим є високий професіоналізм (42%). При цьому набір основних цінностей є досить стійким протягом останніх років.

Трансформації зазнала й система етичних орієнтацій студентів. Їх загальні оцінки моральності суспільства викликають тривогу: 77% упевнені, що моральність суспільства знизилася. Поляризація різних груп студентства в оцінці даного питання посилилася. У 1,8 рази збільшилася кількість студентів, що негативно оцінюють етичну ситуацію в суспільстві; в 3 рази поменшала кількість тих, хто говорить про позитивні зміни в даній сфері. Молоді люди вважають, що реальне втілення етичних принципів у повсякденному житті неабиякою мірою залежить від матеріальних умов.

Значну частку в культурно-етичному портреті студентів займає сфера відпочинку. Аналіз інтересів студентів показує, що найчастіше вони обговорюють проблеми навчання, вузівського життя і сексу. Часті-

ше ніж раз на тиждень їх обговорюють 77,4%. Також часто обговорюються проблеми взаємовідносин з батьками (42,6%), музичні теми (51,7%), проблеми особистого життя (38,3%).

Найбільшим попитом у студентів користуються телевізійні засоби масової інформації (71,5%). Також часто вони відвідують концертні зали (62%), рідше — театри (15%), музеї (6%).

Загалом сучасні студенти зацікавлені в різних формах відпочинку, але на практиці ними використовуються далеко не всі можливості.

Нові тенденції в розвитку вищої освіти, безумовно, неоднозначні. Диференціація за типами ВНЗ, за спеціальностями, що мають різний попит на ринку праці, спричиняє соціальне розшарування всередині студентства. Ці наслідки неминуче супроводжують модернізацію вищої школи.

Розглянутий портрет студентства Харківщини, безумовно, є динамічним. Однак виділені тенденції дозволяють говорити про те, що студенти лише за певних умов можуть виступати опорою держави в питаннях формування її політики. Загалом знання окреслених тенденцій дозволяє здійснювати комплексний підхід до процесу формування інтелектуального потенціалу регіону.

ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

Ф. М. КИРИЛЮК

**РОБЕРТ ОУЭН — МИРНЫЙ РЕФОРМАТОР КАПИТАЛАЗМА
(НАУЧНО-ПУБЛИЦИСТИЧЕСКИЙ ОЧЕРК)**

Кириллюк Федор Михайлович — профессор Киевского национального университета им. Т.Шевченко, доктор философских наук

**«Мир насыщен богатством и
всюду царит нищета»**

1815 год был для Великобритании особым годом. Закончилась двадцатилетняя война. Финансовое положение было напряженным. Хотя на ее территории военных действий не было, тем не менее, ее последствия ощущались.

Благодаря бурному росту производства Англия приобретала почти неоспоримое господство на мировом рынке.

Одновременно произошли серьезные сдвиги в социальной сфере. Появился большой класс новых богачей, частью из числа хлопкобумажных лордов и других крупных предпринимателей, разбогатевших благодаря организации новой технологии производства. Другая часть составляла выходцев из числа финансистов и поставщиков, которые обогатились на военных займах и поставках. Выросла большая прослойка управляющих фабриками, наемных служащих в конторах и розничных торговцев.

Наибольшие перемены испытывали трудящиеся массы.

Вспоминая, о поездке по стране, в 1815 году Роберт Дэль Оуэн писал: «В виде предварительной меры мы посетили все фабрики Великобритании. Собранные нами акты казались мне ужасными, почти невероятными. Не в виде исключения, но, как правило, мы встречали десятилетних детей, регулярно работавших по 14 часов в день с получасовым перерывом в полдень на обед; ели тут же на фабрике. На хлопкобумажных фабриках, изготавливавших тонкую пряжу, они выполняли эту работу при температуре, обычно превышающей 75° (по Фаренгейту), и на всех хлопкобумажных фабриках они дышали воздухом, более или менее вредным для легких, наполненным пылью и мелкими хлопчатобумажными волокнами. Иногда мы видели, как жажда прибыли побуждала владельцев фабрик к еще более жесткой бесчеловечности, безусловно, недостойной цивилизованной нации. Их

фабрики работали по 15 и в некоторых случаях по 16 часов в день при одной смене; и они не стыдились ставить на работу детей обоюбого пола, начиная с восьмилетнего возраста. В действительности мы встречали значительное число детей моложе этого возраста. Надо ли говорить, что подобная система не может держаться без телесных наказаний. Многие из надсмотрщиков открыто носили с собой толстые кожаные ремни, и мы часто видели, как жестоко били даже самых маленьких детей. Мы расспрашивали врачей, которые лечили этих детей, записывая их имена и удостоверенные ими факты. Их рассказы преследовали меня во сне. На некоторых больших фабриках из каждых четверых или пятерых детей один был калеккой или уродом, или был навсегда подорван чрезмерным трудом, а порой и жестоким обращением. Маленькие дети редко выдерживали более 3-4 лет без серьезной болезни, часто кончавшейся смертью. Когда мы выражали удивление, что родители добровольно осуждают своих сыновей и дочерей на столь невыносимое рабство, то объяснение этого, по-видимому, сводилось к тому, что многие из отцов сами сидели без работы и вынуждены жертвовать своими детьми из-за нехватки хлеба; другие же огрубев от пьянства, равнодушно относились к злоупотреблению детскими силами, по сравнению с которым, детоубийство в Китае может казаться почти гуманным».

Результаты поездки сильно потрясли Р. Оуэна. Вернувшись в Лондон, он несколько дней и ночей напролет без сна и почти без еды работает над составлением отчета, который затем лег в основу брошюры «Замечания о влиянии промышленной системы».

Еще до выхода его брошюры он предпринимает ряд мер направленных на улучшение жизни промышленных рабочих, и особенно фабричных детей.

Прежде всего, он обратился в правительство и вскоре получил от канцлера казначейства Ванситгарта положительный ответ по вопросу отмены пошлин на хло-

(Продолжение. Начало читайте в номере 6 альманаха за 2000 год)

пок. Такой ответ был получен из других министерств. Однако этот вопрос должен решиться в палате общин.

Оуэн совместно с группой депутатов, согласных с ним, поддерживающих его в этих вопросах составил проект закона. В нем было включено также три параграфа, в которых рассматривались меры по улучшению положения работавших детей. В этой части скромного законопроекта выдвигалось требование запрещения работы на текстильных предприятиях детей 10-летнего возраста. При этом лица, не достигшие 18 лет должны работать не более 10,5 часов. Предусматривалось также в продолжении 4 лет обучать грамоте детей по 30 минут каждый рабочий день.

Внести законопроект и защищать перед палатой общин было поручено Роберту Пиллю, крупному фабриканту. Оуэн настаивал на немедленном обсуждении этого проекта. Он был убежден, что это поможет успешно его провести, поскольку он встретил бы небольшую оппозицию, так как фабриканты не имели бы времени мобилизовать против него свои силы. Тем не менее, Р. Пиль сделал запрос высказать свое мнение сотоварищей-фабрикантов. После этого началось постепенное сокращение и выхолаживание содержания закона.

Поначалу Р. Оуэн оставался в Лондоне, затрачивал все свое время и энергию на кулуарные переговоры и агитацию в пользу закона. В течение 2 парламентских сессий 1815 года он ежедневно дежурил в кулуарах, внимался разъяснением и пытался убедить депутатов в необходимости его принятия.

Только в 1816 году палата общин назначила комиссию для рассмотрения этого законопроекта. На заседании этой комиссии Р. Оуэн представил подробные показания о социальном положении рабочих и детей на фабриках.

Исходя из опыта преобразованного в Нью-Ланарке, и увиденного во время поездки по Англии, Роберт Оуэн стремится убедить членов правительства, депутатов парламента в необходимости проведения коренных преобразований в обществе.

Первоначально он пытается сформулировать основные причины происходящих процессов в стране. В посланиях и выступлениях на митингах и в печати он характеризует промышленный переворот, происшедший под влиянием изобретения машин. В январском номере «Глазговской хроники» опубликовано одно из выступлений, в котором утверждается, что Англия обладает текстильной промышленностью, которая, давая прямо или косвенно хлеб более трети миллиона ее жителей, тем не менее, приносит тяжелый вред здоровью, нравственности и счастью большинства занятых с ней тружеников.

«Только с введением хлопкобумажной промышленности, — говорит Оуэн, — детей в нежном возрасте, когда их организм не успел еще приобрести над-

лежащую устойчивость, а ум нуждается в развитии, закабаляют хлопкобумажные фабрики — эти вместилища в большинстве случаев живых человеческих скелетов, почти лишенных разума...».

Какова же причина так распространенного привлечения детей к производству? Этот вопрос Оуэн выносит на рассмотрение перед указанной комиссией парламента. И с присущей ему глубиной анализа он доказал, что накопленные богатства и стремление к их увеличению «заставляют владеющих ими жертвовать лучшими чувствами человеческой природы ради этой страсти к накоплению. Оуэн страстно доказывает, с какой силой дух корысти и любостыжания овладел господствующими классами при виде золотого денежного потока, рожденного расцветом промышленности и фабричной горячкой, что самым прямым образом сказывается на трудовых классах.

На одном из заседаний, где давал показания Р. Оуэн, разгорелась острая дискуссия между членами комиссии:

— М-р Оуэн, каковы же, по вашему мнению, причины неблагоприятного, как вы утверждаете, ухудшающегося положения трудящихся классов?

— Я неоднократно утверждал, что это объясняется главным образом механическими изображениями, непосредственным следствием которого был быстрый рост богатства, промышленности и населения. Но они сопровождались столь существенными отрицательными явлениями.

— Стало быть, главным виновником выступают машины?

— Ни в коем случае. Для исцеления этих недугов общества, о которых я говорил, нужно дать правильное приложение этой магической силе, т.е. машине, которая до сих пор не была известна миру. А пока это будет сделано, рабочие не только не освободятся от своих бедствий, но их положение в дальнейшем еще будет ухудшаться. Я убежден, что машина, которая могла быть сделана величайшим благом человечества, при существующих условиях стала его величайшим проклятием.

Больше всего членов парламентской комиссии беспокоили предложенные законопроекты.

— Каких выводов вы ожидаете от законопроектов?

— Очень незначительного улучшения здоровья рабочих как молодых, та и старых, очень значительного улучшения в обучении подрастающего поколения и для страны очень значительного уменьшения налога в пользу бедных.

— Введение машин, имело экономические последствия, выразившиеся в сокращении рабочего дня в хлопкобумажной промышленности. Не так ли, м-р Оуэн?

— Могу с уверенностью сказать, что мой соб-

ственный опыт в Нью-Ланарке и опыт других фабрик подтверждает, что сокращение рабочего дня никоим образом не вызывало пропорционального уменьшения выработки, так как моральное и физическое благополучие рабочих улучшилось.

— Наш опыт, — кто-то крикнул из зала, — говорит о том, что от этого становятся ленивыми и склонными к порокам.

— Господа, с таким выводом я совершенно не согласен. Напротив, лучшие условия заставляют рабочих лучше работать. Такое отношение к ним скорее способно сделать их добросовестными и позволять получать от них больше, чем если они исполняют свои обязанности по принуждению.

— М-р Оуэн, вы много раз говорили о привлечении детей к труду. Не могли бы вы назвать точное количество детей моложе 10 лет, работающих на хлопкобумажных предприятиях.

— У меня таких цифр нет, но могу утверждать, что это количество находится в точной (очевидно, обратной) пропорции к сознанию собственниками, как своих собственных интересов, так и интересов детей.

В течении двух лет Оуэн мужественно добивался принятия законопроектов. Тем временем, пока комиссия занималась их рассмотрением, промышленники организовали свою оппозицию. Не довольствуясь опровержением его показаний относительно притеснения рабочих на фабриках, фабриканты делали все возможное, чтобы опорочить его, напоминая с этой целью о его непопулярных религиозных взглядах. Этим они пытались внушить комиссии, что никакие предложения этого известного атеиста не могут быть справедливыми. Дело дошло до того, что они, с целью дискредитировать Оуэна, прислали группу фабрикантов в Нью-Ланарк для сбора данных порочащих его. Целью этой группы было, прежде всего, собрать факты и обобщить атеистические взгляды Оуэна. На помощь им вызвался сам священник Ольд-Ланарка Мензис. Последнему, особенно не понравилось выступление Р.Оуэна в январе 1816 года при открытии «Нового института» в Нью-Ланарке. Мензис оценил эту речь как «в высшей степени изменническую по отношению к церкви и государству».

Впрочем, сам священник эту речь не слышал. Ее содержание передала ему жена. Мензис был очень недоволен атеистической направленностью всей системы воспитания в школах Нью-Ланарка.

Представляется очень любопытной одна из встреч Оуэна и членов делегации, описанной А.И. Герценом: «...Одним добрым утром в эту школу вошли два каких-то черных шута, в низеньких шляпах, в намеренно дурно сшитых сюртуках: это были... такие же собственники... как и сам Оуэн. Насупили они брови, ужаснулись, что маленькие мальчики без панталон, и потребовали преподавание какого-то своего

катехизиса. Оуэн сначала отвечал гениально: цифрой приращения доходов. Ревность о господе успокоилась на время: так греховная цифра была велика. Но совесть их проснулась опять, и они еще настоятельнее стали требовать, чтобы детей не учили ни танцевать, ни светскому пению, а учили их раскольничьему катехизису непременно.

Оуэн, у которого хоры, правильные эволюции и танцы играли важную роль в воспитании, не согласился. Были долгие падения, квакеры решились на этот раз упрочить свои места в раю и требовали введения псалмов и каких-то штанишек детям, ходившим по-шотландски. Оуэн понял, что крестовый поход квакеров на этом не остановится».

Ни собрание сплетен, ни посылка делегации в Нью-Ланарк не дали своих результатов. Организаторам пришлось даже оплатить свои расходы священнику Мензису по поездке в Лондон для дачи показаний против Оуэна перед членами правительства. А министр внутренних дел Сидмаус, будучи другом Оуэна и заранее осведомленным в целях визитеров в правительство, в резких тонах высказал свое недоверие священнику Мензису.

Для Оуэна, все более и более становились ясными причины отсрочки и внесения компромиссных положений, сопровождавших прохождение законопроектов. Но это никоим образом не огорчило Оуэна. Он понимал, что результаты принятия в последнем варианте законов будут очень мизерными для рабочих. Поэтому он решил начать во второй половине 1816 года новую кампанию в борьбе за осуществление своих планов.

В этом его еще больше убедила реальная действительность Англии, начавшей мирную жизнь. Позже он вспоминал, что «то, что называлось переходом от войны к миру, вызвало всеобщую нужду среди производителей британских островов. Житницы и скотные дворы были переполнены, и склады ломались от всевозможных продуктов; цены упали намного ниже стоимости производства. Рабочие фабрик увольнялись, и им нельзя было найти никакой работы».

В середине 1816 года беспокойство стало всеобщим.

Начало перелома

Не добившись никаких успехов в решении социальных вопросов, предложенных Оуэном местным управленческим кругам, он решил обратиться к общественному мнению, полагая, что отсутствие гласности в этом вопросе могло способствовать поражению его планов. С этой целью он принимается писать статьи в газеты, в которых он пропагандирует свои планы переустройства общества. Затем скупая эти газеты он посылает их сочувствующим ему депутатам парламента, всем приходским священникам, всем членам обеих палат, главным должностным ли-

цам и банкирам многих городов, всем другим влиятельным лицам, кого только мог вспомнить. Бывали такие дни, когда он скупал по 30 тыс. экземпляров. Ему приходилось также часть вырезок из публикаций издавать отдельными брошюрами. Всего их было выпущено 40 тыс. экземпляров, которые разошлись в течении 3 дней.

Среди опубликованных статей особое внимание привлекли «Письма, опубликованные в лондонских газетах». Первое было опубликовано 3 июня 1817 года под заглавием «Дальнейшее развитие плана, содержащегося в докладе Комитету ассоциаций для облегчения положения промышленных и земледельческих пауперов. Второе — 9 августа с подзаголовком «Краткий обзор некоторых заблуждений и бедствий, возникший из прежнего и нынешнего состояния общества». Они сыграли сою роль в подготовке публикации к публичным выступлениям Оуэна на митингах. Однако, все это для него обходилось очень дорого. Только за два месяца ему пришлось израсходовать на печатную пропаганду 4 тыс. ф.ст. Поэтому ему пришлось находить другие формы пропаганды.

14 августа 1817 года состоялся первый публичный митинг, устроенный Р. Оуэном. Он проходил в большом зале таверны, которая находилась за границе с Сити, центральной части Лондона, рядом с собором Вс. Петра. Здесь же расположены Уайт Холл, — в котором помещаются некоторые высшие правительственные учреждения страны и Английский банк, занимающий главенствующее положение страны. Именно в лондонской Таверне, рядом с «сильными мира сего» проводились собрания Ассоциации для обеспечения положения бедных. На митинг прибыли крупнейшие экономисты страны, среди них был особенно известный Д. Рикардо. В нем принимало участие большое количество радикалов.

В своей речи Оуэн, главным образом, стремился ответить на кризисные замечания, прозвучавшие в разных формах со стороны его буржуазных оппонентов. «Страна, — отвечал он в своем выступлении, — никогда не может быть счастливой и богатой, если она держит значительную часть трудящихся в праздности и бедности, или дает им бесполезные занятия. Прямо насмешкой над здравым смыслом звучат разговоры о религии и улучшений условий жизни и нравственности бедных и трудящихся, в то время как вся окружающая обстановка толкает их к пороку и при их нищете не дает никакого поощрения и добродетели». По его мнению, ученые, не опирающиеся на опыт, не могут предложить никаких лекарств, так как не видят ничего за пределами коммерческой деятельности. «Они в своих публикациях, — говорит Оуэн, — пропагандируют и освящают лишь индивидуализм, который не может дать исцеление от существующих недугов».

В заключительной части своей речи Оуэн предложил ряд резолюций, в которых предполагалось рассмотреть его планы комиссией из компетентных лиц, предполагалось открыть подписку для сбора средств на постройку 2-3 опытных поселков и др. Все они были подвергнуты критике со стороны экономистов и радикалов. Особенно резкой критике подверглись его планы устройства кооперативных поселков. Олдмен Уэтмен обвинил Оуэна в желании «загнать людей в казармы и уничтожить независимость человека». Уильям Гон утверждал, что план Оуэна будет содействовать тому, что, благодаря принципу всеобщности труда и потребления, превратит «всю страну в рабочий дом». Лидеры радикалов внесли поправку в одну из резолюций, в которой указали, что лучшими средствами борьбы с переживаемыми бедствиями являются парламентская реформа и снятие с народа бремени налагаемого на него государственного долга. Однако эта поправка была также отклонена, что вызвало резкие возражения радикалов. В зале поднялся невообразимый шум, что послужило причиной закрытия митинга и рассмотрения поднятых вопросов на следующем собрании через неделю.

Возвращаясь домой, Оуэн решил пройтись по пустынным улицам рабочих кварталов. Нужно было все осмыслить. А это можно только наедине. И каждый раз, когда он осуществлял такие прогулки в этих районах, его не покидала мысль о судьбе трудящихся классов. И в этот раз он все обдумывал: по какому идти направлению, чтобы достичь, наконец, той великой цели, к которой стремится общество — «ликвидации ложной, дурной и крайне жесткой системы общества». Только она является причиной всех бед общества. Сразу же напрашивается вопрос, какой тогда должна быть желаемая система?

Оуэн долго думал над этим вопросом. На только что пошедшем митинге ни один оратор не сказал какой она будет. Но почему все так недовольны существующим положением? Чем больше он бродил, тем больше возникало у него противоречивых вопросов.

В одном он был уже убежден, практика Нью-Ланарка неопровержимо доказала, что это общество должно быть таким, чтобы «обеспечило постоянное и прочное развитие знания и разума и непрерывное счастье, и рациональное наслаждение для всех. Что же тогда мешает этому? — вслух произнес Оуэн». И сразу же громко ответил: «... Величайшим препятствием всякого серьезного и прочного прогресса и всяких улучшений в жизни человечества являются религии всех наций, существующих на земле». Вот об этом и решил сказать Оуэн на следующем митинге.

Реакция на митинг была самая неоднозначная: «Оставьте нас в покое м-р Оуэн», — писали правые газеты.

В свою очередь развернулись бурные дебаты в комитетах парламента. Член парламента Дисордж Филипс, манчестерский хлопчатобумажный фабрикант резко выступил против Оуэна при рассмотрении фабричных комитетов палаты общин представленных Оуэном «Замечаний о влиянии промышленной системы» и законопроекта о ее преобразовании. В своем злобном выступлении он дошел до того, что устроил Оуэну допрос:

— М-р Оуэн, скажите, во что вы верите и во что не верите?

Этот злобный вопрос прозвучал дисонансом среди дельных выступлений членов комитета. Комитет по предложению Брума отверг домогательства Филиппса, пытавшегося своими вопросами дискредитировать Оуэна.

Вместо ответа бумажных дел фабриканту на заседаниях комитета Оуэн предпочел отвечать с высоты трибуны перед огромнейшим стечением народа, на втором публичном митинге в той же лондонской Таверне 21 августа 1817 года.

Оуэн почувствовал, что нужно говорить как можно четче и яснее, громко и чрезвычайно просто. Нужно завладеть аудиторией. Нужно показать им в чем причина заблуждений в обществе. «Машинное производство, которое могло бы стать величайшим благодеянием для человечества, при существующих порядках является величайшим проклятием для него. Надо принять какие-то меры, чтобы увеличить стоимость труда и найти работу для безработных. Такой мерой должно быть предоставление им работы на земле. Нужно строить кооперативные поселки».

Отвечая радикалам, он страстно утверждал, что исцеление от бед, от которых страдают массы, невозможно достичь ни путем полемических реформ, ни путем обеспечения налогового бремени. «Пусть завтра, — утверждал он, — национальный долг и нало-

говый пресс будут сведены к нулю, и пусть государство совершенно не оплачивается за свои услуги, с течением времени ваши страдания и страдания трудящегося населения других стран должны увеличиваться. Исцеление нужно искать в другом направлении. Его нужно искать в целесообразном использовании производительных сил страны, в такой их организации, чтобы люди могли добыть нужные средства для удовлетворения своих потребностей».

Во-первых, этого можно достичь посредством существующих учреждений, показавшим более полное несоответствие поставленным им целям, добыться нельзя.

Во-вторых, этого же нельзя добиться посредством учреждений, ведущих к индивидуализации человека и всех его действий, сделавших к этому времени врагом человека человеку. Люди настолько разобщены, что в течение веков не будут способны к единению. Это равнозначно, что смешать воду с маслом, подчеркивает Оуэн.

В-третьих, нельзя достичь целей посредством наделения трудящихся отдельными участками земли. Пока рабочие классы будут действовать, исходя из личных интересов каждого человека, человечество будет подвергаться голоду, вследствие того, что они будут производить не больше того сколько нужно для потребления в течении настоящего года.

Выход только один — строительство общинных поселков. Ибо только в этих счастливых поселках, живущих на основе единения, человеку, попавшему в беду, тотчас же поспеет любая помощь. Под рукой будет всегда поддержка.

С этого времени, Оуэн опрокинул на себя страшную ненависть духовенства, и с этого начинается длинная цепочка неудач, протянувшаяся почти на 40 лет. Он не был мучеником, но был отверженным сильными мира сего.

(Продолжение читайте в следующем номере альманаха)

С. М. НАУМКИНА

АНАЛИЗ ЗАРУБЕЖНЫХ КОНЦЕПЦИЙ «ТРЕТЬЕЙ ВОЛНЫ» ДЕМОКРАТИЗАЦИИ .

Наумкина Светлана Михайловна — заведующая кафедрой политических наук Южноукраинского государственного педагогического университета им. К. Д. Ушинского, член-корреспондент Украинской Академии политических наук, доктор политических наук

Широкое распространение демократии в мире, несомненно, — наиболее важный политический феномен последних нескольких десятилетий XX века. Повсюду в мире военные хунты, личные диктатуры и однопартийные системы были потеснены демократическими правительствами. На протяжении большей части XX века демократия воспринималась уже не как альтер-

натива античному полюсу или «старому порядку», а как теоретически универсальная, хотя практически и ограниченная некими экономическими и культурными границами, форма политического устройства, предполагающая участие широких слоев населения в определении (прежде всего путем выборов и референдумов) состава правительства и характера политики.

И, тем не менее, как показал Международный симпозиум «Демократические перемены в современном мире», вопрос о том, что такое демократия и демократическое управление, является отнюдь не праздным. Разброс мнений по этому вопросу весьма ощутим; трудно, а вернее, невозможно перечислить даже наиболее упоминаемые дефиниции этого понятия. И не только потому, что в различных общественных системах демократия интерпретируется неодинаково, но и потому, что практически каждое государство любого режима считает себя сегодня демократическим. (Хотя из всех независимых государств лишь примерно 1/3 может называться демократическими. Но и они далеки от идеала, ибо, по меньшей мере, треть их населения обречена на маргинализацию).

Определенные трудности в утверждении единых концептуально-идеологических подходов к пониманию демократии существуют, думается, еще и потому, что демократия по сути — полисубстанциональное явление и поэтому внутренне совместима с довольно широким кругом представлений, а следовательно, и режимов. Хотя в итоге все разнообразие позиций неизбежно сводится к решению определенных принципиальных вопросов, характеризующих природу данного строя. Так, в качестве примера можно взять вопрос о соотношении институциональных и ценностных основ демократии. Эта дискуссия только на первый взгляд может показаться далекой от реальных проблем, поскольку правящие круги должны дать практический совет на вопрос: расценивать ли демократию как институциональное мероприятие, предполагающее механизмы рационального перераспределения властных ресурсов между группами на основе систематических выборов, установления процедур отбора элит, определения полномочий и взаимответственности между верхами и низами, или же ее следует выстраивать как совокупность политических связей, воплощающих некие предзаданные ценности и идеалы (наподобие «подлинного народовластия»), содержащие определенные приоритеты и ограничения для включения во власть и использования власти? Каков теоретический ответ — такова и практическая модель политической демократии.

Давая оценку впечатляющему территориальному расширению демократии, директор Института стратегических исследований им. Дж.Олина, профессор Гарвардского университета Сэмюэл П. Хантингтон выделяет два важных момента: во-первых, демократия не обязательно решает проблемы неравенства, коррупции, неэффективности, несправедливости и некомпетентного принятия решений. Но она обеспечивает институциональные условия, позволяющие гарантировать свободу индивида, защищать его от массовых нарушений прав человека.

Существенный вклад в выявлении соотношения между степенью демократичности и уровнем свободы внес Раймонд Гастил. (В данной статье автор не будет углубляться в само понимание термина «свобода», которое блестяще дано И.Берлиным в его знаменитой лекции «Два понятия свободы». Термин употребляется автором в его совокупной значимости.) В 1978 году им был создан исследовательский центр в США «Дом свободы» (Фридом Хаус), который проводил и опубликовывал ежегодно «Сравнительные обзоры в «Доме свободы». Методология и методика подсчета уровня свободы, по Р.Гастилу, достаточно проста: она осуществляется на основе двух перечислений — списка политических прав в стране и списка гражданских свобод [1].

Демократия — это средство против тирании, и именно как таковое, считает С.Хантингтон, — она дает людям шанс решать и другие социальные проблемы. А во-вторых, распространение демократии в мире снижает вероятность войн между государствами [2].

И, тем не менее, С.Хантингтон считает, что попытка дальнейшего продвижения демократии столкнулась с существенно большими препятствиями экономического и культурного характера. Кроме того, срабатывает и диалектическая природа истории — любое значительное движение в каком-то направлении теряет, в конце концов, свою энергию и порождает контртенденцию. Это справедливо и по отношению к процессам демократизации. Нынешняя, третья ее «волна» зародилась на Иберийском полуострове в середине 70-х годов XX столетия, обхватив почти 40 стран. А «первая волна» проявилась в США в начале XIX века, достигнув своего кульминационного развития после I мировой войны, когда в мире образовалось более 30 демократических государств. Однако марш Муссолини на Рим в 1922 году знаменовал собой начало возвратной волны, и к 40-м годам осталось всего 12 демократических стран в мире. «Вторая волна» демократизации была вызвана результатами II мировой войны и продолжалась до 60-х годов (примерно два десятилетия). Попытное движение продолжалось до 1973 года, в результате чего в мире стало на 6 демократических государств меньше.

С.Хантингтон делает вывод о начавшемся откате «третьей волны» демократизации, прежде всего исходя из политических прав в современных странах. Так, в 1992 году впервые более чем за 10 лет «Фридом Хаус» не смог сообщить об увеличении в мире числа свободных стран. Согласно оценкам этой организации, количество людей, живущих в «свободных» обществах, возросло на 300 млн., а живущих в «несвободных» обществах, увеличилось на 531 млн. В 42 странах уровень свободы упал, и лишь в 19 — вырос. Ныне только 19% населения мира проживает в «сво-

бодных» обществах. Это самая низкая цифра, начиная с 1976 года [3].

С.Хантингтон даже пытается охарактеризовать «третью волну» анализируемого демократического процесса в виде военной кампании, в ходе которой «демократические силы освобождали одну страну за другой». Но иногда «можно продвинуться слишком далеко вперед», становясь уязвимым для контратак. По мнению С.Хантингтона, волна демократизации достигла как раз этой фазы.

Аналогичную точку зрения высказывает и Ларри Даймонд, анализируя социально-экономическую и политическую ситуацию в Латинской Америке. Так, в частности, Л.Даймонд считает, что этот регион «в целом достиг точки застоя в продвижении к демократии, когда отступления уравнивают, и даже превосходят достижения».

Отступления с пути демократизации тем более вероятно, по мнению С.Хантингтона, что представление людей о главном зле в их жизни меняется с изменением обстоятельств. Так, в период репрессивной диктатуры и после ее свержения приоритеты порой бываю диаметрально противоположными. И, почувствовав вкус свободы, экономическое благосостояние, законность и порядок приходят на смену желаемой свободе и правам человека в качестве первоочередных задач. С.Хантингтон попытался выяснить на конкретных исторических примерах, какой же режим — демократия или диктатура — способен лучше выполнить эти задачи.

Вывод выдающегося американского ученого не тривиален. А именно: С.Хантингтон полагает, что как только в стране восторжествует свобода и демократия, люди начинают к этому относиться как к само собою разумеющемуся и их первоочередные заботы переносятся в экономическую сферу. А эти задачи по плечу, скорее, искусственным авторитарным лидерам. Второй вывод, к которому приходит С.Хантингтон, — касается вопроса о максимальных препятствиях на пути демократии. К таким препятствиям он относит незападность, небогатость стран и недавность прихода демократии в те или иные страны. Безусловно, не существует универсальных рецептов институционального устройства, но существуют универсальные, типовые ошибки, которых следует всячески избегать. Есть много такого, чему новые демократии могут научиться друг у друга, а также у более старых демократий.

Однако, «...демократия не есть величина однозначная и всюду сама по себе равная... демократия не есть просто государственная форма, которую можно нахлобучить любому народу, — сойдет — подойдет...», — писал более полувека назад И.А.Ильин [4].

Как образно выразился Т.Элиот, демократия представляет собой нечто вроде машины и растения. При-

чем, если машина символизирует принцип универсальности, одинаково проявляющийся во всех странах, то растения — принцип уникальности, укорененной в каждой национальной культуре (именно такое сочетание уникальности и универсализма мы встречаем в трансформации современного Востока).

В своем классическом корпоративном исследовании Дж.Брайс пришел к заключению, что «в прошлом к демократии вел лишь единственный путь — стремление избавиться от неких осязаемых зол». Демократия не была изначальной или основной целью борьбы, к ней обращались как средству достижения какой-то другой цели, либо же она доставалась в качестве побочного продукта борьбы [5]. Таким образом, можно с полным основанием утверждать, что в мире нет двух демократий, которые бы прошли через борьбу одних и тех же сил, ведущих спор по одному и тому же кругу вопросов и с теми же самыми институциональными последствиями. Поэтому представляется маловероятным, чтобы какая-либо демократия в точности повторила путь уже известной демократии. Чтобы прийти к демократии, — считает Д.А.-Растоу, требуется не копирование конституционных законов или парламентской практически уже существующей демократии, а способность реально оценить свои специфические конфликты и умение изобрести или позаимствовать эффективные механизмы их разрешения. И, разумеется, «приход» демократии не следует понимать как нечто, способное свершиться в течение года. Поскольку процесс становления демократии предполагает появление новых социальных групп и формирование новых, но ставших привычными моделей поведения, минимальный срок перехода — вероятно, поколение. В странах, не имевших более ранних образцов для подражания, переход к демократии, как правило, идет еще медленнее.

Серьезное внимание и обоснования взаимосвязи между демократией и экономическим развитием стран, помимо С.Хантингтона, уделяется и рядом других зарубежных исследований. Что касается С.Хантингтона, то, анализируя «третью волну» демократизации, он пришел к выводу, что почти 2/3 стран, осуществляющих переход к демократии, имели показатели валового внутреннего продукта на душу населения 300-1300 долларов (в ценах 1960 года). Утверждения С.Хантингтона о наметившемся «откате демократии» базируются, прежде всего, на экономическом фундаменте этого политического феномена. По его мнению, демократизации благоприятствуют определенные экономические и культурные условия. В их числе — сравнительно высокий уровень экономического развития и преобладание западной культуры ценностей. В перечне «Фридом Хаус» из 75 стран, названными «свободные», только 5 азиатских (Япония, Южная Корея, Монголия, Непал, Банг-

ладеш), всего 2 — мусульманские (Бангладеш и Турецкая республика Северного Кипра) и всего 3 принадлежат не к западной, а восточной ветви христианства (Греция, Болгария, Республика Кипр). Помимо стран Балтии, не одно из государств бывшего постсоветского пространства не квалифицировано как «свободное» [6].

Аналогичную точку зрения относительно взаимосвязи экономики и демократии высказывают С.Липсет, К.-Р.Сен, Дж.Торрес, полагая, что шансы для демократии возрастают у стран с уровнем экономического развития до 2346 долларов, в пределах 2346-5000 долларов они значительно понижаются, а после 5000 происходит стабилизация между демократией и экономикой [7]. А Роберт Алан Даль утверждал, что существует верхний порог в пределах 700-800 долларов валового продукта на душу населения, выше которого шансы полиархии являются наиболее предпочтительными, а нижний порог — 100-200 долларов, ниже которого шансов для ее возникновения практически нет.

Иной точки зрения придерживается Д.А.Растоу. Так он, в частности, считает, что отправной точкой демократизации может служить лишь наличие национального единства, которое, по Д.Растоу, означает, что «значительное большинство граждан потенциальной демократии не должно иметь сомнений или делать мысленных оговорок относительно того, к какому политическому обществу они принадлежат. Требование национального единства отсекает ситуации, когда в обществе наличествует латентный раскол или, напротив, имеется сильная тяга к объединению нескольких сообществ, как во многих странах арабского мира. Демократия — это система правления временного большинства. Чтобы состав правителей и характер политического курса могли свободно меняться, границы государства должны быть устойчивыми, а состав граждан — постоянным. По афористическому замечанию И.Дженнингса, «народ не может решать, пока некто не решит, кто есть народ» [8].

Национальное единство названо предварительным условием демократизации в том смысле, что оно должно предшествовать всем другим стадиям процесса — в остальное время его образования не имеют значения. Оно может сложиться в доисторические времена, как в Японии или Швеции; может опережать фазы перехода к демократии на столетия, как во Франции, или лишь на десятилетия, как в Турции. Не имеет значения, по мнению Д.Растоу, и то, каким образом достигалась национальное единство. Главный тезис Д.Растоу состоит в том, что национальное единство представляет собой главнейшее предварительное условие перехода к демократии, отрицая при этом необходимость какого-либо минимального уровня экономического развития и социальной диффе-

ренциации. Экономические и социальные факторы подобного рода входят в модель лишь опосредованно как возможные основы национального единства или же глубинного конфликта, и выдвигать их в качестве «предварительных условий» демократии или ее индикаторов — по меньшей мере, сомнительно, ибо «лишь самый непробиваемый экономический детерминист будет объяснять колониализм или религиозные разногласия исключительно экономическими причинами» [9].

Алексис де Токвиль в предисловии к XII (французскому 1948 года) изданию «Демократия в Америке» ставил вопрос: «Неужели... уничтожив феодальную систему и победив королей, демократия отступит перед буржуазией и богачами? Остановиться ли она теперь, когда стала столь могущей, а ее противники столь слабы?» [10]. А.Токвиль не был врагом «буржуазии и богачей». Он лишь был озабочен тем, что экономическая власть может оказаться причиной гибели демократии — именно из-за материализма самих демократий. И, если его опасения, высказанные им в начале XX века, перенести на конец столетия, то получится, что демократии отступают, уступая место иным политическим режимам, обеспечивающим материальное благосостояние народа.

Иной точки зрения придерживается Фрэнк Фукуяма, который в своей известной статье «Конец истории?» обосновал «универсализацию» западной либеральной демократии в качестве конечной формы политического устройства человечества. Вышедшая в США в 1989 году, эта статья выражала уверенность в триумфе западной либеральной демократии. Конец XX столетия для известного американского ученого — это не просто конец холодной войны или периода послевоенной истории, а завершение идеологической эволюции человека на основе универсализации западной демократии как окончательной формы правления [11].

Причем, для Ф.Фукуямы эта победа обозначена только в сфере идей и сознания, а в реальном, материальном мире до победы еще далеко. Но именно этот идеальный мир и определяет, по его мнению, в конечном счете, мир материальный.

Материалистический уклон современного мышления характерен не только для левых, симпатизирующих марксизму людей, — считает Ф.Фукуяма, ссылаясь на ряд веберовских идей, но и для многих страстных антимарксистов, рассматривающих человека лишь как индивида, стремящегося к максимальной прибыли. Он категорически против такого толкования, ибо, как верно это анализирует М.Вебер в своей работе «Протестантская этика и дух капитализма», выбор всегда происходит преимущественно в сфере сознания, в идеологии. Центральная тема работы Вебера, к анализу которой неоднократно возвращается

Ф.Фукуяма, — доказать вопреки К.Марксу, что материальный способ производства — не «базис», а, наоборот, «надстройка», имеющая корни в религии и культуре. Ф.Фукуяма считает, что непонимание того, что экономическое поведение обусловлено сознанием и культурой, приводит к распространенной ошибке: объяснять даже идеальные в природе явления материальными причинами.

Собственное видение данной проблемы дает известный американский социолог и футуролог Олвин Тоффлер. Так, в частности, он предсказывал, что последнее десятилетие XX века станет и последними годами демократии в той форме, которую породил индустриальный мир. Если в индустриальном обществе основными противостоящими силами были «традиционалисты», приверженные аграрному порядку «первой волны», и «модернисты» носители ценностей индустриализма «второй волны», то в конце XX века уже не наблюдается ярко выраженных полюсов в структурировании власти. Новая социальная реальность, основанная на идеале разнообразия и неоднородности, будет все больше вытеснять реальность индустриального общества с его идеалом — ассимиляцией и гомогенностью. Возрастающая социальная неоднородность разрушает само основание идеи массовой демократии — понятие «массы». О.Тоффлер делает вывод, что соответствующая «мозаичной» экономике «мозаичная» демократия все в большей степени ориентируется на отдельного индивида [12]. Но разнообразие дает жизнь группам и движениям, часто имеющим выраженную антидемократическую направленность и претензии на тоталитарное господство в обществе или во всем мире. К их числу О.Тоффлер относит 3 основные течения религиозные группы, некоторые экологические и националистические силы, а также объединения людей, проповедующих экстремистские взгляды (масонские ложи и т.д.). Т.е. социальные образцы, которые привлекают различные антидемократические силы, имеют различную основу: религиозного фундаментализма, экоташизма, расизма, однако все они несут ущемление прав человека, нарушение свободы вероисповедания и угрозу частной собственности. Если общество в стабильном состоянии в значительной степени защищено от последствий деятельности подобных групп, то переживаемый в настоящее время глобальный переходный период О.Тоффлер считает, что именно эти силы вступят в единоборство с демократией XXI века в эпоху смещения власти. Таким образом, заключает Тоффлер, «вместо прогнозирувавшегося «конца идеологии» мы становимся свидетелями возникновения, как на глобальном, так и на национальном уровнях множества новых пересекающихся идеологий, каждая из которых несет собственное видение реальности». И, исходя из этого, футуролог вы-

водит один из фундаментальных принципов современных демократий — свободный доступ к информации. Закрытость информации присуща репрессивным режимам в коррумпированных обществах. Свобода информации тесно связана с понятием «свобода самовыражения» личности. А регулировать эти взаимоотношения, по мнению О.Тоффлера, должна информационная этика.

Подводя итоги своего исследования, О.Тоффлер еще раз подчеркивал, что происходящее на всех уровнях — межличностном, социальном, глобальном — смещение власти определяется принципиальным изменением самой природы власти. Власть, основанная на силе и богатстве, утрачивает свое влияние (хотя и не исчезает полностью). Истинную власть в современных демократиях конца XX — начала XXI века приобретают знания в различных формах — информации, науки, искусства, этики. Этому типу власти соответствует и новый тип культуры и в целом — новый тип общества.

Анализируя процесс демократизации, в послевоенной Европе, известный немецкий философ К.Ясперс связывал воедино понятия «свобода», «демократия», «право». Человек, считает К.Ясперс, имеет два притязания: во-первых, на защиту от насилия, во-вторых, на значимость своих взглядов и своей воли. Защиту предоставляет ему правовое государство, значимость его взглядам и воле демократия. К нарушимости прав человека как личности присоединяется его право участвовать в жизни общества. Поэтому свобода возможна, по утверждению К.Ясперса, только при демократии, т.е. при доступном для всех участии в волеизъявлении. К.Ясперс дает определение понятию «политическая свобода»: «Свобода человека начинается с того момента, когда в государстве, в котором он живет, вступают в действие принятые законы. Такая свобода называется политической свободой» [13]. Он ставит знак равенства между анализируемым понятием и демократией. И, тем не менее, К.Ясперс предупреждает, что не абстрактная абсолютная значимость демократических методов и не механическое большинство как таковое является во всех случаях надежным средством для выражения действительной, подлинной воли народа. В большинстве случаев эти демократические методы эффективны, но иногда может возникнуть необходимость поставить их в определенные границы, — предполагает К.Ясперс. Но это позволительно только тогда, когда опасность грозит правам человека и самой свободе. Ибо свобода — самое драгоценное благо; оно никогда не приходит само собой, не сохраняется автоматически. Сохранить свободу, считает К.Ясперс, можно лишь в том случае, если она осознана и ощущается ответственность за нее. «Свобода всегда подвергается нападению и поэтому всегда в опасности. Там, где

эта опасность не ощущается, свобода уже почти утрачена». К.Ясперс приходит к заключению, что решающим признаком свободного состояния является «вера в свободу». Достаточно даже того, что мы пытаемся приблизиться к идеалу политической свободы и что эти попытки, пусть даже далеко не полностью, удаются. Из этого-то и возникает надежда на будущее.

Совершенно аналогичный смысл вложил в свое последнее публичное выступление перед смертью, накануне победы демократии во второй мировой войне Франклин Рузвельт: «Единственный предел нашим завтрашним свершениям — это наши сегодняшние сомнения. Поэтому давайте пойдем вперед с сильной и деятельной верой в сердце».

Как показал исторический опыт, единственная возможность избежать принципиальной разбалансировки положения различных политических сил и не допустить «отката» демократического процесса — это сориентировать деятельность его институтов на защиту

прав и свобод, в конечном счете, неделимого политического и социального атома — индивида. Именно такой ответ дала многовековая политическая история, показав, за счет чего демократия может выявить свои конструктивные способности в организации политической, экономической и социальной жизни. И в этом смысле, прежде всего, развитые западные страны наглядно продемонстрировали неизбежность доминирования в культурном поле демократии универсальных ценностей прав человека, что означает признание отдельного индивида в качестве решающего источника власти и измерителя эффективности политических процессов. Только на этой ценностной основе можно выявить универсальную природу современной демократической организации власти, создав сеть таких политических институтов, которые дали бы возможность перевести демократическую практику из состояния «беспорядка», в котором она пребывает с момента распада тоталитарных структур, в фазу организации и дальнейшей стабилизации.

Литература:

1. Сморгун Л.В. Сравнительная политология: Теория и методология измерения демократии. - СПб: Изд-во СПб ГУ, 1999. -С.128-130.
2. Хантингтон С. Будущее демократического процесса: от экспансии к консолидации //МЭ и МО. - 1995. - №6. - С.87-88.
3. Хантингтон С. Указ. работа. - С.90.
4. Ильин И.А. Наши задачи. Статьи 1948-54гг. - Париж, 1956. -С.343.
5. Цит. по: Растоу Д.А. Переходы к демократии: попытка динамической модели //Полис. - 1996. - №5. - С.8-9.
6. Хантингтон С. Указ. работа. - С.88.
7. Сморгун Л.В. Указ. работа. - С.145.
8. Растоу Д.А. Указ. работа. - С.6-7.
9. Растоу Д.А. Указ. работа. - С.8.
10. Токвиль А.де. Демократия в Америке. - М., 1992. -С.23.
11. Фукуяма Ф. Конец истории? //Вопросы философии. - 1990. - №3. - С.134-135.
12. Тоффлер О. Проблемы власти на пороге XXI века //Свободная мысль. - 1992. - №2. - С.118.
13. Ясперс К. Цель - свобода //Новое время. - 1990. - №5. -С.35.

А. І. КЛЮЙ

ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ В УКРАЇНІ ТА ЇЇ МІСЦЕ У ФОРМУВАННІ ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ МОЛОДІ

Клюй Анатолій Іванович — доцент кафедри політології Дніпропетровського національного університету, кандидат історичних наук

Розбудова української державності, формування громадянського суспільства та політичної культури населення на одне з перших місць висувають питання виховання молоді в дусі історичної пам'яті, національної свідомості та національних традицій. Всі ці ідеї нерозривно пов'язані з процесом гуманітаризації освіти який передбачає суттєву перебудову навчання в вузах країни. Однією із складових частин такої перебудови є викладання цілого ряду нових навчальних курсів та спецкурсів. Важливе місце серед них займає «Історія політичної думки в Україні», яка з 1992 року читається у всіх університетах та деяких інших вузах країни.

Десятилітній досвід розвитку української держави в умовах незалежності свідчить про те, що багато проблем навіть в самих несподіваних сферах суспільного життя залежать від рівня політичної культури населення. Це, наприклад, компетентна участь у виборчому процесі, якість та особливості законодавчого процесу, активність життєвої позиції, виконання своїх безпосередніх обов'язків та багато інших складових суспільного прогресу.

Політична культура, в свою чергу, формується багатьма чинниками, засобами та шляхами. Для молоді першочергове значення в цьому відношенні має стан та особливості освіти, особливо вищої, зміст та

національно-виховний напрям навчальних дисциплін. Історія вітчизняної політичної думки має великі можливості для формування політичного світогляду молоді, її уявлень, цінностей, настроїв та поведінки. В усталенні зразків політичної поведінки важливе значення мають державотворчі традиції суспільства, класів, різних соціальних груп та видатних осіб. Ці традиції є відображені в свідомості та поведінці людей певний досвід політичного розвитку. В цьому контексті можна згадати найбільш важливі традиції, цінності та досягнення українського народу, кращих його представників, які боролись за національну державність, розробляли політико-правові документи української держави.

Витоки української демократичної державності простежуються ще з Давньоруської держави. Саме на цьому етапі було започатковано такий важливий республіканський принцип державного правління як принцип народовладдя, що знайшов свій конкретний прояв у функціонуванні віча, яке стало прототипом сучасного парламенту. Видатний український історик М.Костомаров в своїх працях «Две русские народности», «Черты народной южнорусской истории» та ін. виділив певні психологічні характерні риси, що відрізняли вже в давнину жителів півдня («малоросів») від жителів півночі («великоросів»). На думку вченого, малоросам притаманні такі початки; демократизм, федеративність, свободолюбство, навіть анархічність, відраза до насильства, миролюбність та ін. Великоросам же, писав він, більш притаманні потяг до єдинодержавності, рабська покора владі, панування практичного розуму. Далі цю схему розвинув видатний український історик та громадський діяч М.Грушевський. Його думки з цього приводу узагальнені в статті «Звичайна схема «русской истории» й справа раціонального укладу історії Східного слов'янства».

У часи політичної роздробленості продовжували функціонувати основні інститути державної влади. Так, наприклад, галицько-волинські князі мали такі ознаки влади: «вінець» (корону), герб, державну печатку, прапор. Князь часто скликав народні збори для вирішення найважливіших питань. Одночасно існувала рада бояр, без згоди якої не можна було провести в життя будь-яку велику справу. Відбувалися також князівські з'їзди (снєми). Дарування у 1253 році папою римським Інокентієм IV королівського титулу Данилові Галицькому означало визначення його держави як суверенної європейської країни.

З ліквідацією у 1471 році Київського князівства було остаточно перервано традицію державного будівництва на українських землях у формах започаткованих ще у Київські часи. Для української політичної думки це мало тяжкі наслідки: закладалися основи для денационалізації етносу, зникнення тих характерних рис, які визначали по суті національний образ ук-

раїнців. В таких умовах провід в національному житті очолили братства — всестанові громадські організації релігійного характеру, куди входили міщани, дрібна шляхта, а також представники духовенства. Найактивнішою соціальною силою братств було міщанство. Суспільно-політичні погляди міщан-братчиків формувалися під впливом поглиблення етнічної самосвідомості української народності, у процесі боротьби народних мас проти жорстокого соціального і національно-релігійного гніту, встановленого на Україні феодалами шляхетської Польщі.

Найстарішим і найвпливовішим в Україні було Львівське Успенське братство. В період свого існування воно намагалося створити у Львові міське самоврядування, незалежне від влади Речі Посполитої, активно виступало проти заборони православним брати участь у діяльності магістрату. Політичні погляди львівських братчиків яскраво відображені у протестах, що записувались до гродських актів, у виступах на сеймах. Гродські акти часто замінювали пресу і записи в них нерідко мали на меті вплинути на громадську думку. Крім використання актових книг, братство займалося поширенням своїх поглядів безпосередньо через агітацію серед населення західноукраїнських міст. Писались і спеціальні відозви із закликом включитися в боротьбу проти національно-релігійного гноблення. [1, 101]

Важливе значення для формування політичної культури, національно-патріотичного виховання української молоді має процес вивчення політичних ідей українського козацтва. Козацько-гетьманська держава — своєрідний феномен XVII-XVIII століть, який не мав прецеденту в Європі, оригінальна спроба українського народу відновити за нових історичних обставин загублену державність.

Передові ідеї козацького демократизму найбільш концентровано викладені в Конституції 1710 року, що була підписана між гетьманом Пилипом Орликом, старшиною та запорожцями. Конституція складається з преамбули та 16 статей, де сформульовані головні засади побудови держави.

Принциповий характер має шоста стаття, де закладені принципи управління та діяльності органів державної влади. Конституція певною мірою ґрунтувалася на ідеї розподілу законодавчої, виконавчої та судової влад. Законодавча влада належить Раді, членами якої є полковники зі своєю старшиною, сотники, «генеральні радники від всіх полків» та «посли від Низового Війська Запорозького для слухання і обговорення справ, щоб взяти активну участь». Рада повинна збиратися тричі на рік — на Різдво Христове, Свято Великодня та Покрови, а також за рішенням гетьмана. Щоб зберегти державні таємниці, члени Ради мали принести клятву. У випадку негативних вчинків гетьмана супроти прав і вольностей військових члени Ради мати-

муть право його критикувати. Встановлювався порядок взаємної поваги та пошанування прав між гетьманом та членами військової Ради. [2, 30-31]

На формування активної життєвої позиції, чітких політичних уявлень та оцінок, потягу до свободи та справедливості сучасної молоді значний вплив може здійснити вивчення суспільно-політичних поглядів Г.Сковороди.

Свою головну ціль вчений бачив у тому, щоб розбудити «сплячих», допомогти трудовому народу усвідомити себе як активну творчу силу у суспільстві. «Весь мир спит... — писав Сковорода. — Спит глибоко протянувшись... Наставники, пасущи Ізраїля не только не пробуживают, но ещё поглаживают: «Спи, не бойсь!» [3, 3]

Вищим благом людини та головною мірою її життя Сковорода вважав свободу, якої можна досягти лише активними діями. Він вважав даремними надії тодішньої еліти, які вони поклали на царську владу як на свою міцну опору:

«О міре! Мір безсовестный!
Надежда твоя в царях!
Мниш, что сей брег безнаветный!
Вихрь развеет сей прах». [4, 34]

Г.С.Сковорода мріяв про справедливе суспільство. Шлях до такого суспільства, вважав він, лежить через освіту і моральне удосконалення. Створивши оригінальну теорію «сродності», він намагався зрозуміти з її допомогою причини соціальних конфліктів і сформував концепцію нового світогляду. На його думку, суспільство — це цілісний організм, що працює за принципом машини, рухомою силою якої є праця. Для забезпечення нормального ходу суспільної машини необхідно, на думку Сковороди, щоб праця була не тільки спільною, але і «сродною» за покликанням. При цьому він виходив з того, що у кожній людині природою закладено «закон сродності», під яким він розумів приховане природжене вміння людини до того чи іншого виду заняття. Порушення цього закону, на погляд Сковороди, приводить до соціальних конфліктів, війн і може привести навіть до загибелі держави.

Свій політичний ідеал Г.С.Сковорода бачив у суспільстві, формою правління в якому буде республіка, заснована на справедливості, рівності, дружбі, де кожна людина може працювати й приносити користь собі і суспільству. [5, 416; 6, 179]

Важливу роль у процесі політичної соціалізації молоді може відіграти вивчення політичних ідей Кирило-Мефодіївського товариства. Виходячи з ідей панславізму, воно розробило модель суспільства, що базується на засадах справедливості, рівності, свободи, братерства. Основні документи кирило-мефодіївців («Книга буття українського народу», «Закон божий», «Статут Кирило-Мефодіївського товари-

ства»), відозви («Брати українці» і «Братья великороссияне и поляки») виходили з ідеї про необхідність створення слов'янського союзу. Народами братами названі: росіяни, українці, поляки, чехи, словаки, хорутани, ілліро-серби і болгары. [7, 39]

Слов'янські народи в перспективі, на думку членів товариства, мають об'єднатися в єдину федерацію з демократичними інститутами, де кожен народ збереже свою самостійність. Структурний поділ тієї держави мав визначатися штатами (або державами), визначалась їх кількість. Їх відзначали б загальна рівність, повна відсутність станів, свобода. Очолювати федерацію згідно програми товариства повинен загальнослов'янський сейм. Представники до нього будуть обиратися «по розуму і по освіті», а не за якимись іншими критеріями. Київ визначався місцем зборів сейму. Очолювати федерацію мав би загальнослов'янський президент, обраний на чотири роки і наділений верховною владою. Кожен штат мав би обирати свого власного президента, свій сейм також на чотири роки. Управління федерацією здійснювалось би на засадах рівності, суверенності. [8, 62-64]

Взагалі документи товариства спрямовані проти насильства, воєн, деспотизму, гноблення людини людиною, несправедливості. У політичній програмі Кирило-Мефодіївського товариства знайшли відображення найбільш гуманістичні вчення того часу.

Процес формування політичної культури молодих українців буде більш сталим та ефективним при вивченні політико-правової платформи М.Драгоманова. Під впливом декабристів та представників англійського лібералізму він створив концепцію суспільства, що ґрунтується на ідеї асоціації гармонійно розвинутих особистостей. Шлях до цього ідеалу — федералізм з максимальною децентралізацією та самоврядуванням громад і областей, оскільки саме централізм Російської імперії вважався Драгоманову найбільшим злом на шляху до справжнього конституційного ладу. На думку вченого, основою такої децентралізації могло б стати запровадження місцевого самоуправління (самоуправа громад, волостей, повітів, земель). Земельна самоуправа є найвищою у цій ієрархії і має найбільші компетенції. Кожна самоуправа має свою внутрішню самостійність і незалежність по відношенню до інших самоуправ, незалежно — вищого чи нижчого типу. Центральна влада держави зосереджується у двопалатній системі яка керує взаємовідносинами місцевих органів самоуправління. Взагалі вчений мало цікавиться організацією центральної влади, оскільки вважає її справою другорядною. Замість цього він приділяє основну увагу вирішенню проблем надання широким верствам населення можливості радикально впливати на законодавчу та виконавчу владу в державі. В протилежність другим конституційним системам Європи того часу Драгоманов «будує» свою державу

не від центру, який повинен визначати права місцевих органів самоуправління, а навпаки, намагається поставити центр в безпосередню залежність від місцевого самоуправління. Держава у нього постає як «вільна спілка» локальних самоуправ, які утворюють основу державного життя, а центральна влада — тільки додаток до органів місцевого самоуправління. Звідси формою територіально-державного зв'язку та устрою майбутньої держави повинна бути федерація то національно-культурна автономія. [9, 54-59]

Література:

1. Ісаєвич Я.Д. Братства та їх роль у розвитку української культури XVI-XVIII ст.-К.,1966.
2. Пакти й конституції законів та вольностей Війська Запорозького // Слюсаренко А.Г. Томенко М.В. Історія української конституції.-К.,1993.-С25-37.
3. Сковорода Г.С. Убуждешся видъша славу его // Сковорода Г.С. Твори: у 2т.-К., 1961.-Т.1.-С.3-6.
4. Сковорода Г.С. Сад божественных песен // Сковорода Г.С. Твори: у 2т.-К., 1961.-Т.2.-С.7-57.
5. Сковорода Г.С. Дружескій разговор о душевном мирь // Сковорода Г.С. Повн. збір. тв.: у 2т.-К.,1973.-Т.1.-С.415-423.
6. Сковорода Г.С. Перевод из книг римского сенатора Марка Цицерона «О старости» // Сковорода Г.С. Повн. збір. тв.: у 2т.-К.,1973.-Т.2.-С.178-179.
7. Слюсаренко А.Г., Томенко М.В. Історія Української конституції.-К.,1993.
8. Потульницький В.А. Теорія української політології.-К.,1993.
9. Драгоманов М.П. Проект основаній устава украинского общества «Вольный Союзъ» - «Вільна Спілка»// Слюсаренко А.Г., Томенко М.В. Історія Української конституції.-К.,1993.-С.52-60.

На жаль, в рамках даного виступу не можна розглянути значення для формування політичної культури молоді творчості таких вчених як Т.Г.Шевченко, І.Я.Франко, М.С.Грушевський, В.К.Липинський та багато ін. Однак, навіть аналіз згаданих напрямів, концепцій та традицій української політичної думки дає змогу впевнитись в її великих можливостях впливу на політичну соціалізацію нашої молоді, на національно-політичне виховання молодих громадян вільної України.

В. І. КРЕМЕНА, В. І. ДАНИЛОВ

МОДЕРНІЗАЦІЯ ПОЛІТИЧНОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ: ПРОБЛЕМИ ТА ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ

Кремена Валерій Іванович — доцент кафедри політології Дніпропетровського національного університету, кандидат історичних наук

Данилов Віталій Ігорович — студент історичного факультету відділення політології Дніпропетровського національного університету

Однією з найголовніших турбот кожного народу, якщо він лише замислюється над своїм майбутнім, є моральне здоров'я його наступних поколінь. Тож якою має бути ота «провідна ідея освіти», той цілеспрямований процес фізичного, інтелектуального і морального формування людської особистості, завдяки якому в молоді вироблялися б любов до батьківщини, гуманність, працьовитість, почуття відповідальності? Усе очевиднішим стає те, що реформування українського суспільства на принципах демократії гальмується поміж інших причин і відсутністю в країні системи політичної освіти і науки, яка б відповідала світовому рівню й потребам незалежної України. В недалекому минулому така система існувала — досить розгалужена, зі своїми інститутами і функціями. З відомих причин вона розпалася, нова ж — не склалася. Природно, що настав момент, коли старі закономірності нагромадження і розвитку політичного знання зумовили необхідність не тільки докорінного перегляду фактичних результатів тих чи інших дослід-

жень, а й зумовили необхідність модернізації всієї сфери політичної науки. Тому в останні роки актуальною стала проблема політичної освіти: знайомство і засвоєння політичного досвіду інших країн, адаптація зарубіжного досвіду до українських національних традицій.

Сьогодні соціально-політична ситуація на Україні характеризується глибокою соціальною дезінтеграцією, відсутністю консолідуючих ідей, зрозумілих для всіх верств населення. Відбувається падіння легітимності владних структур, дедалі зменшуються групи населення, які позитивно оцінюють складну політичну ситуацію та дії уряду. У мірі трансформації українського суспільства зростає соціальна фрустрація. Усвідомлення людьми того факту, що їхні соціальні очікування не можуть бути реалізованими, зумовлює зростання соціальної напруженості.

Мусимо визнати, що у значної частини громадян надто низький рівень знань з найважливіших питань сучасного політичного життя, відсутня власна пози-

ція у принципових політичних проблемах. Тому не дивно, що переважають стихійні форми участі громадян в політичному процесі, а не свідомі, організовані, тобто пов'язані з участю в легітимних, конвенційних формах політичного життя (вибори, діяльність партій, громадсько-політичних рухів та асоціацій, контакти з офіційними представниками влади). Безперечно, більшість громадян України перебуває у фактичній ізоляції від головних інституцій політичної системи і громадянського суспільства. Існує реальна небезпека заповнення вакууму в політичній свідомості людей, особливо молоді, екстремістськими, антигуманними ідеями, поширення в масовій свідомості «синдрому боротьби» [1, с. 77].

Тож маємо таку тривожну тенденцію — певну частину гуманітарної інтелігенції ми мусимо кваліфікувати як політично небезпечну, бо суспільно пасивна та політично невизначена особистість, як правило, являє собою своєрідний життєвий вакуум, який у разі стихійного заповнення викличе непередбачувані соціальні й політичні наслідки. Існує думка німецького соціолога Г. Вурцбахена про те, що від організації процесу політичної соціалізації, тобто політичного виховання та освіти особистості залежить, чи людина стане громадянином свого суспільства, чи буде його проблемою [3, с. 61].

Тому як важливо зараз створити навколо політичної думки, науки про політику, політичної освіти справжню ауру злагоди і розуміння, атмосферу благосприяння замість скептицизму, викликаного тим, що переважну більшість фахівців з політології становлять колишні викладачі наукового комунізму та історії КПРС. Адже політологія має відіграти величезну роль, сприяючи цілковитому усвідомленню суспільством наслідків вибору політичного ладу держави. Саме ця наука забезпечує всебічне бачення політичного життя, вирізняє в ньому найважливіші чинники, дійові сили й структури, дає змогу нам розпізнавати все, що є руйнівним, недоречним і не вартим уваги. Не менш важливо й те, що політична наука та освіта мають на меті політичну соціалізацію особистості, включення індивідів у систему політичних відносин, їх орієнтацію на активну участь в творенні держави. Політична освіта передбачає формування політично компетентних членів суспільства, здатних ефективно впливати на політичні процеси, що відбуваються у суспільстві [1, с. 75].

Василь Кремень підкреслює необхідність гуманізації вищої школи, що в специфічних умовах нашого суспільства трансформується в проблему гуманітаризації, і пише: «Гуманітарна культура особливо необхідна в сфері управлінської діяльності, бо вдосконалює виробництво. Світова практика показує, що менеджери з вищим рівнем гуманітарної освіти здійснюють управління виробництвом ефективніше, ніж вузькі професіонали. Освіта і виховання мають

бути особистісно орієнтованими. А мета особистісно орієнтованої гуманної освіти — не формувати і навіть не виховувати, а знайти, підтримати, розвинути людину в людині» [2, с. 6].

Досвід сучасних цивілізованих країн свідчить, що політична освіта є важливою складовою розвитку стабільності суспільно-політичного життя і, як зазначається у ст. 26 «Декларації прав людини», повинна бути спрямована на повний розвиток людської особистості та збільшення поваги до прав людини і головних свобод. Освіта повинна сприяти взаєморозумінню, толерантності і дружбі між усіма народами, расовими і релігійними групами. Соціально-політичні науки, насамперед політологія, формують в особистості риси свідомого громадянина активного учасника політичного життя, якості суб'єкта державотворчого процесу, сприяють розвитку громадянського демократичного суспільства [1, с. 78].

З огляду на вік, фізичні потенції і кондиції, духовні сили, нереалізовані можливості тощо молодь є найперспективнішою частиною суспільства. Молодіжне середовище — це лабораторія, яка виробляє та апробує невідомі раніше цінності, відносини, моделі поведінки, культурні норми та зразки. Отже, молодь залишається основним та найперспективнішим об'єктом політичної соціалізації. Тому спроби деполітизації студентів, скеровування їх лише на одержання професійних знань, навичок і вмінь не тільки політично не виправдовуються, а й заперечуються впливом політичної активності студентів на загальну політичну ситуацію в державі.

Вітчизняні науковці вважають, що сьогодні процес політичної соціалізації молоді відбувається під впливом боротьби двох тенденцій. Перша характеризується зростанням суспільної потреби в розвитку політичної свідомості особи, в її активному включенні в політичний процес. Друга визначається відчуженням в різних формах особи від держави та її інститутів, від прийняття політичних рішень, що проявляється у зростанні апатії й цинізму в суспільстві, зневірі в офіційній політиці владних структур усіх рівнів. Це пояснюється не тільки скрутним економічним та соціальним становищем в країні, а й відсутністю спадкоємності політичної соціалізації українського суспільства. Тобто старі моделі політичної поведінки, засвоєні старшим поколінням, не відповідають новим політичним реаліям, а нові формуються та засвоюються повільно. Проблема політичної науки та освіти ще в тому, що навіть трансформований досвід спеціалістів радянського часу не завжди може бути придатним, а ентузіасти — аматори навряд чи спроможні на професійному рівні здійснити процес політичної соціалізації [2, с. 62].

Вища школа здійснює як прямий процес політичної освіти й виховання, так і латентний. Прямий —

завдяки організації інформаційного процесу з вираженою ідеологією (вивчення суспільно-гуманітарних дисциплін, виховні заходи). Латентний — через організацію інтерактивних процесів, спрямованих на засвоєння соціальних ролей та форм поведінки. Як свідчать результати соціологічних досліджень, студенти агентами політичної соціалізації вважають: родину — 43%, вуз — 21%, навчально — трудовий колектив — 13%, неформальні об'єднання — 8 % [2, с.63].

І хоча на Україні вже розпочато процес модернізації політичної науки та освіти, таких спеціалістів, як політологів, надто мало порівняно із розвинутими країнами Заходу. Скажімо, в США політологія вивчається і розробляється у 3 тисячах університетів і

коледжів, де працює понад 11 тисяч політологів — докторів наук, а магістрів і бакалаврів ще у 80-х роках було близько 40 тисяч [1, с.80].

Слід звернути увагу на те, що перетворенню індивіда на свідомий та активний суб'єкт політики відповідає така система політичної освіти, яка не тільки задає йому мотивацію до активності й створює умови і можливості для участі в політичному житті, але й водночас забезпечує індивіда необхідним обсягом знань і навичок практичної діяльності, формуючи у нього здатність до розуміння політичної дійсності. Кінцевою ж метою і найважливішим критерієм політичного виховання та освіти має бути формування у молоді громадянської політичної культури.

Література:

1. Бабкін В., Кириченко М. Політична освіта. Алергія на «вчорашніх» чи короткозорість «нинішніх?» // Віче. - 1994. - №4. - С.74-84
2. Кремень В. Формування особистості в умовах розвитку української державності // Освіта України. - 1999. - №52. - 22 грудня. - С.6
3. Остапенко М. Політична соціалізація студентської молоді в Україні // Нова політика. - 1999. - №6. - С61-63

М. А. ШЕПЕЛЕВ

КРИЗИС ГЛОБАЛИЗАЦИИ : ПЕРСПЕКТИВЫ МИРОВОГО ГЕОЭКОНОМИЧЕСКОГО ПРОЦЕССА И ИХ ПОЛИТИЧЕСКИЕ ПОСЛЕДСТВИЯ

Шепелев Максимилиан Альбертович — преподаватель кафедры политологии Днепропетровского национального университета

Без преувеличения можно сказать, что доминирующей темой мировой политической и общественно-научной жизни рубежа тысячелетий стала тема глобализации. Политика ушедшей демократической администрации США прошла под флагом навязывания миру своей модели глобализации = транснационализации + универсализации + экспансии либеральной демократии = вестернизации = униполяризма. Смена власти в США, вместе с предшествующей ей сменой власти в России, накладываясь на тему Миллениума, открыли широкий горизонт для конструирования сценариев мирового развития и моделей будущего мироустройства. Особый интерес представляет вопрос о влиянии процессов глобализации на тенденции развития международных отношений начала XXI века.

Дело в том, что отнюдь не однозначным является сам вывод о необратимости нынешних тенденций мирового развития и даже об их определении как тенденций глобализации в ее неолиберальном понимании. Реально мировой интеграционный процесс носит не линейный характер, а отражает спиралевидность мирового развития в целом. В этом смысле он не просто представляет собой последовательную смену этих этапов, а содержит циклические, «волно-

образные» механизмы, под воздействием которых «приливы» интеграционной активности сменяются ее «отливами». Исходя из этого, взгляд на интеграцию как на поступательно развивающийся процесс с необходимостью должен быть дополнен ее рассмотрением как процесса, характеризующегося циклической динамикой.

Специфика современной ситуации, по-видимому, состоит в том, что в отличие от эпохи перехода от аграрной экономики к индустриальной, резко усилившего экономическое единство мира, нынешний переход к «экономике услуг» работает, в определенной мере, против глобализации. Согласно закону убывающего значения внешней торговли, по мере того, как экономика «обрастает» сферой услуг, доля внешней торговли в национальном доходе сокращается. В постиндустриальном обществе конца XX века на услуги приходится около 70% объема мирового валового продукта, однако лишь малая их часть вовлечена в мировую торговлю. По итогам 1997 года мировая торговля товарами в 4 раза превышает торговлю услугами. На рубеже XX-XXI веков вклад сферы услуг в международное разделение труда примерно в 3,5 раза меньше, чем в мировой валовой продукт, тогда как вклад товаропроизводящего сектора эконо-

мики в экспорт более чем в 2,5 раза превышает его вклад в экономику в целом [1; с. 62].

Непосредственному экспорту не подлежит 85% всей номенклатуры услуг: розничная и оптовая торговля, услуги прачечных, ресторанов и парикмахерских, коммунальные, медицинские услуги и др. Важнейшими экспортными услугами являются туризм и транспорт, на которые приходится более половины всей международной торговли услугами. Транспорт относится к традиционным услугам, его доля в стоимости экспорта и импорта неуклонно снижается, по крайней мере, с 70-х годов XIX века. В конце XX века транспортные издержки составляют в среднем 3-4% мирового импорта, что примерно вдвое меньше, чем два десятилетия назад. Что касается туризма, то он является важнейшей отраслью международной торговли наряду с нефтью и автомобилями, его масштаб (измеряемый по количеству прибытий из-за рубежа) с 1950 по 1990 годы вырос в 17 раз. Однако колоссальным противовесом международному туризму является внутренний туризм, на долю которого приходится 80-90% всего объема туристических поездок. Другими словами, экспортная квота мировой туристической индустрии не превышает 17%, тогда как экспортная квота мировой нефтедобывающей промышленности — 46%, мирового автомобилестроения — 40% [1; с. 62].

Мировая экономика последней четверти XX века отличается особой ролью наднациональных институтов (МВФ, МБРР, ГАТТ-ВТО, ОЭСР, ЕС, АТЭС, НАФТА и т.д.). За последние 20 лет пространство открытой рыночной экономики расширилось более чем вдвое. Величина таможенных пошлин (в пределах 3-5%) в несколько раз ниже, чем перед Первой мировой войной, хотя значительно возросли нетарифные ограничения во внешней торговле. Удельный вес изделий обрабатывающей промышленности в мировом товарном экспорте за прошедшие 100 лет вырос с 1/3 до 3/4, а доля услуг во внешней торговле сравнялась с долей сырья и продовольствия. Если в 1913 году не было ни одной страны с экспортной квотой свыше 50%, то ныне таких стран не менее пяти, включая Сингапур, чей экспорт превышает величину ВВП. В последней четверти XX века, как и в аналогичный период XIX века, наряду с внешней торговлей особое значение приобрел экспорт капитала. Мировые финансовые потоки только к концу XX века поднялись до уровня, достигнутого перед Первой мировой войной, что стало возможным благодаря отмене в 70-е и 80-е годы контроля над финансовыми рынками, введенного в послевоенные годы, чтобы предотвратить повторение Великой депрессии. Только в 1993 году совокупный объем иностранных прямых капиталовложений развитых стран к величине их ВВП впервые вышел на

уровень 1913 года. Если в 1913 году он составлял 9%, то в 1991 — 8,5%, а в 1994 — 9,4% [1; с. 63].

Нынешний этап мирового развития, таким образом, возвращает нас к «миру 1913 года». Международное разделение труда играет сегодня несколько большую роль, чем тогда. Миграция рабочей силы снова стала глобальным феноменом, однако, ее роль в воспроизводстве населения и хозяйственной жизни существенно меньше, чем в начале XX века. Важнейшие показатели финансовой взаимозависимости лишь в последнее время достигли показателей кануна Первой мировой войны. «Мир 1913 года» имел многие отличительные признаки нынешнего этапа глобализации, в том числе многонациональные компании, опутывающие своими связями весь мир. Главным итогом послевоенного мирового развития стало восстановление глобализации до уровня 1913 года.

Вытекающим отсюда выводом является то, что современная открытость и интегрированность мировой экономики не является уникальной и необратимой: по словам Дж. Сороса, «перед всяким кризисом непременно бывает бум». На процесс глобализации накладываются определенные ограничения и геоэкономическая структура современного мира. В конце XX века 1/4 мирового хозяйства «помещается» в США, являющихся наиболее автаркичной среди развитых стран. По образному выражению П. Кругмана, «корпорация «USA» даже после глобализации продает почти 9/10 своей продукции собственным рабочим и акционерам». Аналогичная ситуация характерна и для Японии. Здесь на предприятиях, контролируемых иностранным капиталом, производится менее 1% промышленной продукции. Обе страны имеют самые низкие душевые показатели товарного экспорта и внешнеторгового оборота. Усиление позиций в мировой экономике Китая, доля которого в мировом ВВП выросла с 4% в 1980 году до 10% к середине 90-х годов, ведет к распространению эффекта самодостаточности на всевозрастающую часть мирового ВВП (удельный вес КНР в мировой торговле составляет всего 2,5%). Не составляет исключения в этом контексте и ЕС, чей экспорт товаров за вычетом внутрирегиональных поставок составляет всего 9% [1; с. 63].

Все факты, по мнению российского экономиста В. Л. Иноземцева, показывают, что в современных условиях формирование постиндустриального общества скорее содержит некоторые предпосылки глобализации, нежели реализует их в действительности. Те тенденции, которые считались способствующими глобализации, могут выкупить в качестве ее естественных ограничителей. В нынешних концепциях глобализации процессы активизации хозяйственного и социального взаимодействия отдельных элементов постиндустриального мира трактуются таким образом, как если бы они касались и их отношений с прочими

странами. Однако сами по себе процессы интеграции развитых государств Запада не представляют собой чего-то нового в сравнении с известными формами мирохозяйственной интеграции.

В. Л. Иноземцев указывает на то, что в силу того, что до сих пор понятие глобализации не получило достаточно строгого определения, многие исследователи абсолютизируют чисто количественные параметры происходящих сегодня перемен. В этом контексте глобализация рассматривается как «социальный процесс, в ходе которого стираются географические границы социальных и культурных систем, а население все больше осознает исчезновение этих границ» [2; с.33]. Возникают также попытки морально-этического обоснования глобализации, которая стала идентифицироваться с идеей «открытого общества».

Российский ученый призывает признать, что «никакой глобальной экономики в настоящее время не существует, а есть лишь хозяйственная система, в которой экономическое и социальное развитие большинства составляющих ее стран в огромной степени обусловлено прогрессом постиндустриального мира и его способностью влиять на развитие событий» [2; с. 35]. Он полагает, что в действительности «сегодня идет активное развитие процессов интернационализации, имеющих своим результатом преодоление политической и идеологической раздробленности мира и возведение новых экономических барьеров. О новом качестве социального развития можно будет говорить только тогда, когда станет преодолеваться экономическая разделенность мира, а это возможно при условии, что новая, постэкономическая система мотивации будет усваиваться в планетарном масштабе» [2; с. 33].

С таким подходом перекликается мысль М. Кастельса о том, что «глобальная экономика — это не планетарная экономика, хотя она имеет планетарный размах». Она характеризуется фундаментальной асимметрией между странами с точки зрения уровня их интеграции в нее, конкурентного потенциала и доли в прибылях от экономического роста. Американский социолог отмечает, что в 1996 году 94% потока краткосрочных капиталовложений и 80% прямых иностранных инвестиций в развивающиеся страны и страны с переходной экономикой приходилось на долю 20 стран, из них львиная доля средств доставалась Китаю, значительно меньше — Бразилии и Мексике [3; с. 23]. Следствием всех этих процессов является усиление сегментации населения планеты, ведущей к увековечиванию глобального неравенства.

Государства характеризуются неравным положением в глобализации, т.е. развитые страны получают больше дивидендов от глобализации, чем развивающиеся. В этой ситуации менее развитые экономики

должны сами искать пути преодоления такого неравенства и прежде всего обратить внимание на соответствие степени открытости экономики, требуемой глобализацией, внутренним возможностям страны успешно участвовать в глобальной конкуренции. Новый мировой порядок ведет к усилению политического влияния Запада в развивающихся странах, а сама глобализация лишь усиливает противостояние Севера и Юга.

Глобализация предполагает медленное, но неуклонное снижение роли государства-нации как едва ли не единственного регулятора социальной жизнедеятельности человека, наделенного исключительными полномочиями, в результате чего на смену государствоцентристской системе международных отношений может прийти международное сообщество влиятельных негосударственных объединений. Тем не менее, будучи универсальным процессом, глобализация, испытывает воздействие таких факторов структурирования человеческих макроколлективов, как геохимические условия, национальные модели демографического воспроизводства, культурно-образовательный «капитал» населения и его интеллектуально-профессиональные навыки, объем наличных естественных ресурсов, жизнеспособно-адаптивный потенциал общества, которые формируют способность наций эффективно реагировать на транснациональные вызовы. Более того, по мнению многих ученых, в своем нынешнем виде глобализация лишь увеличивает значение национального государства. Этому способствуют как огромный разрыв в уровне доходов богатых и бедных стран, так и то обстоятельство, что внутренние хозяйственные связи, несмотря на процессы глобализации, все же явно сильнее внешних.

В. Б. Кувалдин и А. В. Рябов полагают, что, несмотря на всю либеральную риторику 90-х годов, роль государства в экономике неуклонно растет. Они обосновывают это тем, что с начала 1980-х по середину 1990-х доля государственных расходов в ВВП передовых стран увеличилась с 42,6% до 47,2%. Если в Японии и США они составляют 35-40%, то в крупных европейских государствах (ФРГ, Франция, Великобритания) — превышают 50% [4; с. 41]. Участие государства в инновационном процессе приобрело такие масштабы, что в США появился термин «полугосударственная (semipublic) экономика», отражающий тесные связи между частными фирмами и органами власти на федеральном и местном уровнях. Развитие высокотехнологичного «солнечного пояса» (Южная Калифорния, Техас, Флорида) идет во многом благодаря прямой и косвенной помощи государства, его субсидиям, финансовым гарантиям и иммиграционной политике, направленной на привлечение интеллектуального потенциала.

В то же время важная и растущая роль государства в условиях глобальной экономики сталкивается с противоположной тенденцией ослабления легитимности государственных структур. Парадоксально на первый взгляд, но это оказывает негативное воздействие на состояние глобальной экономики, поскольку государства являются ключевым элементом в способности капиталистической экономики накапливать капитал, государства делают возможным существование квазимонополий, которые являются единственным источником значительных уровней прибыли, государства обеспечивают основные средства поддержания относительной политической стабильности, постоянно нарушаемой из-за недовольства беднейших слоев населения.

Основным противоречием наступающей эпохи будет противоречие между неолиберальной версией глобализации, на самом деле представляющей собой реализацию стратегий униполярности и мондиализма, и противоположными ей процессами, обозначаемыми как понятиями «фрагментация», «национализм», так и понятиями «регионализм». Конец XX века сопровождался началом массовых выступлений против глобализации. Можно ожидать, что в начале нового столетия будут происходить процессы его институционализации и расширения. Критика реализуемой ныне модели глобализации объективно будет нарастать как со стороны общественных движений и интеллектуальных кругов, так и со стороны национальных государств.

Среди негативных последствий глобализации сегодня выделяются следующие:

- увеличение разрыва в уровнях экономического и социального развития между богатыми и бедными странами;

- углубление социального раскола в обществах разных государств, сопровождающееся увеличением доли неимущего населения, ростом безработицы, нищеты, беспризорности детей и подростков (более 100 миллионов во всем мире), что является питательной средой для развития преступности;

- негативные последствия для окружающей среды;

- осложнение проблемы занятости в развитых странах в связи с переносом ТНК своих производств в развивающиеся страны;

- социальные проблемы, связанные с притоком рабочей силы из развивающихся стран в развитые;

- ослабление экономических функций национальных государств и сокращение национальной автономии в макросфере под давлением процессов транснационализации производства и сбыта продукции;

- усиление уязвимости национальных экономик вследствие повышения степени их открытости и рос-

та их взаимозависимости, в частности, «бегство» капиталов и «утечка умов»;

- возрастающая неопределенность спроса — по мере того, как все большая доля в совокупном внутреннем спросе приходится на быстро и непредсказуемо (с точки зрения внутреннего производителя) изменяющийся спрос со стороны внешних потребителей и внешних рынков;

- возрастающая конкуренция между экономическими лидерами по поводу размещения производства на относительно свободных сегментах мирового рынка, втягивающего в себя менее развитые страны;

- усиливающееся расслоение внутри государств между теми сегментами национальной экономики, которые успели приспособиться к глобализации, и теми, которые не смогли;

- нарастание конфликтных процессов, вызванных распространением ценностей либеральной демократии, вследствие чего ныне в мире насчитывается 23 миллиона беженцев или людей, чьи условия жизни напоминают положение беженцев;

- использование преступными сообществами в своих интересах процессов интеграции мировой экономики и информационно-телекоммуникационной революции, формирование мировой системы теневой экономики, необлагаемой налогами в оффшорных зонах;

- тесная связь госслужащих с узким слоем национальных олигархов и представителями международных финансовых организаций и ТНК, способствующая росту коррупции;

- процесс диффузного проникновения элементов преступности в нормальный социальный организм, ведущий к криминализации общества, выражающийся, в частности, в легализации и легитимизации преступной деятельности, когда законопослушному гражданину становится трудно отделить преступное от социально одобряемого, специфически криминальное от повседневно обычного — во многих СМИ подробно описываются нетрадиционные ее виды, якобы не наказуемые по действующему уголовному законодательству и приносящие наиболее высокие и стабильные доходы;

- возрастание манипуляционного воздействия СМИ, разрушительно действующего на национальные культуры и традиционные ценности, в частности, рекламирование в СМИ тех форм отклоняющегося поведения, которые традиционно считались неприемлемыми, что создает впечатление естественности, неизбежности и даже некой прогрессивности происходящего, порождает терпимое отношение общества к различного рода социальной и физиологической патологии;

- неготовность стран приспособиться к политическим и идеологическим аспектам экономической

глобализации, таким, как новые требования к образованию, усиление позиций гражданского общества и т.д.

Движение противников глобализации становится реальной силой, оппозиционной ее нынешнему направлению. Борьбу против социальных, экономических и политических последствий глобализации возглавили неправительственные организации, которые фактически сорвали декабрьский (1999 г.) форум ГАТТ-ВТО в Сиэтле и Давосский форум (январь-февраль 2000 г.). В феврале 2000 года в Бангкоке состоялась конференция неправительственных организаций, среди участников которой преваляло стремление сделать ставку на вполне мирные, но жесткие формы воздействия на правительства — массовую публикацию критических материалов; создание глобальной сети организаций, способной немедленно реагировать на те или иные события, связанные с негативными результатами глобализации; скрупулезный анализ и мониторинг деятельности ТНК, МВФ и МБРР; демонстрации и пропагандистские кампании в дни проведения официальных мероприятий, связанных с глобализацией и либерализацией.

Наращение движения протеста против глобализации, очевидно, будет коррелироваться с кризисными тенденциями в мировой и американской экономике, прогнозируемыми экономистами на начало XXI века. Как показал И. Валлерстайн, «мировая капиталистическая экономика теперь вошла в завершающий кризис — кризис, который может продлиться до пятидесяти лет» [5; с. 25]. Внешним подтверждением этого служат хотя бы заметное учащение финансовых землетрясений — мировой долговой кризис 1982-1983 годов, обвал фондового рынка США 1987 года, полномасштабный финансовый кризис в Японии 1990 года, «мексиканский» кризис 1994-1995 годов, обвал доллара в 1995 году, глобальный кризис 1997-1998 годов. Вслед за ним без видимых причин и практически незаметно для окружающего мира подкрался новый кризис на финансовых рынках Восточной Азии. Возникает искушение увидеть в этих событиях не отдельные кризисы, а последовательные волны одного более обширного и более глубокого кризиса всей системы мировых финансов.

Гигантский дефицит американского платежного баланса представляет наибольшую опасность для мировой финансовой системы (его годовой объем подошел в 2000 году к отметке в 500 млрд. долл.). Фондовый рынок США также начинает терять свою привлекательность для иностранных инвесторов. Наметилось замедление темпов экономического роста в США, о чем свидетельствует, в частности, динамика индекса производственной активности, Национальной ассоциации менеджеров по торговле, тесно коррелирующая с динамикой ВВП. Снижение темпов

экономического роста представляет собой угрозу для всего мирового хозяйства, поскольку именно США выступают в роли локомотива, вытягивающего из кризиса мировую экономику и являющегося двигателем экономического роста. Ожидаемое сокращение спроса со стороны США снова ставит на повестку дня угрозу глобального экономического кризиса. Поддержка евро стала для США средством нейтрализации его угрозы, однако этот «сброс пара» не уничтожил всех его предпосылок.

Неизбежный кризис американской экономики и финансовой системы отразится на экономике всех других стран «униполю» составляющих по сути глобальную экономику. В то же время он не сможет существенно повлиять на те страны, которые слабо включены в нее. В частности, перспектива мирового экономического кризиса открывает благоприятные возможности для России. По всей вероятности, вслед за волной глобализации наступит новая волна автаркизации экономики в масштабах международных регионов. Она будет характеризоваться обвалом мировой финансовой системы, спадом мировой торговли и инвестиций, возвратом к протекционистской политике, напоминая ситуацию 20-30-х годов XX века. На смену эре глобализации приходит эра нового, закрытого регионализма. Если открытый регионализм 80-90-х годов XX века был важным механизмом глобализации, то закрытый регионализм начала XXI века будет носить противоположный характер.

Мировой экономический кризис поставит большой крест на попытках сконструировать систему глобального управления ресурсами планеты и экономической деятельностью на ней, которые активизировались особенно в последнее десятилетие XX века. К тому же можно предположить, что в любом случае США наверняка пересмотрят свое отношение к ООН и к ее руководству, и степень критицизма здесь будет прямо пропорциональна степени нарастания конфронтации между двумя основными группировками американской элиты, поддержавшими Буша и Гора.

Если мировой экономический кризис наступит в ближайшем будущем, то он послужит фактором, ускоряющим политическое дистанцирование Евросоюза от США. В этой ситуации основная борьба развернется на тихоокеанском театре. Здесь следует учитывать, что победа республиканцев в США должна рассматриваться в контексте столкновения интересов крупнейших финансовых компаний Северо-Востока, сделавших ставку на Гора, и информационно-технологических гигантов Тихоокеанского побережья и нефтяных корпораций Юга, поддержавших Буша. Новая администрация, очевидно, будет учитывать этот географический фактор в своей внешней политике, попытавшись преодолеть негативные последствия политики Клинтона в Восточной Азии. Ее успе-

хи будут определяться динамикой состояния американской экономики, и есть основания полагать, что реализация кризисного сценария разрушит попытки США сконструировать треугольник Вашингтон — Пекин — Токио либо ось Вашингтон — Пекин.

Понятно, что в условиях кризиса США вынуждено будет сосредоточиться на решении внутренних социально-экономических проблем, связанных, прежде всего, с массовыми движениями социального протеста. Низкий уровень легитимности администрации Буша будет оказывать негативное воздействие на внутривнутриполитическую стабильность в стране, а отсюда — на возможности для внешнеполитических маневров республиканцев. Главным геополитическим следствием мирового экономического кризиса станет распад «униполю», явно обозначившегося в 90-е годы в мировой политике в лице «большой семерки». Он будет сопровождаться всплеском изоляционистских настроений как в Северной Америке, так и в Европе.

Собственно говоря, экономический кризис в США будет способствовать дезинтеграционным процессам в американской экономике, формируя два достаточно самостоятельных экономических организма, тяготеющих к Атлантике и Тихому океану. Соответственно, они будут ориентированы на Европу и АТР. Такое развитие событий может оказать позитивное воздействие на усиление интеграционных процессов в рамках АТЭС, но не сможет воспрепятствовать дистанцированию Европы от США.

Представляется, что исключительно высокая степень экономической, а прежде всего военно-политической, зависимости Японии от США не позволит Токио разорвать американо-японский союз, но это же будет фактором, делающим невозможным сближение Вашингтона с Пекином, который окончательно утвердится в первом десятилетии XXI века в качестве бесспорного лидера Восточной Азии. Рецидивы азиатского финансового кризиса будут усиливать зависимость стран Юго-Восточной Азии от Пекина. Не исключено, в частности, что китайский юань выйдет победителем в конкурентной борьбе с японской иеной за роль основы единой азиатской валюты. А неизбежность формирования экономического и валютного союза стран Восточной Азии, причем именно вокруг КНР, будет диктоваться самим развитием мировой экономики.

Для России перспектива мирового экономического кризиса дает реальный шанс, с одной стороны, преодолеть существующее и растущее экономическое и технологическое отставание от развитых стран, а с другой — реализовать стратегию реинтеграции постсоюзного пространства. В этом контексте наибольший интерес представляет перспектива развития отношений России с ЕС. Сегодня Евросоюз рассматри-

вает Россию скорее как вызов своей безопасности, однако, конфронтация с США заставит его пересмотреть этот взгляд. Россия ныне не представляет большого интереса для ЕС, поскольку на ее долю приходится только 3,5% общего объема торговли стран ЕС. Ожидаемый всплеск автаркических процессов должен будет заставить их пересмотреть свой подход к России. Для последней же, Европа является приоритетной сферой экономических интересов, поскольку партнерство с США не дало ожидавшихся результатов, а для успешной и сколько-нибудь быстрой интеграции в экономическое пространство АТР сегодня имеются слабые возможности. Все это может стать важным моментом при формировании конфигурации соотношения сил в грядущих геэкономических войнах.

Сближение России и ЕС вновь поставит вопрос о маргинальном геополитическом поясе в Восточной Европе. С одной стороны, очевидно, что Россия не сможет воспрепятствовать приему в Евросоюз ряда стран Восточной Европы, решение о котором принято на официальном уровне. Но с другой, — она может воспользоваться геополитическими возможностями, связанными с ситуацией глобального кризиса, для восстановления своего контроля над постсоюзным пространством, и определения приемлемых для себя условий экономического партнерства с ЕС. Некоторое «германофильство» Президента России может стать в этом плане дополнительным позитивным фактором, способствующим нахождению «общего языка» между Москвой и ЕС, с учетом очевидного возрастания роли Германии в ЕС как в случае дистанцирования последнего от США, так и при сохранении существующего статус-кво. В то же время понятно, что несмотря на достаточно высокую вероятность сближения РФ и ЕС (в условиях развертывания кризисного варианта мирового развития), нет оснований говорить о возможности их институционализированного политического союза. Он маловероятен хотя бы в силу того, что доминирующей тенденцией будет нарастание дифференциации и дистанцирования не только между «богатым Севером» и «бедным Югом», но и между Северной Америкой, Европой и Восточной Азией внутри самого постиндустриального мира.

Таким образом, мир на новом витке своего развития возвращается к ситуации начала XX века, при некоторых принципиальных отличиях: кризис глобализации начала XX века не сопровождался кризисом государства-нации, а напротив, привел к всплеску национализма и этатизма; кроме того, он происходил в условиях лишь слабого, исключительно политического «пробуждения Азии», тогда как теперь мы имеем дело с мощными импульсами ориентализации, создающими глобальную альтернативу западной, американоцентристской модели глобализации. Тем са-

мым, ожидаемый кризис глобализации может оказаться возвратом на новой основе к ситуации не столько начала XX века, сколько конца XV века, связанной с зарождением современной мировой системы. Представляется, что складываются все необходимые предпосылки для новой геополитической революции, призванной заложить основы новой, постсовременной мировой системы. По всей вероятности,

она будет построена на принципах «нового регионализма», «автаркии больших пространств», а в ее основе будет лежать диалог цивилизаций. Если геополитическая революция конца XV — середины XVII веков приняла форму колониальной экспансии, то основным механизмом второй геополитической революции могут стать геоэкономические войны между «большими пространствами».

Литература

1. Синкерон Л. Длинные волны глобальной интеграции // МЭ и МО. - 2000. - №5.
2. Иноземцев В. Л. Глобализация: иллюзии и реальность // Свободная мысль-XXI. - 2000. - №1.
3. Кастельс М. Глобальна ли глобальная экономика? // Экономические стратегии. - 2000. - №4.
4. Кувалдин В. Б., Рябов А. В. Национальное государство в эпоху глобализации // Свободная мысль-XXI. - 2000. - №1.
5. Валлерстайн И. Глобализация или переходный период? // Экономические стратегии. - 2000. - №2.

Ф І Л О С О Ф І Я

Г. А. ЗАЙЧЕНКО

**ПРОГРАММА ИССЛЕДОВАНИЯ СООТНОШЕНИЯ
 ФИЛОСОФИИ И ИСТОРИИ ФИЛОСОФИИ КАК
 РЕАЛИЗАЦИЯ ПРОЕКТА СОЗДАНИЯ ТЕОРЕТИЧЕСКОЙ
 ФИЛОСОФИИ, МЕТАФИЗИКИ КОНЦА ХХ ВЕКА**

Зайченко Георгий Антонович — профессор Украинского Государственного Химико-технологического Университета (Днепропетровск), доктор философских наук

Метафизика как синоним автономной области теоретической философии в прошлом и в особенности в ХХ в. понималась и понимается в широком спектре значений: и как метафизика классических философских систем Аристотеля, Декарта, Лейбница, и как критическая метафизика Канта, и как философские системы мыслителей, которые, не разделяя по ряду существенных вопросов взгляды классиков метафизики, тем не менее стояли и стоят на позициях признания особого, законного статуса теоретической философии как качественно своеобразного вида познания и постижения мира. Сегодня в широкой и пестрой панораме философских учений, направлений и школ доминирующие позиции занимают те из них, которые отвергают познавательные притязания теоретической философии как законной и суверенной области постижения мира.

В связи с этим в дискуссиях о природе, сущности философии особое значение приобретают исследования современного состояния и содержания качественного своеобразия и взаимных связей, характера влияния друг на друга, способов взаимодействия научного, ненаучного, в том числе и обыденного, знания и философии. Но условием плодотворности таких исследований является их органическая связь с историко-философскими исследованиями, в особенности с поиском нетрадиционных, эвристически новаторских оценок историко-философского процесса. Их цель состоит в открытии и современном осмыслении невостребованной классики истории философии.

В фокусе всех указанных выше исследований в ХХ в. оказалась проблема языка. Это не только проблема природы обыденного и научного языка, но и языка философии, языка метафизики. Если такой язык существует, если он не химера, то выявление его возможностей и границ дает один из ключей для адекватного ответа на вопрос: что из себя представляет теоретическая философия, что из себя представляет метафизика в конце ХХ в.?

Поэтому проблема соотношения философии языка и языка философии — не «чисто» философская. Осмысление природы, сущности возможностей языка, а следовательно и границ, выйти за пределы которых он не может, — все это волновало человеческую мысль с глубокой древности. Язык — живой организм, в котором происходят процессы, аналогичные процессам в жизни человека, общества. Не только слова, но и отдельные языки рождаются и умирают, становясь «мертвыми» подобно людям и цивилизациям, они оставляют больший или меньший след в истории, в языковой деятельности последующих поколений. Можно даже утверждать, что жизненность, «здоровье» языка — показатель жизненности, «здоровья» общества, его стабильности, поисков им новых ориентиров, горизонтов своего совершенствования, перспектив развития.

И в исторически реализованных сущностных и феноменальных возможностях и особенно в бесконечных потенциях своего развития, язык подобен вселенной. И без или вне философии пытаться постигнуть вселенную языка равносильно слепому блужданию в джунглях отдельных эмпирических языковых фактов и их частных теоретических обобщений. Поэтому поиск адекватного разнообразию языка философии — одна из самых сложных проблем и в то же время настоятельная потребность философской мысли.

Философия антиномична. Антиномичность философии проявляется в соотношениях основных ее измерений и их генезисных истоков. Это антиномии теории познания и многообразия реальных познавательных форм; теоретического мировоззрения и тех, во многом конкурирующих, а подчас и противостоящих друг другу, форм мировоззрения, которые складываются и под влиянием отдельных наук, религиозных учений, и под влиянием различных (в том числе исторических) типов обыденного знания; философской онтологии и многообразия форм реального бытия природы и человека; философской методологии

и конкретных методов познавательной и практической деятельности людей.

Сейчас, как и тысячу лет тому (хотя и в связи со своеобразием нашей эпохи), человечество бьется над решением таких философских проблем, как возможность и пути создания универсального монистического мировоззрения; реальность и потенции родового человеческого знания; подлинность не только природных, но и человеческих всеобщих форм бытия; осуществимость, реализуемость всеобщей методологии познания и преобразования мира. Философы и их школы дают сегодня различные ответы: универсальное монистическое философское мировоззрение и возможно и утопично; знание как родовый атрибут человечества и реально и мнимо; универсальная философская методология и осуществима и фантастична. Эти полярные ответы с неизбежной односторонностью взаимоотрицания не учитывают относительности противостоящих друг другу положений.

Монизм универсального философского мировоззрения лишь в случае догматических притязаний на внеисторическую непогрешимую истину — утопия. Но он не только возможен, но и реален, поскольку находит свое выражение в снятии своего alter ego, в сопоставлении и синтезе содержания плюрализма мировоззренческих, в том числе и философских исканий. Так же обстоит дело с антиномичностью соотношений реальности и иллюзорности родового человеческого знания, подлинности и мнимости всеобщих форм бытия природы и человека, осуществимости и фантастичности универсальной философской методологии.

Одной из важнейших предпосылок ответа на вопрос: каковы критерии адекватности языка философии системе теоретической философии как метафизики? — является а) выяснение взаимосвязей и различий проблем философии языка и языка философии; б) определение основных видов, ликов, существования языка; в) определение основных видов философского знания.

Исторически и логически адекватной постановке проблемы языка философии необходимо должна была предшествовать разработка философии языка, что, естественно, включало ответы на вопросы, которые она ставила. Чтобы знать, что такое язык философии, необходимо знать, что такое язык вообще. А последний вид знания, в конечном итоге, — компетенция философии языка. Но последнего рода тривиальные констатации скрывают некоторые существенные, внутренние антиномичные пружины не только противоречий становления и открытой, адекватной манифестации взаимосвязи проблем философии языка и языка философии, но и механизмов неявного, до поры до времени не осознаваемого философами, но все же реального влияния языка философии на фи-

лософию языка. То есть возникает парадоксальная ситуация: философия языка о себе уже открыто заявила, а язык философии — нет. Он не манифестирован, не провозглашен как один из полноценных ключевых «игроков» философии, пользуясь словами «позднего» Л. Витгенштейна, как особой рациональной «языковой игры». Язык философии не заявлен, не провозглашен как самобытный, особый полноправный компонент самой сущности теоретической философии ни Аристотелем, ни Кантом. Даже Лейбниц с его дерзким и во многом гениальным проектом радикальной реформы языка предлагал философии не язык философии, а особый вид научного языка.

Но именно Лейбниц и Кант внесли наиболее весомый вклад в создание в области теоретической философии той проблемной ситуации, выход из которой неизбежно вел к явной постановке проблемы природы языка философии.

Поэтому ситуация встречи новых знаний о языке с различными уже сложившимися или складывающимися философскими концепциями о языке и с философскими лакунами в знании языка порождает сомнения в возможности построить на «мозаичной топи» казалось бы ускользающего от обобщения языка не только единую, монистическую концепцию философии языка, но и во многом производную от нее единую концепцию языка философии. Луч надежды в перспективе возрождения притязаний теоретической философии — «новой метафизики».

Но этот луч с большим трудом пробивается сквозь тучи то прямого отрицания «метафизики» как особой, самостоятельной области теоретической философии, то многочисленных попыток «редуцировать» ее статус лишь в элемент не только прагматики, но и когнитологии, семантики или таких новых разделов логики, как динамическая и ситуационная логика, логика действия и событий и др. Конечно, философская «начинка» увеличивает эвристические возможности этих областей знания. Но законным будет такой вопрос: не расширятся ли, не возрастают ли эти эвристические возможности философии, если мы не просто признаем законным статус синтетической, обобщающей — со своим особым видением мира — теоретической философии, но энергично и творчески будем разрабатывать ее?

Что касается философской типологии основных «ликов», форм существования языка, то ими являются следующие три.

Первая из них — обыденный, повседневный язык, своеобразная «ничейная земля», отталкиваясь, «стартуя» с которой как с зыбкой, неустойчивой почвы многообразных явных и неявных значений слов, понятий, человечество приобщается, овладевает еще двумя формами. На одну из них указали и Хайдеггер, и Гадамер: язык как дом бытия, «опус-

каясь» в глубины которого человек постигает, начинает понимать изначальную истолкованность мира как бытия в языке до всякой философской рефлексии. И наконец, типологически существенной формой существования языка является язык, который надстраивается, создается изначально рационально, язык наук и философии.

Предлагаемая нами модель видов философского знания выражена в виде ответов на следующие вопросы: возвышается ли философия «над» обыденным знанием и наукой в качестве теоретического их комплекса, входит ли «в» них как существенный или случайный их компонент, наконец, заложена ли она «под» наукой и «под» обыденным знанием как важный системообразующий элемент научной деятельности и обыденного знания? Есть статус «под» как система категорий культуры, составной частью которой является философско-категориальный арсенал, созданный предыдущими поколениями. Независимо от того, сознают его или нет, он неустраним как часть социокультурной детерминации знания, науки, культуры. Есть статус «в» как рабочий, прагматический аспект повседневного или научного познавательного процесса, когда в решении познавательных задач осознанно, явно или неявно используются критерии и методы науки и философии. Есть, наконец, статус «над» как сознательно предлагаемый или принимаемый «азимут», система философско-теоретических идей, категорий и ценностных установок, посредством которых следует создавать науку или разрешать проблемы жизни. Только статус «над» является безусловным, адекватным выражением явного философско-теоретического знания.

Опираясь на изложенные выше предпосылки, определим основные положения о роли языка философии в реконструкции теоретической философии как создании метафизики конца XX в. Основными исходными идеями для реализации этой реконструкции для нас являются следующие: а) идеи ведущих русских и украинских философов Т.И.Ойзермана, В.В.Соколова, В.И.Шинкарука, А.В.Семускина, философов и логиков М.В.Поповича, В.А.Смирнова, А.И.Умова о законности приоритетного статуса такого вида философского знания как теоретическая философия; б) обосновываемая нами идея о комplementарности и в языке философии, и в структуре теоретической философии языка философии, обобщающего особенности обыденного и научного разума, и языка философского понимания, опирающегося на методологию герменевтики, в) идеи проекта трансформации философии немецкого философа К.-О.Апеля.

Так как идеи ведущих философов и логиков хорошо известны широкой философской общественности, то я остановлюсь на пунктах б) и в).

б) Смысл нашей идеи таков: так как научное и понимающее мышление, взятые в их подлинной, а не деформированной сущности — не антиподы, а комplementарны, то понятие теоретической философии должно рассматриваться как более широкое, чем понятие научной философии или рациональной (рационалистической) философии. Тогда не останется места ни для сциентистски-рационалистического, ни для герменевтического снобизма в односторонних притязаниях только своими методами решить задачу создания и обоснования метафизики, то есть теоретической философии XX в., синтезирующим основанием, ферментом жизненности которой призван быть язык философии.

Для обоснования этой идеи считаем важным следующие два доказываемых нами положения:

1. То, что открывает и формулирует метафизика, правомерно рассматривать как результат определенной, в различной степени уточняемой операционально-коммуникативной, в том числе и, прежде всего, логико-языковой работы.

2. В проверке истинности философских теоретических положений применяются как минимум два критерия: а) критерий адекватности используемых философских идей реальному или возможному, желаемому положению дел в мире; б) критерий эффективности операционально-коммуникативной и главной в ней логико-языковой деятельности по доказательству истинности общефилософских теоретических положений. И, следовательно, по обоснованию правильности лежащих в их основе философских идей.

в) К.-О.Апель в своем проекте «трансформации философии» на основе анализа историко-философского процесса изменений и дополнений основного содержания теоретической философии, начиная от Аристотеля и кончая современной философией, предлагает реконструкцию «исторических позиций философии», в соответствии с которой провозглашается «новая парадигма первой философии», то есть метафизики. А это предполагает сохранение в гегелевском смысле двух предшествующих парадигм, а именно онтологии, или метафизики в аристотелевском смысле, и критики познания, или философского сознания в смысле Канта (или даже в смысле современной философии, начиная с Декарта и продолжаясь через Гуссерля).

Важно и то обстоятельство, что К.-О.Апель вводит в число парадигм теоретической философии (метафизики) обе ее составляющие: и рационалистическую философию познания, и герменевтическую философию понимания.

Синтезируя указанные выше три идеи, мы приходим к выводу, что структура теоретической философии как метафизики конца XX в. должна включать в себя следующие парадигмальные блоки: учение о

бытия, онтологию; учение о познании, гносеологию; учение о методе, методологию; учение о человеке, экзистенциальную антропологию; учение о ценностях, аксиологию; учение о языке, теорию обоснования языка философии.

Философ-теоретик, то есть настоящий метафизик, обретает чувство надежности той почвы, на которой он стоит, в результате сознательного и обоснованного выбора новой системы категорий и новых идей, реализованных в системе категорий. В случае поиска, обретения надежного фундамента для такого нового концептуального решения в области теоретической философии, то есть в метафизике, возникает сверхзадача философии XX в.: обосновать «язык философии» как такой философский феномен, который позволяет осуществить высший теоретико-познавательный, онтологический, методологический, аксиологический, мировоззренческий синтез современного познания и понимания, то есть видения мира.

Критериями оценки сущности языка философии являются: а) соответствие языка категорий философии требованиям каждой из основных философских парадигм; б) адекватная реализация требований уче-

та, с одной стороны, специфики каждого блока (онтологических, гносеологических и др.) категорий, а с другой — комплементарного характера взаимосвязей каждого блока категорий с другими блоками категорий.

Сегодня сквозь монистически и гуманистически ориентированную «оптику» теоретико-философского, метафизического видения мира то, что — в плюралистической мозаике якобы абсолютно противоположных, в том числе постструктуралистских и постмодернистских, школ — на поверхности выступает как проповедь абсолютно несовместимых противоположностей (познаваемое — непознаваемое, поддающееся пониманию — исключающее понимание; имеющее онтологические основания — лишенное этих оснований и т.д.), будучи адекватно переосмысленным, прочитывается как движение на ощупь к ориентирам, просветляющим человеческий дух и дающим ключ к идеалам, гармонизирующим формы человеческой жизни. Внести это движение в осознанное русло — значит вовремя протянуть руку метафизически бездомному человеку.

А . В . С Ё М У Ш К И Н

**МОЖНО ЛИ СПРОЕКТИРОВАТЬ МЕТАФИЗИКУ?
(ОТЗЫВ НА «ПРОГРАММУ ИССЛЕДОВАНИЯ...» Г.А. ЗАИЧЕНКО)**

Семушкин Анатолий Васильевич — профессор кафедры истории и теории философии Университета Дружбы Народов (г. Москва), доктор философских наук

Тревога профессора Г.А. Заиченко за судьбы современной философии понятна и не нуждается ни в объяснениях, ни в оправданиях. В ней нет ничего надуманного или прихотливо-эмоционального; в ней только осознание и переживание симптомов неблагополучия в философии наших дней и искреннее желание предостеречь ее ревнителей от ее угрожающей девальвации. И, по-видимому, в своем беспокойстве днепропетровский философ не одинок. Ощущение того, что эта древняя и почтенная дисциплина в настоящее время изменяет своему призванию и утрачивает память о своем назначении, испытывает каждый, кто, будучи причастным к философии, удосуживается задаться вопросом: насколько философия, какой она сейчас является, отвечает требованиям и критериям философии, какой она должна быть.

Для непредубежденного философа этот вопрос в своей актуальности скорее навязчив, чем выдуман. Границы самоопределения философии на исходе тысячелетия рекордно неопределенны; они настолько расширены, расшатаны и стерты, что в их пределах центр и периферия, подлинно философское

(«свое») и мнимо философское («иное») непомерно сближаются и до неразличимости смешиваются. Гигантомахия энциклопедизма и софистический темперамент современной философской литературы успешно конкурируют с существом философского дела, а иногда (например, в случае с постмодернизмом) карнавальные великолепие упадка философии выдает себя за ее триумф и благоденствие. Если это не философский армагеддон, то, по меньшей мере, его призрак в пурпурном одеянии мысли и слова. Как бы то ни было, двусмысленность, а иногда и просто карикатурность образа и статуса современной философии достаточно назойливы и вызывающи для того, чтобы побудить совестливое мышление к воскрешению ее дисциплинарного суверенитета, к прояснению и уточнению, ее оснований, ценностно-познавательных притязаний и возможностей.

Профессор Г.А. Заиченко — как раз один из тех, кто озабочен проблемой и целевой неопределенностью современной философии и предлагает свой вариант ее возвращения к себе самой. По его мнению, она может обрести свою идентичность, если «энер-

гично и творчески» возродит угасающий в ней метафизический интерес к сущему и восстановит нормативные приемы умствования, отличающие и дистанцирующие ее от религии, науки и профанно-образовательных версий философствования. Свой проект оздоровления, реформирования и профессионального самоопределения философии он мыслит в терминах преодоления господствующего интеллектуального популизма, и построения «новой метафизики», теоретически независимой в своих основоположениях, генетически связанной с метафизическим опытом прошлого и отзывчивой к духовным исканиям и запросам современного человека.

Против этого проекта, точнее против благородного намерения, заложенного в нем, ничего нельзя возразить, не прославь ретроградом. Здесь воля Г.А.-Заиченко совпадает с велением времени. Сомнения вызывают средства, ожидаемый результат и сама процедура конструирования философии в ее должном выражении. Сомнения тем более напрашиваются, что автор проекта убежден в универсальной завершенности и истинности искомой (должной) философии. Это рыцарственно романтично и в высшей степени соблазнительно, но во всем этом есть нечто непропорционально притязательное и демонстративное, в особенности с учетом того, что метафизические истины в принципе не могут быть верифицированы, не превращаясь в истины физические. Метафизика, какой бы «новой» она ни была, тем и отличается от научного знания, что для нее познать истину — не более чем умственно поверить в нее. В качестве таковой она исчезла бы в момент своего исторического зарождения (в силу ее практической бесполезности), если бы не таинственная в своих истоках человеческая потребность осмыслить и систематически описать то, знание чего равнозначно вере (по достоверности познанного). Поэтому когда профессор Г.А.-Заиченко настаивает на необходимости рациональной реконструкции «новой метафизики» и на утверждении ее «законного статуса» (теоретически обоснованной доктрины), — его подвижнической одержимости и уверенности в результативности предлагаемого проекта можно только позавидовать. Но у меня лично подобная надежда вызывает нечто вроде сочувствия как в смысле готовности примкнуть к любому искреннему замыслу, преобразить нынешнюю философию, так и в смысле убеждения в ненадежности, если не беспочвенности, какой бы то ни было рационально-предписательной программы экспериментирования в этой области. Ибо выведение современной метафизики из дремотного (дремучего?) состояния вряд ли возможно посредством методически обдуманного планового мероприятия. В лучшем случае, системное проектирование в метафизике безвредно и по-своему подготавливает мировоззренчес-

кую среду, в которой суждено (это неизвестно) философское возрождение.

Профессор Г.А. Заиченко слишком благожелателен, доверчив и отзывчив к мыслительному инструментарию просвещенческого интеллектуализма, явно или неявно исповедуя при этом веру в «философию как строгую науку». Однако применительно к метафизике логическая внятность — не лучшая предпосылка для ее обновления и реконструкции. Ее строгость и основательность вовсе не измеряются в научных величинах. Исходные философские допущения иницируются иррациональной составляющей нашего сознания, которая не гарантирует ни истинности этих допущений, ни их ложности или вероятности. Тем более проблематично и условно в своей истинности категориальное многообразие, производное от первичных аксиом. Настолько проблематично, что невольно искушаешься мыслью: не являются ли метафизические понятия, при всей их эйдетической стройности, искажением того непосредственного, что и составляет предмет постижения. Кроме того, метафизический дискурс, как бы мы ни апеллировали к единству «родового сознания» человека, в своих групповых и индивидуальных редакциях балансирует на таком неустойчивом острие свободы мыслиезъявления, что предсказать или рассчитать солидарность концептуальных видений не удастся никакому прологу или аналитику.

И уж, конечно, не приходится сомневаться в том, что философские конфессии (школы, направления, корпоративные учения), соглашаясь с необходимостью обновления метафизики, никогда не согласятся с проектом ее универсальной модели, причем не только по соображениям тщеславия, престижности или теоретической конъюнктуры, но и в силу природы метафизической реальности, несоизмеримой с нашей способностью ее уразумения. Эта реальность настолько инородна сравнительно с природой вещей, что мы не в состоянии даже определить: отделяет ли нас от нее бесконечная дистанция или она находится по отношению к нам ближе, чем мы сами к себе. Поэтому спланировать и создать универсальную метафизику, а затем узаконить ее (придать ей «научный статус») — все равно, что сочинить сказку и санкционировать ее универсальный и единственно истинный, назидательный смысл. Метафизика и есть спекулятивная сказка, умозрительная форма «нас возвышающего обмана». И если мы, сознавая это, тем не менее, не расстанемся с ней, то это объясняется не нашей жадностью быть обманутыми, а тем успехом, с каким ей удастся, пусть даже призрачно, возносить нас от быта к бытию, от относительно истинного к абсолютно истинному.

В проекте профессора Г.А. Заиченко, универсальная метафизика («первая философия») мыслится не-

пременно в качестве «монистического мировоззрения», т.е. мировоззрения, выведенного из единых оснований, в равной мере логически принудительных и интуитивно достоверных. Но метафизика — не тот случай, где «и невозможное возможно». До этих оснований нам фатально не дано достучаться, если не выдавать шум, производимый нами, за голос трансцендентного. Даже если бы мы овладели ими, у нас всегда оставался бы повод усомниться в их непогрешимости, ибо метафизика переносит нас в такие заповедные зоны бытия, где нормативы логики перестают действовать, а познавательная интуиция остается равномошной совести, которая, как известно, неделима в своей индивидуальности. В любом случае, монистическая философия, претендующая на примирение метафизического разномыслия, — утопическая греза, опровергаемая веским, неустранимым и, по-видимому, оправданным философским плюрализмом. Она терпима и по-своему занимательна лишь в качестве мыслимой реальности (т.е. пока ее нет), но ее существование как культурно-исторического события было бы равнозначно интеллектуальному бедствию или, по меньшей мере, скуке. Монистического взгляда на мир домогаются потому, что еще не испытали его угрюмого и аскетически серого присутствия.

Сама идея философского монизма вызвана, по-видимому, не столько страстью к универсализму (без этой страсти немислима никакая отдельно взятая философская система), сколько противостоянием и соперничеством разнородных философских воззрений, ищущих самоутверждения. В той мере, в какой проект монистической философии усматривает в этом произвольном брожении умов несогласованность философской стратегии, — к нему (проекту) не грех прислушаться и даже разделить с ним беспло-

койство за будущее философии. За пределами этой меры (т.е. в случае его фактического осуществления) отчетливо просматриваются последствия, сравнительно с которыми утраченный интеллектуальный либерализм (плюрализм) покажется «золотым веком» философствования. Ибо в либеральной философии (метафизике) истина раскрывается (пусть даже безнадежно), а в монистической — будет найдена, и ее «законный статус» не позволяет усомниться в ней (в особенности, если «законный статус» будет гарантирован «охранной грамотой» идеологии).

Процедура синтеза, через которую профессор Г.А. Заиченко мыслит преодоление философского плюрализма, вряд ли имеет положительную перспективу. Синтез предполагает отречение от того заветного, что отличает одного философа от другого. Если это отречение, возможно, то философия, как мы привыкли ее понимать и ценить, невозможна. Такой же бесперспективной представляется программа построения «единой концепции языка философии». Монистический язык, строгий и предельно функциональный, был бы незаменимой находкой для метафизики, если бы последняя рассуждала о предметах, сопоставимых по рангу с научными. Применительно к «первой философии» достоинство языка не тождественно его категориально-логическому совершенству. Метафизика, может быть, единственное состояние мыслящего сознания, когда оно склоняется к деструкции языка и тяготеет к молчанию. Так что, уважаемый коллега (и друг), Ваш «трубный глас страшного суда» над современной философией я полностью разделяю, но от радикальных мер, предлагаемых Вами для обуздания царящего в ней беспорядка, я бы воздержался. Однако готов присоединиться к кампании гласного контроля над ее спонтанным развитием.

О. М. КОРХ

ІДЕЯ ОСОБИСТОГО «САМОВЛАДДЯ» У ВІТЧИЗНЯНІЙ КУЛЬТУРІ ХVI–ХVII СТОЛІТТЯ

Корх Олександр Миколайович — начальник кафедри соціально-політичних дисциплін Академії митної служби України, доцент, кандидат філософських наук

Характерною рисою вітчизняної культури ХVI — ХVII століття є порівняно інтенсивне поширення ідеї особистого «самовладдя», що відбувалося на тлі засвоєння західної гуманістичної та реформаційної ідеології і появи власне вітчизняного гуманізму та реформації.

Значного розповсюдження гуманістичні ідеї в Україні досягли завдяки діяльності Острозького культурно-освітнього центру, братських шкіл та наукового гуртка друкарні Києво-Печерської лаври. Представники цих культурно-просвітницьких осередків

популяризували ідею гуманістичного антропоцентризму з характерним для нього акцентом на творчих можливостях і власній гідності особистості, ствердженням прав людини на задоволення її земних потреб і незалежне самовизначення. Так, Ст. Оріховський і острозький книжник С. Пекалід закликають людину до життя активного і діяльного, спрямованого на самовиявлення своїх фізичних і духовних можливостей, на активне втручання у свою власну долю, указують на високу особисту гідність людини. Аналогічні ідеї сповідувало і чимало ідео-

логів братського руху. Основну їх частину складала не шляхта, а ремісники, купці, службовці магістрату, міський простолюду з притаманною їм більш демократичною психологією та орієнтацією на власні сили. Не дивно тому, що «серед братчиків культивувалися ідеї економічного підприємництва, справедливості, правового рівноправ'я, політичної свободи і громадянського служіння...» [6, с. 81]. Все це так чи інакше сприяло послабленню духовного диктату церковного кліру, пробудженню в індивідів почуття власної гідності і віри у власні сили.

У цій атмосфері починається активна полеміка між представниками різних конфесій та еретично-раціоналістичних рухів, у центрі якої знаходиться поняття «самовладного розуму». Переконалим прихильником останнього був К. Сакович. Він широко пропагував ідею людини-творця, яка, маючи вільну волю і використовуючи свій власний «самовладний» розум, може у своїх творіннях піднятися до рівня Бога. Саме тому свобода — найважливіша річ між усіма іншими, зазначає український гуманіст [5, с. 231]. У цьому ж напрямі рухається думка Л. Зизанія. «Самовладдя людини звертається до добродетельності, також як і до пороків», — стверджує він у своєму «Катехізисі» [2, с. 141]. До такого висновку братчик приходив на основі високої оцінки людини як істоти фізично і духовно здорової, не зіпсованої навіть «гріхопадінням», а також у результаті своєрідного розуміння Тройці, за яким Христос не є «ходатаєм» за людей перед Богом. Тому людина має розраховувати лише сама на себе і покладатися не тільки на віру, а й на «добрі вчинки», завдяки яким вона може стати рівною Богом.

Водночас поступово все більшої ваги набуває власне реформаційна ідеологія. Її розповсюдження було підготовлено попереднім поширенням в українських землях ідей ісіхазму, а також етичних рухів. Мова йде, зокрема, про послідовників сект «стригольників», «бичовників» (або «покутників»), богомилів і так званих «ожидовілих», які сповідували багато з того, що характерно для протестантизму: відмову від церковної ієрархії, образів, чернецтва, вимогу вільного тлумачення Святого Письма тощо. Будучи образом Божим, людина сама творить свій образ і власну долю, вона «самовладна», здатна до самоспасіння. І оскільки людина сама влаштовує особисте життя і сама себе рятує, їй не потрібні ніякі посередники, ніяка церковна допомога. «Не требе есть церкви, но сам человек церковь», — заявляє головний ідеолог «ожидовілих» Феодосій Косой [Цит. за: 3, с. 74]. Тому не іконам треба поклонятися, а живому образу Божому, тобто людині. З огляду на таке підґрунтя стає зрозумілим, чому реформаційна ідеологія, як тільки докотилась до Польщі, так швидко поширилась на ук-

раїнські землі і знайшла відгук серед значних верств українського населення.

Слід разом з тим визнати, що поширення реформаційної ідеології відбувається передусім серед сполонізованої української шляхти «середньої руки». Українська магнетерія у більшості своїй орієнтувалася на католицизм. Селяни ж у своїй масі залишалися прихильниками «батьківської віри». З часом, однак, реформаційна ідеологія, позбавлена підтримки «знизу» і «зверху», поступово слабне і серед шляхти. Відносна слабкість реформаційних впливів на православ'я пояснюється насамперед глибокими відмінностями між західною та східною вірами. У порівнянні із західним християнством, і особливо протестантизмом, православ'я завжди відрізнялося відвертою і підкресленою ортодоксальністю, яка видавалася за найважливішу ознаку «істинної віри». Будь-яке «поновлення», будь-який «догматичний розвиток» в межах православ'я завжди вважалися відхиленням від останньої і піддавалися рішучому осуду. Досить негативні наслідки щодо формування індивідуалістичних настанов української культури мало і містико-екстативне спрямування православ'я, його зорієнтованість не на раціональне спілкування з Богом, «гармонію віри та розуму», а на ірраціональні, містично забарвлені почуття, споглядальність, культову практику, аскезу, каяття тощо. Зрозуміло, що «дух раціональності» (Вебер) і відповідна йому система цінностей у такій суперечливій атмосфері формувалися надзвичайно важко і повільно.

Важливою причиною відносної слабкості гуманістично-реформаційних процесів у межах православної культури були принципи розбіжності між західною та східною вірами у погляді на проблему співвідношення мирського і сакрального, земного і потойбічного. Мова передусім іде про те, що, на відміну від західного християнства, й особливо протестантизму, який розглядає досягнення земного успіху та благополуччя як санкціоноване Богом призначення, православ'ю притаманна досить виразна зневага до всього мирського і поцейбічного на користь сакрального і посмертного. За східною версією, лише той, хто страждає у своєму земному існуванні, має надію на вічне блаженство. Цілком логічно, що за такої настанови будь-які досягнення в мирських справах знецінюються, втрачають свій позитивний сенс.

І все ж, незважаючи на порівняну слабкість і суперечливість реформаційного руху в Україні, слід відзначити, що ідеї протестантизму залишили помітний слід у вітчизняній культурі, у тому числі у формуванні її індивідуалістичних інтенцій. Так і в межах православ'я були порушені характерні реформаційному рухові питання щодо необхідності

очищення церкви від протиприродних їй елементів і нашарувань та повернення до «істинних» основ віри, була висунута вимога проповіді рідною мовою, свободи совісті, свободи розуму і переконань, релігійної толерантності тощо. Кожна людина, писав зокрема Хр.Філалет, має право вимагати не чужої, а своєї віри і не може бути за це покараною. Адже немає у світі такої сили, яка б могла панувати над розумом і душею людини і змусити її вірити в те, що противне її переконанням [Цит. за: 4, с. 90-91]. Звідсіля виправдання поведінки відповідно до індивідуально вироблених імперативів, розрахунок насамперед на самого себе і свої власні сили навіть серед представників православного «фундаменталізму».

Саме на цьому ґрунті народився індивідуалістичний у своїй сутності заклик Івана Вишенського не покладатися на інших і взяти свою долю у власні руки: «Спасайтеся, брати мої, самі, — ззиває він, — адже пастирями спастися не можете» [1, с.17]. В основі цього заклику лежало положення ісіхазму, згідно з яким у зіпсованості світу винна кожна окрема людина. І якщо людина не буде рятуватися власноручно, то їй не допоможе і Бог. Зрозуміло, що індивідуальні зусилля та індивідуальна відповідальність на шляху до спасіння неможливі без вільної волі, без здатності до вільного і розумного особистого вибору. Тому «єство людське, — підкреслює Вишенський, — на самовластії стоїть і нуждою та силою до Бога не притягується» [1, с.200]. У своєму бажанні вмерти або жити, бути сином Божим або диявольським людина «вільна і самовладна». Все це, заявляє Вишенський, «на прозіволенії людини» [1, с.200].

Визнавши свободу волі людини, Вишенський категорично проти її ототожнення із свавіллям. Неволя небезпечна, бо веде до безвідповідальності. Але не менш небезпечною є нічим не обмежена сваволя. Тому вільна воля індивіда має полягати у мудрому, праведному і відповідальному користу-

ванні всім, що даровано Богом. Самостійність вибору і повна відповідальність за його наслідки — принципова позиція Вишенського.

Незважаючи на загальну неоднозначність поглядів афонського монаха, його творчість репрезентує ситуацію, багато в чому схожу до тієї, у якій перебував лютерівський християнин, відчуття внутрішньої самоти, покинутості якого і стало одним із коренів песимістично забарвленого раннього індивідуалізму. Цей індивідуалізм мав різне обґрунтування і наслідки. Але головним серед останніх було послаблення системи традиційних залежностей особистості, звільнення її, принаймні у «віртуальному» плані, від раніше безумовних станово-корпоративних пут. До схожих у певній мірі наслідків вів і релігійний індивідуалізм І.Вишенського.

Цілком очевидно, що, попри всю специфічність українського буття того часу, у надрах теологічного світогляду поступово зароджуються порівняно слабкі, але все ж уявлення про особисту гідність і значущість, необхідність самостійних зусиль у визначенні власної долі, вимоги інтелектуальної і моральної автономії. Чітко фіксується відрозділення до проявів деспотизму і особистої несвободи. Ці зміни були достатньо сильними, щоб у самосвідомості різних прошарків українського народу виникла виразна потреба особистої незалежності і «самовластія».

Водночас ці зміни, принаймні на рівні їх теоретичної рефлексії і порівняно з аналогічними на Заході, були ще досить епізодичними, суперечливими і непослідовними. Вони були ще занадто слабкими щодо усвідомлення конструктивних напрямків реалізації особистої незалежності та «самовластія», оскільки обмежувалися, як правило, вимогами «свободи від». Напевно, саме це надало українському індивідуалізму досить виразних анархічних рис, а українцям достатньо тривкої нездатності до послідовних спільних дій заради загальних інтересів.

Література:

1. Вишенський І. Твори. - К., 1959.
2. Зизаний Л. Катехизис // Из истории философии и общественно-политической мысли Белорусии. - Минск, 1962.
3. Любашенко В. История протестантизма в Украине. - Львів, 1995.
4. Паславський І. З історії розвитку філософських ідей на Україні в кінці XVI - першій третині XVII ст. -К., 1984.
5. Сакович К. Вірші на жалісний погреб шляхетного лицаря Петра Конашевича-Сагайдачного // Українські гуманісти епохи Відродження: У 2 ч. - К., 1995. - Ч.2.
6. Філософія Відродження на Україні. - К., 1990.
7. Korh A. N.
8. The idea of personal «autocracy» in Ukrainian culture of the 16-17 centuries.

М. Л. БОГДАНОВИЧ

**ПОИСК РАЦИОНАЛЬНЫХ СТАНДАРТОВ МЫШЛЕНИЯ В
ФИЛОСОФИИ ПОСТПОЗИТИВИЗМА**

Богданович Максим Леонидович — преподаватель кафедры политологии Днепрпетровского национального университета

Проблеме поиска нормативов рациональности в научной деятельности заняла в направлении, именуемом позитивизмом, не последнее место. К ней, в конечном итоге, сводятся многие другие вопросы, поднимаемые философами, в ней концентрируется напряжение дискуссий последователей К.Поппера и сторонников в историографической линии в эпистемологии.

Несомненно, заслуга постпозитивистской эпистемологии состоит в реанимации исследовательского внимания к значению критериев реальности в методологических разработках философов. Само понятие рациональных стандартов мышления общем состоит в определенной способности ученого следовать сознательно избранной цели. Он может стремиться к созданию теории, обладающей либо уникальным потенциалом объяснительных ресурсов, либо внушительной предсказательной силой, либо исключительно стройной, непротиворечивой логической конструкцией. Кроме того, считается, что рациональное поведение должно опираться на принципы, ответственные за формулировку преимущественных свойств теории. Необходимо представить убедительную аргументацию, которая усовершенствовала бы предыдущий опыт.

Основатель критического рационализма Карл Поппер и его последователи (Лакатос, Бартли, Агасси) попытались примирить логико-методологический идеал знания с идеей его прогресса. В этом случае правила тесно вплетены в ткань самого процесса «научной игры», когда свободное исследовательское творчество ученого не жестко детерминировано, а только ориентировано эпистемологическим авторитетом. Само развитие теорий для попперианцев становится самоценным.

Взгляды Куна, Тулмина, Фейерабенда, несмотря на различие в моделях эволюции научного знания и мировоззренческих пристрастиях, обладают несомненным достоинством в том, что они не только ратуют за расширение возможности для появления других концепций «научных игр» (что было неявно заложено у Поппера), но и создают прецедент мультирегулятивности познавательной деятельности. Выбор и распоряжение нормативами научного поиска передается из рук методологов самим ученым, хотя изобретение правил для этой игры остается за философией науки.

При всей условности термина «постпозитивизм» всех философов, причисляемых к этому направле-

нию, может объединить известное высказывание Карла Поппера, во-первых, о том, что человек не «защрахован от заблуждений» и, во-вторых, что «стремление к достоверности ошибочно».[1] В этом ключе сер Карл трактует понятие «рациональность», которое лишается нормативной нагрузки и приобретает скорее регулятивное значение. Он тесно связывает рациональность научного мышления с собственным пониманием истины, как более информативным, обладающим большей объяснительной «силой высказывания». Рациональная организация научного познания отождествляется с постоянным стремлением к опровержению гипотезы. Критический рационализм состоит в готовности «слушать критические аргументы и учиться у опыта». Здравый смысл может быть критерием научного поиска только в негативной форме. Отрицание становится, таким образом, и своеобразным двигателем научного прогресса. Наука — перманентная смена менее содержательных гипотез их более конкурентоспособными образцами в процессе отбора, происходящего на основе принципа фальсификации. Квинтэссенция критического рационализма: через элиминацию к прогрессу.

И все же, несмотря на прорыв Поппером стены логической методологической косности, сфера его теории рациональности ограничивается областью эмпирически значимого.

Лакатос, сознавая недостатки концепции своего идейного вдохновителя, стремится реконструировать критический рационализм. Во-первых, этой концепции недостает элемента стабильности в трактовке научного поиска и, во-вторых, пересмотра требует тезис о жесткой зависимости судьбы теории от эмпирических проверок. С этой целью Лакатос несколько упорядочивает попперовский поток логико-методологических опровержений и дает «вздыхнуть» теории. Опасаясь, что вместе с водой можно выплеснуть и ребенка, он старается продлить жизнь гипотезе. Такой карт-бланш, по его мнению, поможет окончательно ее диагностировать. Механизм, который призван выносить окончательный вердикт, выглядит еще более рациональным. В качестве единицы эпистемологического анализа фигурируют не базисные предложения, не теории, а НИП (научно-исследовательская программа) — глобальный продукт, обладающий защитным поясом, фильтрующим полезные идеи и отсеивающим те из них, которые оказались иррелевантными. Отбор гипотез тем более рационален, чем он более институализирован. В попперовском же пер-

воначальном «догматическом» варианте принимается ложная посылка «о доказуемости суждений из фактов и о недоказуемости теорий». Лакатос, оформляя интеллектуальные инициативы конвенционально принятым «жестким ядром» и полярным по своим функциям эвристическими процедурами, возвращает ученому веру в свой здоровый консерватизм, который препятствует восприятию аномалии как отходной молитвы для его собственного «детища» исследовательских усилий.

Преимущество Лакатоса перед Поппером в том, что он делает систему рациональной реконструкции науки более гибкой и восприимчивой к концептуальным инновациям, а степень методологической защищенности, иммунитета гипотезы — более высокой. Кроме того, он открывает науке окно в мир неформализованных феноменов (или в мир другой рациональности, если говорить в духе Фейерабенда), продвигаясь к легитимации «внешней истории» в качестве еще одного источника влияния на характер теоретических трансформаций.

Лакатос связал эпистемологическую ценность логико-методологических построений с ретроспективным анализом фактов истории науки, что неизбежно привело к новой дилемме этот усовершенствованный вариант теории рациональности. Трудно понять, когда НИП прогрессирует, до каких пор работают ее защитные пояса, нелегко зафиксировать, когда и где использование экстерналистских историографических приемов оказывается неизбежным. Таким образом, Лакатос сохраняет за наукой только ей присущие имманентные характеристики, но в то же время отступает от ее онтологизации. В научную игру, пусть робко, входит субъективный фактор.

Что касается куновской концепции «научных революций», то процедура выбора между соперничающими парадигмами обусловлена самим характером их развития, начиная от формирования парадигмы, достижения ею зрелости и заканчивая исходом борьбы с оппонирующей соперницей. Кун стремится быть рациональным в определении критерия предпочтения парадигм, однако путь изобретения вневременного, универсального эпистемологического образа научного достижения для него уже неприемлем. Исходя из тезиса о несоизмеримости, критерий рационального выбора для каждого научного сообщества ученых, адептов определенной парадигмы, формулирует свой. Именно в рамках принятых стандартов обсуждения, общепринятого теоретического, используемого группой символического аппарата, решается судьба противоречащей парадигме отдельной аномалии, либо ее полноценной *vis-a-vis*. Палитра критериев, которыми могут руководствоваться ученые, разнообразна: простота, объяснительная и предсказательная сила, точность и даже логическая строй-

ность теории. Кун, не желая выглядеть в историко-эпистемологическом ракурсе релятивистом, в качестве наиболее достоверного гаранта научного прогресса приводит принцип более глубокого понимания природы. В свою очередь, требования эффективного решения головоломок возможно в период поступательного, внекризисного развития науки. Период же «нормальной науки» детерминирован определенными правилами дисциплинарной матрицы, принятие которой зависит от принятого способа научной деятельности. Таким образом, Кун недалеко уходит от лозунга Лакатоса о кодексе научной честности.

Еще более радикальный отход от трактовки выбора только в пределах логико-методологических процедур замечен у Фейерабенда и Тулмина. Наука у них лишается своего привилегированного статуса единственного рационального вида человеческой деятельности.

Тулмина заботит, прежде всего, проблема выбора наиболее приемлемого варианта построения исследовательского процесса. Методология, по его мнению, должна содержать объяснение тех правил, тех стандартов, эволюция которых гарантировала бы адекватные текущим проблемам науки концептуальные изменения и эффективный инструментарий «интеллектуального отбора». Понятие, либо его популяция, выступающая у Тулмина основным объектом анализа, рассматривается не просто в качестве продукта интеллектуального творчества, а как интеллектуальный «институт». Неважно, если вдруг окажется, что исследование шло долгое время по ложному пути, важно, что существует возможность исправить ситуацию. эффективная конструкция научной дисциплины, а именно: «1) современные цели научного объяснения; 2) современная совокупность научных понятий и процедур объяснения; 3) аккумулированный опыт ученых, работающих в данной дисциплине, т.е. результат их усилий, направленный на выполнение существующих в настоящее время целей объяснения путем применения уже имеющихся в их распоряжении круга понятий и объяснительных процедур»[2] позволит в конечном итоге сократить дистанцию между идеалом объяснения и наличными способностями решать научные проблемы Тулмин подхватывает тезис Куна о необходимости учета профессионального аспекта эпистемологических построений и развивает свою теорию о том, что «наука — непрерывная дисциплина и вместе с тем профессиональная традиция критически регулируемых размышлений о природе».[3] сделать же науку рациональным предприятием возможно в случае, если обеспечивается максимально свободный доступ концептуальных новаций к рассмотрению научным сообществом в соответствии с коллективно принятыми схемами мыш-

ления и идеалами объяснения. В свою очередь, профессиональная группа обеспечивает такую систему организационных форм, исследовательских приоритетов, групповых взаимоотношений и способовощерения, которые стимулировали бы оптимальную селекцию проблем, а также адекватный выбор моделей их решения.

Там, где Тулмин говорит о благоприятной «функционально-организационной среде» среде развития интеллектуального потенциала, Фейерабенд дает ученому шанс испытать себя в «океане теоретических альтернатив», там, где Тулмин стремится сформулировать условия рационального выбора, Фейерабенд опирается на принцип «пролиферации».

Кредо «методологического анархизма» — «все сойдет» — не только санкционирует многообразие критериев рационального выбора, но и подчеркивает важность для развития науки побочных, вспомогательных факторов, относящихся скорее к области психологических и социальных детерминант в деятельности ученого.

В стремлении обеспечить максимальное самовыражение ученого Фейерабенд забывает о том, что всякая анархия рано или поздно выливается в диктат. В его концепции отсутствуют надежные гарантии свободы поиска. В той же степени, в какой ученый автономен в своих интеллектуальных притязаниях, авторитетная группа (институт, сообщество, партия) должна быть свободна в решении судьбы интеллектуальной инициативы, таковы же должны быть и способы оценки прогрессивности теоретических разработок с учетом тезиса о несоизмеримости? Эти вопросы остаются без внимания.

«Крестный отец» эпистемологического анархизма предлагает исследователю сыграть в рулетку. Успех теории зависит от того, как сложатся обстоятельства. В конце концов «без хаоса нет познания» и кому-нибудь, возможно, улыбнется фортуна в виде золотой рыбки эпохального открытия, выловленной в «океане альтернатив».

Итак, насколько деятельность регулируется рациональными стандартами, до каких пор следование этим стандартам будет эффективным и какие вообще факторы, влияющие на развитие науки, рассматриваются в качестве рациональных? Эти проблемы, как видно, получили неоднозначную трактовку философов.

Однако, прежде всего стоит упомянуть о том, что объединяло представителей постпозитивизма. В концепциях, начиная с Карла Поппера, нашла отражение глубокая вера в научный прогресс. Именно этим фактором обусловлен интерес, с которым постпозитивисты исследуют теории и гипотезы в развитии, анализируют и моделируют адекватные способы их решения.

Итак, постпозитивистов мало заботит изучение рациональных процедур обоснования готового интеллектуального продукта. В поле внимания философов находится определение наиболее рационального варианта смены теорий (парадигм, популяций понятий, либо НИП) с целью создания оптимальной модели понимания мира. Попперианская версия такой модели основана на метафизическом допущении, опровергающем человеческую непогрешимость. Фальсификационистская методология органически вытекает из принципа фаллибилизма, задает границы критического обсуждения проблемы. Отвергнув верификационистский, унифицированный подход, Поппер тем не менее в качестве суда последней инстанции, решающего жизнеспособность гипотезы, рассматривает экспериментальную проверку. Хотя, здравый смысл ученого равнозначен стремлению к поиску неординарной, высокоинформированной теории, методологические нормативы редуцируют теорию рациональности в сфере эмпирически значимого.

Лакатос бросает гипотезе «спасательный» круг «защитного пояса» и правил позитивной и негативной эвристики. Он реформирует методологическую концепцию Поппера в более конструктивном духе, предложив считать рациональным стандартом обсуждения конкурирующих научно-исследовательских программ их сопоставление с историческими фактами. Однако, способ оценки роста научного знания, которого он придерживается, не дает ясной картины того, каким образом осуществляется ротация программ. Признавая, что человек вряд ли безупречно рационален и одновременно не желая рассматривать «внешнюю» историю в качестве полноценного фактора, оказывающего влияние на эволюцию интеллектуальной инициативы, он возлагает все надежды на нравственную чистоплотность профессионального коллектива. Попытка синтезировать эмпирический и социологический подходы к формированию рациональных стандартов исследовательской деятельности у Лакатоса оказалась малоубедительной, что подтверждает критика в его адрес со стороны Фейерабенда и Куна. Они в отличие от Лакатоса, не ищут рациональности там, где ее не может быть, и не строят нормативную методологию, правила которой обязывают следовать ей не более чем пожеланию рождественской открытки. Приоритеты Тулмина, Куна и Фейерабенда полностью находятся в историко-социологической плоскости. Они едины в том, что, тотальная экстрополяция априористических стандартов на реальную историю не сможет сделать процесс познания более рациональным. Их прежде всего интересуют механизмы, обеспечивающие рациональное понимание природы в процессе развития дисциплины. Исповедуемый этими философами интегральный подход интерпретирует концеп-

туальное развитие как результат взаимодействия социально-исторических факторов с сугубо внутридисциплинарными процедурами.

Тулмин в своей концепции эволюционного рационализма подчеркивает важность процессуального момента в истории той или иной научной отрасли. Именно инструментарий, характер и направленность концептуального отбора детерминируют развитие интеллектуальной инициативы.

У Куна этап формирования парадигмы сопряжен с выдвижением новых оценочных критериев. Тем не менее, *ultima ratio* в пользу определенного решения у него зависит от того, «кто облечен правом делать выбор между парадигмами среди членов научного сообщества», а точнее, от «веры в ту теорию, которая избрана в качестве кандидата на статус парадигмы».[4]

Фейерабенд, подвергнув критике рационалистические декларации Лакатоса, обосновывает совмещение контекста открытия и контекста оправдания.

Литература:

1. Поппер К. логика и рост научного знания. М., 1983. С.335
2. Тулмин С. Человеческое понимание. М., 1984. С.180
3. Тулмин С. Человеческое понимание. М., 1984. С.180
4. Кун Т. Структура научных революций. М., 1976. С.200

М. Г. МУРАШКИН

САМОДОСТАТОЧНОСТЬ КАК ПЕРЕЖИВАНИЕ

Мурашкин Михаил Георгиевич — доцент кафедры гуманитарных дисциплин Финансово-экономического института, кандидат биологических наук

Переживание, как и все повседневное бодрствование человека со всеми потребностями в вещах и людях самонедостаточно. Этим и бытийствует самонедостаточность человеческого духа, со всей своей нуждой в другом. О самодостаточности мы можем говорить как об особых, не долговременных моментах повседневного бодрствования человеческого духа, моментах выходящих за пределы психической данности (экстаз), моментах снятия устаревших когнитивных установок, заблуждений и прозрение к истинному положению вещей (озарение, просветление, вдохновение).

Переживание самодостаточности характеризуется выраженным чувством независимости, когда активация внешними сигналами реализуется в форме экстаза, при котором чрезмерная мозговая активность контрастирует с неподвижностью тела, а обработка этих сигналов содержит креативный момент в виде наддеятельностного экстатического озарения (вдохновения, просветления), дистанцируемого от остальных этапов творческого процесса во времени,

Тем самым он открыто признает весомую роль иррациональных факторов в процессе познания. Каждый исследователь следует той методологии, которая для него удобна, той, в которой он уверен. Каждый играет по своим правилам.

Таким образом, развитие постпозитивистской, эпистемологической традиции до сих пор пронизывает неразрешенная дилемма относительного характера методологических регулятивов: предпочтеть либо оценочные суждения, основанные на нормах эмпирического плана той или иной степени строгости, либо относительность рациональных критериев выбора теорий. Кун, Фейерабенд и Тулмин однозначно отходят от понимания рациональности в науке как следования *regio* заданной, логически непротиворечивой, эмпирически обоснованной и самодостаточной в гносеологических основаниях эпистемологической конструкции. Рациональность характеризуется не в абстрактно-логических терминах, а в качестве конкретно-исторического явления.

и лишь в последствии разворачиваясь реализацией и воплощением в символических формах продуктов творчества.

Переживание самодостаточности как конкретное явление, отражающее состояние не подчинения человека ничему постороннему, полного обладания самим собой, является видом высших переживаний, возникающих у человека спонтанно, непреднамеренно, без видимых причин и характеризующееся, кроме независимости, абсолютной уверенностью и отсутствием какого-либо страха, способностью быть самим собой, самосозерцательной отстраненностью, порой доводящей человека до состояния неподвижности.

Переживание самодостаточности рассматривается в культурной традиции философского мистицизма, где рассмотрение может идти в классификации культур по принципу историзма — доклассический, классический, неклассический, постнеклассический временные периоды.

Особый интерес вызывают противоречивые представления о переживании самодостаточности в

мистической и эстетической культурных традициях. С мистицизмом переживание самодостаточности рознит отсутствие искусственности обретения опыта самодостаточности, что в мистике требует мистической практики. С эстетическими переживаниями же его роднит, как указывает Абрахам Маслоу в своей работе «Мотивация и личность», то, что человек не стремится и не готовится к подобным переживаниям, а они настигают его внезапно.

В истории философии, в частности, в философском мистицизме, самодостаточность как конкретное переживание очень медленно определялось в человеке и становилось присущим человеческой природе. Философско-мистический классицизм рассматривал самодостаточность лишь как надприродное. В человеке же появлялась самодостаточность как проявление этого надприродного, божественного. Сам человек помимо того, что в своей основе был самодостаточным, был еще лишен состояний и признаков самодостаточности и независимости, даже в относительных значениях. Модернизм XX века представляет переживание самодостаточности как характеристику и как вид измененного состояния сознания, как вид экстаза, озарения, просветления, при котором спонтанно редуцирует противостояние модальностей «Я» и «не-Я» через их взаимное слияние и элиминацию излишних проявлений человека, проявлений неадекватных целеполаганию установленному самим человеком. Допуская в человеке реальность самодостаточности, модернизм XX века, с его верой в прогресс и опорой на факт и научное знание, занимается преобразованием этой реальности. Такое положение требует детального рассмотрения так как постмодернизм скептически относится ко всяким преобразованиям, ожидая непредсказуемых последствий от этого.

Рассмотрение самодостаточности (автаркии) в философских концепциях начинается в античности, в доклассический период. Представления о самодостаточности абсолютизируются в философском мистицизме средних веков и нового времени как классицизм, осознаются в превращенной форме как состояние человека в философии XX века, где присутствует как классический так и неклассический взгляд на данную проблему, и требует дополнительного дисциплинарного статуса в XX столетии, при сравнительном анализе противоречий философско-мистического классицизма, модернизма и постмодернистских взглядов.

Разработки категории самодостаточности (*αυταρκεια*) заложены еще в древнегреческой философии в высказываниях Сократа и Платона. За понятием самодостаточности закрепляются состояния человека, такие как созерцательность (Аристотель), экзатичность (Плотин).

Доклассический период, где можно видеть понятие самодостаточности как неустоявшееся и аморфное, сменяется классицизмом и имеет традицию философского мистицизма, где самодостаточным может быть только Бог, который является причиной самого себя и из себя все творит. Традиция философского мистицизма представлена в сочинениях таких философов-мистиков, как Яков Беме, Иоганн Экхарт, Эмануэль Сведенборг. Самодостаточность присутствует и в философии Нового времени, когда бытие как единая и бесконечная субстанция, являющаяся природой и Богом одновременно является самодостаточной и всеблаготворной (Бенедикт Спиноза). Традицию философского мистицизма можно обнаружить и в XX веке, где можно зафиксировать присутствие элемента мистического в философской культуре при рассмотрении современного интуитивизма (Анри Бергсон), философии жизни (Вильгельм Дильтей), экзистенциализма (Мартин Бубер, Мартин Хайдеггер), иррационализма (Габриэль Марсель).

В XX веке, где переплелись как классические так и неклассические взгляды, понимание самодостаточности приобретает свои особенности и оттенки, которые мы находим в суждениях В.С. Соловьева, А.Ф. Лосева, А. Меня, К.М. Оуэнса, Б. Рассела, А. Маслоу, К. Ясперса, А. Бергсона, Г. Марселя, Ортега-и-Гассета, Р. Рорти, Э. Вандерхилл, Д. Кришнамурти, А. Кроули. Если начиная с античности (доклассический период), категория самодостаточности имеет широкий спектр употребления, то уже в научной литературе XX века, где начинает преобладать неклассицизм (модернизм), понятие самодостаточность довольно часто встречается для обозначения характеристики состояния человека у Р. Лэнг, Г. Марселя, А. Маслоу, К.М. Оуэнса, А. Уотса, Д. Фейдимент, Р. Фрейгера, К. Ясперса. В западноевропейской и американской философии XX века проблеме самодостаточности касаются исследования таких авторов как У. Джемс, А. Маслоу, Г. Марселя, А. Уотса, К.М. Оуэнса, А. Бергсона, К. Поппера, Х. Ортега-и-Гассета, К. Ясперса. Самодостаточность как переживание описана в работах А. Маслоу «Мотивация и личность» и «Психология бытия», А. Бергсона «Два источника морали и религии», К.М. Оуэнса «Мистические ощущения». Проблемы самодостаточности в мистических переживаниях рассматривает У. Джемс, А. Бергсон, К. Юнг, Э. Вандерхилл, М. Элиаде.

В XX веке имеет место описание явления переживания самодостаточности в классическом варианте, в религиозно-философских произведениях И.А. Ильина, С.Л. Франка, В.И. Иванова, П.А. Флоренского. Переживание самодостаточности как вид мистического переживания тесно вплетено в религиозно-мистическую традицию, которой сопутствуют религиозные и мистические переживания. Это можно

наблюдать в работах таких философов как В. Иванов, В. Соловьев, П. Флоренский, И. Ильин, С. Франк.

Работы Уильяма Джеймса «Многообразие религиозного опыта», Анри Бергсона «Два источника морали и религии», Бертрана Рассела «Почему я не христианин?», Габриэля Марселя «Трагическая мудрость философии» становятся объектом внимания исследователей XX века так как анализируют мистические переживания, в которых выделено переживание имеющие самостоятельный характер. Однако анализ концепций устанавливающих причины возникновения немотивированных переживаний самостоятельности выпадает из сферы внимания ученых. Про названную проблему речь идет в документалистике, в работе Д. Кришнамурти «Записные книжки», и остается без теоретических обоснований в философской литературе. Среди научных книг, работа А. Маслоу «Мотивация и личность» является одним из немногих исключений, где затронут вопрос немотивированности мистических и высших переживаний. Названным автором сделана попытка осуществить анализ причин возникновения мистических переживаний. При этом, он устраняет влияние сверхъестественных сил, влияние надприродного, божественного, что можно понимать как переход идей осмысления мистического опыта, а значит и переживания самостоятельности как вида этого опыта, от философско-мистического классицизма к модерну. Касаясь немотивированности, при рассмотрении концепций переживания самостоятельности в философском мистицизме, а так же в истории мистической культурной традиции, можно отметить совпадение мистических и эстетических переживаниях. Эстетические переживания как самостоятельные концептуализируются в работах Монро Бердсли и помещаются в разряд немотивированных эстетических переживаний Абрахамом Маслоу. Однако в концепциях и теориях не разрабатывается самостоятельное как эстетическое, или как немотивированное мистическое.

Обнаружение переживания самостоятельности происходит в кругу надсознательных состояний человека, где М.К. Оуэнс в своей работе «Мистические ощущения» указывает на то, что мистическое ощущение самостоятельное, А. Уотс («Дао — путь воды») утверждает, что переживание озарения и просветления обладает самостоятельностью, А. Маслоу («Психология бытия») объявляет, что пиковое переживание является собой самостоятельный опыт, опыт переживания, которому ничего не нужно, Г. Марсель («Трагическая мудрость философии») человеческую свободу определяет в соотношении с благодатью и рассматривают как самостоятельную. Это требует осмысления не только в контексте многоплановости и многослойности культурных традиций XX века, но и в исторической преемственности движе-

ния от модернизма к постмодернизму, которым завершается XX век, оставляющий определенные приоритеты в культуре, но не оставивший цельных представлений о самостоятельности как виде немотивированного переживания. Не смотря на разнообразие тем в отношении которых рассматривалась самостоятельность в XX веке, тем не менее в философском мистицизме не сформировалась цельная концепция о самостоятельности как виде переживания. Основываясь на работах Б. Рассела, А. Маслоу, А. Уотса, Г. Марселя, А. Бергсона, можно лишь наметить ориентиры. Так мы находим указания на присутствие самостоятельности в мистических ощущениях (Б. Рассел), в мистических озарениях и просветлениях (А. Уотс), в пиковых переживаниях (А. Маслоу), в состоянии благодати (Г. Марсель), в эмоциях высшего порядка (А. Бергсон). Если К.М. Оуэнс («Мистические ощущения») и Б. Рассел («Почему я не христианин?»), обобщенно понимают мистические ощущения как самостоятельные, то в силу многообразия мистических ощущений, требуется установить именно каким из них присущ самостоятельный опыт. Если А. Уотс («Дао — путь воды») самостоятельность видел в состояниях просветления и озарения, то в силу разнообразия их типов, требуется установить, какому из этих типов просветлений и озарений свойственна самостоятельность. Если А. Маслоу («Дальние пределы человеческой психики») под самостоятельным опытом понимал пиковые переживания, то необходимо уточнить какого рода пиковые переживания могут носить самостоятельный характер, так как имеется градация пиковых переживаний. Если А. Бергсон («Два источника морали и религии») в эмоциях высшего порядка видел самостоятельность, то возникает необходимость определить отношения к самостоятельному опыту как к явлению, имеющему тотальный характер. Если Г. Марсель («Трагическая мудрость философии») лишь указывает связь самостоятельности со свободой, то возникает необходимость установления уровня мотивированности этой свободы. Выше изложенные проблемы требуют в качестве критерия концептуального анализа не классические культурные ориентации. Касаясь не классического отметим, что модернизм (А. Маслоу, Р. Ассаджолли) ориентируется на научную объективность концепций, обобщающих проблему переживания самостоятельности, а постмодернизм, который не представлен в научной и философской литературе по проблеме переживания самостоятельности, а лишь в документалистике (Д. Кришнамурти), ориентирован видеть источник переживаний подобных самостоятельным в индивидуально-неповторимой перцепции и личном опыте человека. Этим постмодернизм снижает возможности теоретизирования, применения отвлеченного мышления и точных категорий, тяготея к

документалистике и сфере неповторимости личного опыта. Тем не менее, в XX столетии особую роль в становлении теории самодостаточности как вида переживаний играют постмодернистские тенденции в культуре, ориентирующие на положение о том, что предметный мир противится воздействию человека на него, отвечая на это противодействием. Именно эти постмодернистские тенденции в культуре формируют новое понимание парадигмы самодостаточности как человеческого переживания не стимулированного, а значит и не вызывающего непредвиденные последствия. Выше указанное положение постмодернизма делает перспективным исследование переживания самодостаточности, а так же мистических и эстетических переживаний, в неклассических культурных традициях. Отличительные черты постмодернизма описаны у П. Козловского, в исследованиях украинских философов, представленных в научном сборнике «Постмодернізм у філософії, науці та культурі», а также в работах классиков постмодернизма Жана Бодрийара, Жюль Делеза, Жан Франсуа Лиотара, Жака Деррида, Ричарда Рорти.

К настоящему времени в исследовании переживания самодостаточности, а так же мистических, эстетических и высших переживаний, дающих состояния высшего сознания, определилось три направления в понимании выше указанных феноменов, требующих рассмотрения их в культурных традициях комплексно, в особенностях и противоречивостях религиозного, философского, научного и документального подходов, что ведет за собой ту или иную культурную традицию (классицизм, неклассицизм, постнеклассицизм). Первое направление исследований, отмеченное в работе У. Джеймса «Многообразии религиозного опыта», ориентируется на то, что состояния высшего сознания без подготовительной дисциплины религиозно-мистической культуры самостоятельной роли в жизни человека не имеют. При этом в отношении мистических состояний утверждается то положение, что случайное возникновение данных состояний, без непосредственной религиозно-мистической практики указывает на отсутствие их подлинности и чистоты, что применительно и к самодостаточному состоянию как определенному виду мистических переживаний. Указанное положение требует рассмотрения особенностей перехода философско-мистического классицизма к не классицизму.

Ориентирующееся на новации постмодернизма второе направление, представленное в документалистике Д. Кришнамурти (J Krishnamurti, «Notebook»), в противоположность первому, напротив, религиозно-мистическую практику считает ненужной для возникновения высших состояний сознания и отрицает подлинность и истинность тех состояний, которые культивируются и получены искусственно, что применимо

к состояниям самодостаточности и требует рассмотрения данного положения в вопросах причин исторического перехода модернизма к постмодернизму в осмыслении проблем самодостаточности.

Существует еще третье направление, отличное от первых двух, представители которого С. Гроф и Дж. Хэлифакс («Человек перед лицом смерти») утверждают, что вышеуказанные состояния могут возникать как без видимых причин, так и в результате мистической практики, что приложимо и к самодостаточности как виду мистических состояний.

Следующий ряд противоречий в отношении состояния самодостаточности и близких к нему мистических и эстетических переживаний, который просматривается в философской литературе второй половины XX века, связан с проблемами уровня цельности и непротиворечивости человека, находящегося в вышеуказанном состоянии, что требует для своего разрешения определения онтологических, гносеологических, методологических, философско-антропологических и социальных аспектов понимания исследуемого феномена. Данные противоречия затрагивают надсознательные и творческие состояния. Так, М.М. Бахтин («Проблемы поэтики Достоевского») считает, что человек как личность, являющаяся носителем состояний надсознательного и творческого порядка (например, вдохновение, инсайт, озарение) не совпадает с самим собой даже в моменты выхода за пределы себя, что применимо и к состояниям самодостаточности как имеющим креативный момент. В то же время Д.И. Дубровский в работе «Проблема идеального» считает, что человек все же способен переживать состояния совпадения с самим собой, когда человеческие «Я» и «не-Я» оказываются в таком положении, что переживается состояние самодостаточного озарения, и человек обретает самого себя, достигая нераздельного тождества с самим собой; переживается сверхценное состояние, состояние самодостаточного озарения как сверхценное состояние.

Опираясь на литературные материалы мистической культурной традиции можно прийти к следующим выводам:

— термин «самодостаточность» (автаркия), употребляемый в доклассический период в древнегреческой литературе, помимо того, что имел широкое применение, во-первых, указывал на неотдифференцированность знаний о самодостаточности, стоящих лишь на начальной, развивающейся ступени, а во-вторых, являл собой обобщенные представления, вбирая в себя смысловую характеристику такого понятия, как блаженный, которое имеет прямое отношение к состояниям озарения, а в позднем эллинизме применяется при характеристике мистического экстаза. Дальнейшее категориальное переосмысление исследуемого тер-

мина идет путем уточнения и конкретизации понимания явления, которое стоит за этим термином, от синкретических представлений философско-мистического классицизма средневековья, а также нового времени, где самодостаточное выступало как надприродное, божественное и невозможное в человеческой природе, к современным философским воззрениям модернизма и постмодернизма, где понимание самодостаточности вводится в природу человека и ориентировано на употребление данного термина в отношении к таким состояниям человека, как некоторые виды мистических, пиковых, экстатических состояний, состояний экстатического озарения, что указывает на категориальное переосмысление исследуемого понятия в философии XX века.

— классицизм присутствующий в религиозно-философской литературе XX века, в воззрениях на самодостаточность, при установлении случаев возникновения самодостаточно-экстатического озарения в религиозно-мистическом опыте без непосредственной практики, приобретает культурные особенности неклассического характера и рассматривается в научной и философской литературе уже с позиций модернизма, где раскрывается естественная природа исследуемого состояния, предрасположенность к переживанию которого запрограммирована наследственностью, состояния возникающего в процессе развития психики и связанного с возрастными изменениями человека, с моментами разрешения кризисов и периодами творческого подъема, где переживание самодостаточно-экстатического озарения отделено во времени от завершающей стадии творческого процесса и выглядит как определенный феномен дающий идеальное состояние человека в его непосредственном чувственном переживании, охватывающем личность в целом, тот идеальный образ-впечатление который в дальнейшем творческом процессе разворачивается во множестве смысловых характеристик, воплощаясь в символической многозначности, материализуясь в продуктах творчества.

— документальная литература XX века, описывающая переживание самодостаточности как непреднамеренное и естественно-спонтанное явление, которое возникает в процессе становления и социализации личности (от зависимости раннего периода жизни к независимости взрослого человека и дальнейшей его периодической переориентации), содержит постмодернистские культурные установки, определяя необязательность и ненужность преобразовательной деятельности человека в отношении своих состояний и переживаний, а также отличаясь своей внерациональной словесной текучестью текстов при фиксации переживания самодостаточности с перечнем случайных факторов индивидуализирующих явление, делающих его неповторимым, приме-

няя категории обыденного мышления, повседневного опыта, как дискурс коммуникативной практики.

— дальнейшие тенденции развития постмодернистских взглядов на понимание феномена переживания самодостаточности как вида переживаний в онтологическом плане будут сохранять положение о том, что проявление данного переживания противится человеческому воздействию по его стимулированию, отвечая на это противодействием, а попытки человека как-то воздействовать на ход и силу интенсивности проявления рассматриваемого феномена будут оборачиваться непредсказуемыми последствиями, нарушающими общий порядок проявления переживания самодостаточности.

— установка постмодернизма на бессмысленность какого либо вмешательства преобразовать характер и динамику проявления переживания самодостаточности повлечет за собой абсолютизацию положения о невозможности зафиксировать данный феномен в каких либо теоретических постулатах, а так же в традиционных (классических) категориях и понятийных оппозициях, что приведет лишь к введению новых «безличных» категорий и к сохранению неклассической «онтологии переживания самодостаточности», где теряется возможность оперировать устойчивыми категориальными определенностями и целостностями, свойственными модернизму, ориентирующемуся на научность и точность в определениях данного явления.

— ускоряющееся изменение бытия человека, составляющей которого является переживание самодостаточности, для постмодернизма всегда опережает теоретические изыскания по этому поводу, что вызывает постоянное изменение категориального аппарата, при помощи которого осмысливается данный феномен до такой степени, что категории теряют устойчивость и постоянство. Следовательно, тенденции модернизма систематизировать и конституировать переживание самодостаточности в структуру знания, чтобы закрепить за ним положение как определенного вида экстаза и как определенного вида озарения, будут дополняться культурой постмодерна, имеющей тенденции к антисистематичности, к критике притязаний на целостность и полноту теоретического охвата по осмыслению переживания самодостаточности, к стремлению нарушить какие либо теоретические схемы и указать, что изменение в индивидуальном проявлении переживания самодостаточности всегда опережает теорию о нем.

— если из способов и средств познания переживания самодостаточности для модернизма, в традиции которого имеются научные способы познания, останутся каузально-аналитические методы, то культурные тенденции постмодерна должны более широко учитывать опыт документальной литературы и

роль рефлексии как необходимого способа изучения исследуемого состояния в силу недостаточного развития инструментальных методов исследования в данное время.

В силу отсутствия искусственных способов обретения переживаний самодостаточного характера модернизм стремится выявить природную предрасположенность человека к данным переживаниям и значимость такой характеристики образа жизни как очищения и открытости человека к жизни в настоящем который может провоцировать появление состояний самодостаточности. Постмодернизм же, в силу своей интегрирующей направленности, останется учитывать не просто образ жизни человека в целом, а ориентироваться на осмысление и влияние максимально всех факторов, влияющих на возникновение переживания самодостаточности, акцентируя внимание и на роль среды (естественной и социальной), расширяя значимость влияния дополнительных факторов.

— если человеческая свобода, определяясь в соотношенности с переживанием самодостаточности как благодатью, для модернизма сведется к увеличению человеком возможностей выбора, то для постмодернизма эта свобода-благодать останется в осмыслении не только как неизменность с наращиванием количества вариантов выбора, а как способствующая менять идентичность, через что постмодернизм останется в стремлении раскрыть момент значимости переживания самодостаточности в новом сотворении индивидуальности, а не только констатировать факт того, что после переживания самодостаточности наступает период социальной активности и творческой жизнедеятельности, деконструируя при этом положения модернизма.

Теория самодостаточности как переживания сводится к следующим положениям, имеющим онтологический, гносеологический, философско-антропологический и социокультурный аспекты: 1. При значительных изменениях внутренней среды организма и психической сферы, возникающих в процессе роста и развития человека, когда эта среда становится другой и прежние когнитивные структуры теряют надежность и не срабатывают, то возникает момент реорганизации, при которой познавательные процессы сменяются экстагическими озарениями, расширяющими пропускную способность для восприятия сигналов, на время снимая сенсорную подавленность. 2. Изменения во внутренней среде организма и в психической сфере происходят под воздействием факторов, которые невозможно преднамеренно создать человеком. Следовательно, любая преднамеренная психотехника (медитация и т.п.) может вызвать лишь сходные состояния. 3. Такой процесс реорганизации человека имеет тотальный характер и изучаться должен расширенным спектром методов как эмпирического так и теоретического характера. 4. Выше указанная реорганизация в силу своего тотального характера меняет идентичность и творит новую индивидуальность, на которой акцентирует внимание постмодернистская культурная традиция. Однако это второе рождение человека (сотворение новой личности), понимаемое как свобода и благодать, не снимает модернистские установки на конкретику. Это связано с тем, что реорганизация в человеке происходит лишь до определенной степени (до определенного уровня) так как человек все же остается в своей природной конкретности и в той же социальной среде с ее культурными приоритетами.

Д. Д. ЛЕДНИЦКИЙ

ТЕЛЕСНОЕ Я СУБЪЕКТА Ф. НИЦШЕ И РАЗВИТИЕ «Я» НА ПУТИ К СВЕРХЧЕЛОВЕКУ

Ледницкий Дмитрий Дмитриевич — аспирант кафедры философии Днепропетровского национального университета

Фундаментальное трансформирование картезианской концепции субъекта у Ницше М. Хайдеггер усматривает в том, что подлинным основанием субъекта Ницше считает не декартовское саморефлексирующее сознательное «Я», как выражение «Я» Бога, а тело человека с его аффектами и волевыми проявлениями. [1]

Ж. Деррида, трактует Хайдеггера в том смысле, что Ницше отнюдь не хотел просто инвертировать платонизм в пользу аргументов существования этого мира в противовес миру потустороннему. Ницше стремился к чему-то еще, а именно, к тому, чтобы

высвободиться в целом от противопоставления Платоном истинного и кажущегося миров. [2]

Соотносясь с Соссюром, Деррида признает, что субъект становится говорящим, только вступая в отношение с системой лингвистических различий; или еще — субъект становится означающим (вообще, посредством слова или другого знака), только вписываясь в систему различий. [3] Однако затем он ставит вопрос: «Но нельзя ли представить себе присутствие для себя субъекта до его слова или его знака, присутствие для себя субъекта в безмолвном интуитивном сознании»? [3]

Такой вопрос, по мнению Дерриды, предполагает, что нечто подобное сознанию возможно до знака или вне его. [3] Но тогда встает вопрос: что такое сознание? Деррида считает, что сознание «...дает себя мыслить только как присутствие для себя, восприятие себя присутствия». [3] Подобно тому, как категория субъекта немислима без ссылки на присутствие как некую основу, так и субъект как сознание, по мнению Дерриды, никогда не мог заявлять о себе иначе, нежели как присутствие для себя. [3]

Заслугу Хайдеггера Деррида усматривает в том, что он показал важнейшую роль присутствия как онто-теологической детерминации бытия [3], и считает, что этим Хайдеггер утверждает в проблеме субъекта темпоральность сознания, поскольку сознанию как живому присутствующему даруется власть синтеза и непрерывного объединения следов. [3]

Присутствие как темпоральная основа экзистенциальной онтологии «Я» — вот ось раздела между сознанием и телесностью в метафизической концепции Декарта и Ницше. Находясь на ней можно говорить о телесности сознания, имея в виду, что «...сознание способно само собрать себя в свое присутствие именно до того, как распределить свои знаки в пространстве и мире» [3], и об идеальной телесности как о представленном присутствии тела в сознании.

Необратимость последствий этого акта философской мысли Деррида усматривает в том, что присутствие — и в особенности сознание, бытие к себе сознания — приходится теперь утверждать «...не как абсолютную матричную форму бытия, но как «детерминацию» и как «следствие» [3], отмечая, что Хайдеггеру предшествовал в этом Ницше. [3]

Деррида напоминает нам, «...что для Ницше «главная большая деятельность выступает бессознательной», и что сознание есть эффект сил, сущность и направления и способы действия которых не являются его собственными». [3] Основываясь на представлении о развертывании того же самого как различия, Деррида, выявляет тоже-самость различия и повторения в вечном возвращении Ницше, предполагающую возможной активную интерпретацию, которая на место раскрытия истины как презентации самой вещи в ее присутствии ставит непрекращающуюся расшифровку. [3]

По мнению Делёза, вся кантовская критика сводится к возражению Декарту, что невозможно прямо перенести определение «Я мыслю» неопределенным «я существую». Определение «я мыслю», конечно, включает нечто неопределенное, «я существую»; но еще ничто не говорит нам о том, как это неопределенное может определяться посредством «я мыслю». Кант добавляет третью логическую величину: определяемое, или, скорее форму, в которой неопределенное является определяемым (через определение).

Форма, в которой неопределенное существование становится определяемым посредством «я мыслю», есть форма времени. [4]

Это ведет к выводам, что неопределенное существование может быть определено только во времени, как существование пассивно воспринимающего мыслящего субъекта, появляющегося во времени. [4]

Поскольку «я» обозначает собственно психический механизм с его выдающимися точками, представленными различными способностями, входящими в понимание «Я», основная психическая корреляция между «я» и Мыслящим субъектом выражается в формуле «Я себя мыслю». Поэтому хотя и «я» и Мыслящий субъект начинают с различий, эти различия у Декарта изначально аннулируются при распределении в соответствии с требованиями обыденного смысла: «я» утверждается как «Я», как универсальная форма психической жизни, а Мыслящий субъект — как универсальная материя этой формы, и они не перестают объясняться на протяжении всей истории *Cogito*. [4]

Делёз считает, что если самое большое начинание трансцендентальной философии состоит в появлении формы времени в мышлении, то эта форма, в свою очередь, как чистая и пустая, непременно означает мертвого Бога, треснувшее «Я» и пассивный мыслящий субъект [4]. Понимаемое Кантом декартовское «Я» как бы насквозь пронизано трещиной, оно надломлено чистой и пустой формой времени, и в этой форме оно — коррелирует пассивного, появляющегося во времени, мыслящего субъекта. [4]

Для того, чтобы понять утверждение Делёза относительно того, что «Я» декартовского субъекта как бы насквозь пронизано трещиной и надломлено чистой и пустой формой времени [4], вспомним о глубоко укорененной во французской философии теории непрерывного творения, как скрытой, эзотерической доктрине, тайной теории Декарта, изложенной им не в основных произведениях, а в письмах, и составляющей ядро всей его рассудочности. [5]

Появлению этой доктрины у Декарта предшествовало развитие представлений о дискретности времени, существом которых является допущение, что следующий момент времени отнюдь не вытекает из предыдущего.

Как отмечает Мамардашвили, Декарт в своей теории времени имеет в виду не время как таковое, абстрактное, которое по тем временам все еще понималось гомогенным, однородным и непрерывным, но содержательное время. Его мысль сосредоточена возле следующего утверждения. [6]

Допустим, что я был создан Богом извечно, но даже если это так, то все равно сейчас, в момент моего существования, когда для этого есть какая-то первопричина, какой-то первый предмет, та точка, в ко-

торой я нахожусь или оказался, — не вытекает из предшествующей временной точки. Как и точка впереди не вытекает из точки сейчас. [6]

Здесь имеется в виду, что наша реальная мыслительная и психическая жизнь протекает таким образом, что мы не можем держать или усилием воли, ее направленностью, иметь впереди мысль. У Декарта встречаются и другие оговорки: «теперь, когда я думаю», «в следующий момент времени, если Бог соизволит, и я буду жив». Здесь смерть и есть символ таким образом понимаемой дискретности времени. [6]

Введение формы времени в определение «я» в силу этого неизбежно предполагает его расщепленность в том смысле, что если время таким образом дискретно, где гарантия того, что в следующий дискретный момент времени произойдет возврат к прежнему состоянию «я»?

Для разрешения этой проблемы Декарт прибегает к теории, которая понимает существующий миропорядок как то, что опирается на непрерывно возобновляемое, постоянно длящееся божественное творение. [6] Это и помешало ему, по-видимому, сделать следующий шаг в своих рассуждениях и придти к представлению о дискретности именно физического времени как такового.

Для Декарта «...мое я, душа, которая делает меня тем, что я есмь, совершенно отлична от тела... и если даже его вовсе не было, она не перестала бы быть тем, что она есть». [7] Здесь Декарт употребляет «я» с маленькой буквы, чтобы подчеркнуть его индивидуальность, замкнутую в своей самотождественности.

Но, сводя таким образом *cogito* к бесконечно длящемуся мгновению и исключая этим физическое время, Декарт вверял это «я» и мыслящего субъекта Богу в действии непрерывного творения. Поэтому замена точки зрения (перспективы) индивидуально «я» на точку зрения (перспективу) Бога не меняет существа мыслимого, что делает индивидуальное «я» у Декарта лишь проявлением этого единого универсального (трансцендентального) «Я». [4]

Поскольку «Я мыслю», т.е. «я», сознающее себя в качестве мыслящего, у Декарта получает характеристики подлинного существования и оказывается глубинной структурой человеческой субъективности по отношению к бесконечным жизненным вариациям «Я есмь», встает вопрос: кто же мыслит? [8] При этом, апелляция к божественному интеллекту неизбежна, и, следовательно, Декарт не говорит ничего иного как только то, что следует мыслить так, как если бы мы изначально принадлежали и участвовали в опыте божественного интеллекта, и поскольку он сделал нас соизмеримыми с тем, что мы мыслим и не положил в вещах ничего, что бы мы не могли помыслить, он дал нам и начальную очевидность нашего рассуждения о мире. [8]

«Я говоришь ты и гордишься этим словом. Но больше его — во что не хочешь ты верить — тело с его большим разумом: оно не говорит Я, но делает Я» [9], — утверждает Ницше.

Вводимое им представление о том, что тело делает Я, ведет нас к пониманию времени не как рассудочной формы его мышления, но как темпоральной основы присутствия для себя субъекта в безмолвном интуитивном сознании до его слова или его знака. [3] Представление о таком присутствии для себя субъекта соотносится с представлением о дионисическом начале и дионисическом «Я».

В том, как тело делает Я, аполлоническое начало соотносится с неким механизмом, который позволяет выразить выделенность тела субъекта как макроформы в физическом мире в представлении о телесном Я как самотождественном саморефлексирующем центре, лежащем в основании субъекта. Отличие телесного Я субъекта Ницше от «Я» субъекта Декарта состоит в том, что у Ницше телесное Я не мыслится без тела и выражает множественность субъекта. Если «Я» декартовского субъекта пишется с большой буквы, поскольку подразумевает «Я» Бога, то у Ницше телесное Я подразумевает его множественность, определяемую тем, что телесно на уровне микрочастиц все люди связаны между собой: тело каждого содержится в телах всех остальных людей, и, в свою очередь, содержит их в себе. Поэтому тот же механизм аполлонического начала определяет возможность включения в аполлоническое телесное Я субъекта Ницше всех остальных индивидуальных «я», при том, что оно потенциально содержится в них тоже. Так мы приходим к обоснованию представления Ницше о том, что через Первоединое все Я дионисически связаны друг с другом.

Принцип онтологической топологии, [10] поднимается, при таком понимании, от конкретного физического его представления, которое соответствует взаимосвязи элементарных частиц [11], на действительно онтологический уровень, выражая теперь вхождение в данное Я, как форму мышления, всех остальных Я.

На уровне экзистенциальной онтологии Я субъекта Ницше выражается в дуальности его аполлонической и дионисической составляющих. Расщепленность такого Я формой мышления времени, на уровне тела, являющегося его основой, соотносится с физическим фактом квантуемости времени, но снимается у Ницше посредством воли к власти и вечного возвращения, что находит выражение в принципе онтологической темпоральности, или «хронологии». [10]

Введение в концепцию, формируемую на основе понятия телесное Я субъекта, принципа бытийной субъективности Ницше [12] ведет к пониманию онтологической обоснованности индивидуального «я»

во всех других индивидуальных «я», что предполагает постоянно возобновляемый внеязыковый телесный диалог его с ними для получения ответа на вопрос: что есть «я» на данный квант времени?

При этом, перманентно реализуется переход от исходного состояния индивидуального «я» — через растворение этого «я» в дионисическом Я — к измененному состоянию индивидуального «я» с обновлением его перспективы в направлении его развития к потенциально возможному аполлоническому телесному Я. Каждое «я», таким образом, постоянно решает для себя онтологическое уравнение: «я» = Я в структурной формуле бытия: Я (мира дионисической перспективы сознания) = телесное Я = «я» (мира аполлонической перспективы сознания). [10]

Телесное Я в этой формуле соответствует той поверхности, которую, по мнению Делёза, Ницше открыл в разрыве между небесами платоновского мира идей и бездной дионисийского мира. [13] На этой поверхности он предполагал строительство аполлонического дома телесного Я, как его становление при развитии «я» на пути к сверхчеловеку, и это утверждает видение им перспективы интегрированного, а не децентрированного Я.

Развитая таким образом концепция Я субъекта Ницше позволяет по-новому взглянуть и на трактовку мифа о Нарциссе: не потому ли Нарцисс навеки остался прикованным к созерцанию самого себя, что, по причине неразвитости своего индивидуального «я», он не смог противостоять информационной бездне присутствия в себе бесчисленных «я», составляющих его истинное Я, и затерялся в них безвозвратно?

По мнению Мамардашвили, «Ego cogito, ergo sum» Декарта следует буквально переводить как «Я мыслю, я есть», и само слово «существую» при этом лучше не употреблять, поскольку существование, по законам языка, имеет слишком много эмпирических, психологических и жизненных смыслов. [6] В такой формулировке это высказывание уходит от его понимания как силлогизма, для которого оно действительно является неполным, поскольку требует для своей логической завершенности предварительное утверждение: чтобы мыслить, надо существовать, и являет собой, по определению, восходящему от Канта, пример онтологической тавтологии, не предполагающей логического обоснования. [6] Здесь вновь «я» появляется, написанное с маленькой буквы, что соответствует его индивидуальной выраженности.

Как считает Мамардашвили, слово «Я» во всех декартовских рассуждениях, в которых фигурирует «Ego cogito, ergo sum», предполагает целостный комплекс представлений и означает, во-первых, обнаружение факта незаместимого существования самого себя в мысли и, во-вторых, что это незаместимое существование есть существование себя преобразован-

ного. Само понимание состояния мысли как некоего порядка при сопоставлении с теорией дискретности времени у Декарта предполагает непрерывность его постоянного возобновления, что требует постоянных усилий, и каждый в этом мире имеет точку приложения усилий к этому, постоянно воссоздавая себя этим усилием заново как мыслящее существо. [5]

Если случился акт существования Я в мысли и мыслью, то назад вернуться уже невозможно. Между Я, и существованием нет никакого интервала, существование уже слилось с Я, и положение «Я мыслю — я существую» истинно каждый раз, когда я его думаю. Следовательно, это не разновидность теоретического аргумента, нуждающегося в логическом обосновании. Если мы как мыслящие встали на свое, никем другим не занятое, место существования в мысли, то тем самым осуществилось наше бытие и доказывать ничего не нужно. [6] Здесь уместно слово «призвание», предполагающее осуществление какого-либо события в этом мире, лишь в той мере, в какой я смогу «дополнить или доопределить» его своим существованием и состоянием [5], что предполагает наличие в мире некоторой пустоты которая ко мне взывает совершить акт, который могу совершить только «Я», а не мир вместо меня. [5] Но поскольку «свято место пусто не бывает», если «Я» не сделал того, что должен был совершить в силу такого онтологического предназначения, пустым это место не останется, — там будет зло. [5]

Таким образом, по мнению Мамардашвили, Декарт отнюдь не чуждался телесности, поскольку утверждал, что мыслью нельзя породить даже мысли, и полагал, что нужно телесно втиснуться между глыбами мира, встать на ожидающее тебя место, и тогда — впереди тебя рождается мысль, и в этом — критерий ее истинности. [6]

Осознание трансформации индивидуального «я» в дионисическое Я при возвращении из дионисического экстаза в аполлоническую иллюзию индивидуального «я» сопровождается вербализацией и концептуализацией этого содержания сознания в его обратной трансформации из дионисической содержательности сознания в аполлоническую, которая выражается в телесном Я.

Выражая включенность индивидуальной психики в содержательность сознания в виде соответствующих этим началам конструкций Я как различных структур сознания, мы получаем возможность различать индивидуальное «я», представляющее собой конкретную реализацию потенциально возможного аполлонического телесного Я, и дионисическое Я, задающее множественность телесного Я.

Субъект Ницше есть множественность, поскольку объемлет в себе дуальность аполлонического и дионисического начал, и поскольку лежащее в его

основе Я, делается телом, которое каждой своей микрочастицей оказывается распределенным по всему макрокосму, и в этом смысле, само есть множественность. Лежащее в основании *телесного* Я дионисического Я, выражает то, что «...продолжает течь под индивидами [12]», объединяя их, тогда как аполлоническому началу фактически соответствует индивидуально выраженная интегративная составляющая самосознания человека, сопряженная с образом самоидентифицированного индивидуального «я».

Сверхчеловек в таком понимании, как высшая форма всего, что есть, представляет конечную точку этого пути, в которой Ницше предполагает завершение человеческого начала и его переход в качественно иное состояние.

Предположим на миг, что нам удалось встретить существо, достигшее такого уровня развития его индивидуального «я», который приближается к конечной точке пути становления Я — к *сверхчеловеку*. Какие чувства охватили бы нас при этой встрече?

Возможно, первым, что пришло бы к нам, когда мы заглянули бы в его глаза, было бы ощущение того, что мы соприкоснулись с бездной звезд других Я, которые его Я содержит в себе. И это чувство было бы настолько глубоким, что мы невольно встали бы и провожали его взглядом, полным восхищения и глубокого уважения. Но что случилось бы потом?

Существо, идя своей дорогой, стало бы удаляться от нас, а нас охватило бы смешанное чувство стремления догнать его и попытаться заговорить с ним, перерастающее в боль и обиду за то, что где-то может существовать такое совершенство, тогда как мы живем в ужасающей грязи и бедности духа.

И мы преисполнились бы агрессивной устремленности остановить это существо и выяснить: так ли оно совершенно как кажется, и может быть это всего лишь внешнее впечатление, а на деле перед нами «...полубог, полуживотное, получеловек с крыльями ангела на голове [14]», — воплощая пророчество Ницше: «Так чужда ваша душа всего великого, что вам сверхчеловек был бы *страшен* в своей доброте!». [9]

И мы последовали бы за ним в этой устремленности, и ничто не смогло бы остановить нас, — как вдруг это существо обернулось бы к нам и мы увидели, какой болью за нас, за мысли нас охватившее, оно преисполнено, и мы почувствовали, что для него мы — часть его самого, за которую ему стыдно и больно.

И мы преодолели бы свою агрессию, мы внезапно ощутили бы, что не мы сами ее источник, но что-то живет внутри нас, что ею питается и поощряет, мы ощутили бы в себе инородное начало.

И мы устыдились бы себя, но этот стыд был бы концом владычества этого инородного начала над нами и нашим открытием нас себя заново, рождением в открытом космосе человеческих Я, каждое из

которых содержится в иных Я, и содержит их всех в себе самом.

И с этого момента наше существование было бы пронизано стремлением ощутить увиденное нами существо вблизи себя вновь и вновь. Надежду на эту встречу нам давало бы наше постоянное стремление преодолеть себя восхождением к нему. Возможно, наступил бы момент, когда мы ощутили бы, как оно вошло в нас, и мы стали с ним нераздельным целым..

Так можно образно представить себе путь развития «я» как становление Я в исходном приобщении к дионисическому началу, через осмысление этого приобщения в аполлоническом состоянии сознания, и в конечном вхождении в дионисическое единство на основе развитого Я.

К использованию образных представлений для выражения концептуальных построений постоянно прибегает сам Ницше в своих афористических текстах, следуя грекам, «...разъясняющих тому, кто в силах уразуметь, глубокомысленные эзотерические учения свои... не с помощью понятий, но в резко отчетливых образах мира богов». [15]

Так существо проблемы развития человеческого «я» у Ницше сосредоточено в его образном выражении: «Человек — это канат, натянутый между животным и сверхчеловеком, — канат над пропастью». [9]»

В сверхчеловеке реализуется идеал развития человеческого «я» с появлением вновь интегрированного, целостного Я, которое объединяет в себе дионисическое и аполлоническое начала, тогда как сторонники постмодернизма, равно как и его критики, подкрепляясь многочисленными цитатами из Ницше представляют его как противника самой идеи отдельного субъекта и интеграции Я. [16]

Если декартовская теория непрерывного творчества, предполагает непрерывно повторяемое участие божественного созерцания, которое держит мир [5], то «Смерть Бога», провозглашенная Ницше, предполагает безумным человека, который ищет Бога [15], поскольку мы сами в ответе за себя, за свое «я», за его развитие. Яд христианства, убивающий развитие человеческого «я», состоит в том, что, по мнению Ницше, в христианстве это «Я» предполагается уже завершенным в Боге, в силу чего наша задача — лишь впустить его внутрь нашего «я», полагаясь на веру как некоторый инстинкт. Согласно Ницше, никакой мир истины не может строиться на предположении, что существует некая добрая воля, нам ее предуготовившая, если мы и можем приходить к истине, то только вопреки нашей природе, мы приводимся к истине силой и путем страдания. [5]

Построение «я» не является, по Ницше, и результатом следования некоему сознательно исполняемому плану. Он считает, что всю поверхность сознания — сознание есть поверхность — надо сохранять чис-

той от какого-либо великого императива, тогда в глубине постепенно растет организующая, призванная к господству *идея*, которая начинает повелевать, подготавливает отдельные качества и способности, она вырабатывает все служебные способности еще до того, как предположит что-либо о доминирующей задаче, о цели и смысле. [9]

Поставленный перед лицом дионисического хаоса человек вынужден построить в нем свой аполлонический дом *истины*, основанной на иллюзии индивидуального «я», хотя каждым атомом телесной формы своей проявленности он остается вписанным в Первоединое и ничто не мешает ему расширять, расстраивать этот дом, развивая свое «я» в процессе становления Я.

Воля к власти как пафос утверждения себя в бытии предполагает постоянную самореализацию человека как сверхприродного существа. Сам факт перманентной воспроизводимости жизни говорит о наличии жизненного импульса, определившего необходимость рождения и требующего в силу этого постоянных усилий по реализации заложенных на момент рождения перспектив. Развитие в направлении к сверхчеловеку есть поэтому прежде всего представ-

ляется как реализация субъекта в виде множественности при расширении его «я» до размеров, включающих в себя все остальные «я», как становление его *телесного Я*, основанного в дионисическом Я.

Человек *обречен* на творчество, поскольку он призван выражать в проявленном мире аполлонических форм бесконечномерную дионисическую истину, включающую в себя и факт бесконечномерности физического континуума, каждая точка которого одновременно присутствует во всех его остальных точках и, в свою очередь, содержится во всех них, и тот факт, что бытие мира чередуется с промежутками не-бытия соответственно дискретным квантам времени, и то, что, повинувшись импульсу воли к власти, мир восстанавливается каждый раз заново в своей аполлонической проявленности, чтобы развиваться далее как творящее само себя произведение искусства. Чтобы не погибнуть от чрезмерности этой истины (в сравнении с его способностью вербализовано осознавать ее), человек прибегает к творчеству, творит и *обретая* прежде всего самого себя в устремлении к тому идеалу, который по Ницше есть *сверхчеловек*, и реализуя этим доступный ему как человеку вариант бессмертия.

Литература:

1. Heidegger Martin. Nietzsche.: Przekład z germ. - Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1999. - Т. II. - С.179.
2. Дerrиде Ж. Шпоры: стили Ницше.: Пер. с франц. // Философские науки. - М., 1991. - №2. - С. 133.
3. Дerrиде Ж. ГОЛОС И ФЕНОМЕН и другие работы по теории знака Гуссерля.: Пер. с франц. - СПб.: Алетейя, 1999. - С.188, 189, 190, 191.
4. Делёз Ж. «Различие и повторение»: Пер. с франц. - Санкт-Петербург: ТОО ТК «Петрополис», 1998. - С.114, 115, 312, 313.
5. Мамардашвили М.К. Лекции о Прусте (психологическая типология пути). - М.: «Ad Marginem», 1995. - С. 82, 93, 94, 95, 115, 396-397
6. Мамардашвили М.К. Картезианские размышления. - М.: Издательская группа «Прогресс»; «Культура», 1993. - С.44, 45, 47, 50, 180, 182.
7. Декарт Р. Рассуждение о методе, чтобы верно направлять свой разум и отыскивать истину в науках, // Сочинения в 2 т.: Пер. с лат. и франц. - М.: Мысль, 1989. - Т.1. - С. 269.
8. Подорога В.А. На высоте Энгадина. Фридрих Ницше // Выражение и смысл: Ландшафт, миры, философии: Сёрен Киркегор, Ф. Ницше, М. Хайдеггер, М. Пруст, Ф. Кафка. - М.: «Ad Marginem», 1995. - С.169, 172.
9. Ницше Ф. Сочинения в 2 т.: Пер. с нем. - М.: Мысль, 1990. - Т. 2. - С. 9, 24, 104, 719.
10. Ледницький Д.Д. Дуалізм аполлонічного та діонісійського начал. // Магістеріум. Історико-філософські студії. - К.: КП ВД «Педагог?ка», 2000.- Випуск 3.- С.63-68.
11. Капра Ф. Дао физики.: Пер. с англ. - СПб.: ОРИС*ЯНА-ПРИНТ, 1994. - С.271.
12. Ницше Ф. Воля к власти. Опыт переоценки всех ценностей. (1884-1888): Пер с нем./ Под редакцией Г. Рачинского и Я. Бермана. - М.: ИЧП «ЖАННА», 1994. - С.262, 336.
13. Делёз Ж. Логика смысла.: Пер. с франц. - М.: Издательский центр «Академия», 1995. - С.137.
14. Одуев С.Ф. Реакционная сущность ницшеанства. - М.: Издательство ВПШ и АОН при ЦК КПСС, 1959. - С.157.
15. Ницше Ф. Сочинения в 2 т.: Пер. с нем./ Литературные памятники. Составление, редакция изд., вступ. ст. и примеч. К.А. Свасьяна. - М.: Мысль, 1990. - Т.1. - С. 59, 593.
16. Gemes, Ken. Postmodernism's Use and Abuse of Nietzsche.-Yale University, <http://www.yale.edu/philos/Posmodernisms Use and Abuse.htm>, 1999.- 24 p.

В. Ф. ЯТЧЕНКО

**ПРОБЛЕМИ СЕНСУ СУСПІЛЬНОГО РОЗВИТКУ В
ДАВНЬОУКРАЇНСЬКІЙ МІФОЛОГІЇ
(на матеріалах обрядових пісень)**

Володимир Федосійович Ятченко — докторант Дніпродзержинського державного технічного університету

В низці світоглядних парадигм давньоукраїнської дохристиянської міфології особливе місце посідає спроба дати відповідь на одне з питань екзистенційного масштабу — питання про напрямок і сенс суспільного розвитку. Дискурс цього досвіду «випитування буття», як сказав би М. Хайдеггер, має неабияке значення і для нашого сучасника, адже в ньому виразнюється конкретно-історичний спосіб конститування особистості, формування національної ментальності. Без виявлення і експлікації таких форм дослідження цієї проблеми в загальнофілософському плані страждатиме на схематизм.

Якщо говорити про висвітлення проблем світоглядних установок свідомості саме в давньоукраїнській міфології, то слід зазначити, що обсяг дослідницьких та публіцистичних розвідок на цьому терені маємо немалий. Коли ж до цього додати ще й факт розмаїття підходів, позицій, висновків, то напрошується думка про тенденції до всебічного розгляду явища. Та, на жаль, доводиться констатувати, що фактично для такого висновку підстав ще малувато, бо багато аспектів даної проблеми ще залишаються притемненими або висвітленими досить однобоко.

Ось, наприклад, при виборі методологічної підоснови дослідження світоглядних проблем в давньоукраїнській міфології автори здебільшого послуговуються вузьким спектром звичних, традиційних схем. Так, зокрема, проблема сенсу суспільного розвитку в працях дослідників найчастіше постає у формі проблеми упорядкування Хаосу. При цьому така версія подається зазвичай через діалектику антиподів «Хаос-Логос». Ця традиція породжена дослідженнями у царині античної міфології й філософії, зокрема талановитими працями російського дослідника О.Ф. Лосева (1893-1988). Традиція ця виявилася досить продуктивною. В її контексті вдалось розкрити цілий ряд особливостей розвитку міфологічної свідомості, значно поглибити наші знання в галузі історії філософії, в тім числі і в ділянці давньоукраїнської міфології чи української філософської думки.

Зворотний бік цієї традиції виявив себе в тому, що вся своєрідність розвитку східнослов'янських міфологічних систем стала вганятись у прокрустове ложе понять і закономірностей розвитку іншої, специфічної й унікальної міфологічної традиції. Це, природно, не могло не відбитись на вислідах досліджень. Тому досліджувати дану проблему слід не за критеріями західноєвропейської традиції, але головно в її

власному контексту, в рамках її власної картини світу, доповненої, звісно, матеріалами про розвиток інших культур.

Згідно з усталеними уявленнями, Логос як загальний закон, основа світового розвитку виник з потреби осягнення об'єктивної діалектики буття (Геракліт) або духовної сутності світу (Платон). Аналогічним началом уявлялось Дао в китайців чи дхарма в індійців. Хаос же виступав як первісна неорганізована стихія. Саме таким його уявляли не лише греки, але й єгиптяни (океан Нун) чи шумери (первісний Океан). В усіх випадках обидва начала розуміли або чисто онтологічно (як стан і потенції, що були чи є до людини і поза нею), або й гносеологічно (як у неоплатоніків), але ж знову в підмуркові лежала установка про розрив між людиною і світом об'єктивно суцього, пошук шляхів їх зближення.

Висхідним пунктом для виникнення згаданої проблеми було уявлення людиною себе однією з космічних сил, про що дуже переконливо свідчать тексти багатьох замовлянь, в їх числі й українських замовлянь. Окрім цього необхідно враховувати виняткову роль у побудові картини світу людиною найдавніших культур такого надзвичайно значимого явища як архетипи. Саме вони в епоху найраніших культур виступали каналом включеності людини в світові процеси.

Ці архетипи виступали як причиною підсвідомих жахів, так і способом звільнення від них, засобом вволення потягу до самовдосконалення. При цьому саме останній фактор тривалий час залишався в світогляді східних слов'ян непроминально спорідненим з архетипами, в той час, як в грецькій міфології він чимдалі міцніше зростався з посиленням логічного елементу, раціональності. Тому й шляхи переборення Хаосу уявлялися нашими предками дещо по-іншому, аніж античним грекам.

Але як все-таки уявлявся Хаос нашим предкам? Спробуймо застосувати для цього метод, який застосовується при дослідженні українських замовлянь та обрядових пісень.

В найархаїчніших своїх пластах уявлення про Хаос і необхідність його переборення сягають структур підсвідомого буття людини, а переборення це насамперед означало спробу структурувати, раціоналізувати той невитравний «хаос» у власному підсвідомому, який не має імені, а часто й диференційованих образів. Ж. Лакан (1901-1981) називає взятє з боку такого стану підсвідоме «реальним». Цьому «реальному» в

людській психіці намагається, на думку Ж. Лакана, протистояти уявне як індивідуальна варіація символічного порядку, побудована на ілюзорному домаганні єдності. Така структуризація («впорядкування») відіграє важливу роль у збереженні психічного здоров'я індивіда. А зв'язує «реальне» з «уявним» «символічне», котре втілюється в «означаючому».

Отож первісно Хаос — це той душевний стан людини, в якому панують підсвідомі жахи. Усвідомлюється він як середовище, в якому всі стихії — в їх числі й ворожі людині — здатні самочинно розповсюджувати свій вплив. Що більше — вони незалежні від дії тих сил, до яких людина апелює в надії на свою безпеку й добробут; вони навіть здатні протистояти останнім. У відповідь на це індивід намагається «підключити» себе до могутніх сил якогось символічного порядку і в такий спосіб загнудати злі стихії. І знову-таки рятувальним колом для людини в цій ситуації стали стереотипи. Потужний струмінь охоронної функції архетипів зримо пульсує в архефактах української дохристиянської міфології, зокрема в тому її пласті, який об'єднаний нами сьогодні (до певної міри механічно) в блок під назвою обрядових пісень. В них важко не помітити потужний струмінь охоронної функції архетипів. В цих текстах неструктурованому психокосмічному просторові протиставляється упорядкована модель світу, елементи якої покликані захищати людину, особливо у найвідповідальніші моменти її життя — моменти переходу від одного стану до іншого: переходу «з одного світу в інший» (народження, смерть), від одного роду з його тотемами-охоронцями до іншого (одруження) тощо. М. Маркевич (1804-1860), описуючи обряд підготовки весільного поїзду від дому нареченого, зафіксував таку пісню світилок:

«Ой коні наші вороні
 Чи чуєте на силу?
 Чи звезете княгиню
 Да на тую гіронуку крутую,
 Да у тую світлоньку новую?» [1; 119]

Для того, аби точніше зрозуміти наведений в тексті образ княгині, необхідно звернутись до деяких текстів українських замовлянь. В них фігурує істота, що сидить на горі або під деревом на острові й поводить стихіями. До неї звертаються за допомогою при лікуванні або захисті від злих людей [див. напр. 2; 93]. Отже в тексті щойно наведеної весільної пісні наречена порівнюється з цією міфологічною істотою, в рисах якої неважко побачити архетипічний образ Аніми, зраціоналізований в образ язичницької богині. Таке порівняння мабуть було покликане зробити наречену невразливою. Врахуймо й іншу обставину. В низці весільних пісень світилки виступають уособленням птахів-тотемів, які покликані охороняти учасників весільного дійства. Якщо ми приймемо до уваги всі

ці фактори, то мотив переборення страху шляхом використання архетипів стає ще більш очевидним. Тому можна висловити припущення, що малюнки на трипільському посуді, які нагадують гору посеред води, теж слугували свого роду символами оберегів, теж по-своєму допомагали «переборювати Хаос». Магічні абракадабри, за рекомендацією лікаря XI ст. К. Серена Саммоніка, мусять бути написаними у вигляді трикутника (форма гори), тільки за цієї умови вони матимуть лікувальну силу.

Намагання перебороти хаотичність існуючого світу виявляють себе й у сферах образно-просторових уявлень. В скіфсько-іранській міфології оселя праведників (місце, що протистоїть як ідеал земному світові з його потопами, зимами, хворобами, війнами, іншими втіленнями Хаосу) описана як квадратна загородка. Геометрична впорядкованість втілює тут торжество перемоги над страшним Хаосом. Чи не тому й свої будівлі наші далекі предки намагались будувати в суто прямокутній формі? Чи не в тому й первісне значення квадратів та трикутників (про що вже щойно йшлося) на трипільському посуді?

Взагалі, прийом звернення до світобудовчих архетипів притаманний не тільки людям далеких від нас епох. Архетип гори посеред води фігурує і, наприклад, в картинах литовського художника і композитора М. Чюрльоніса (1875-1911) «Створення світу» (1905-1906). Не випадково, що в його картині «Золота соната» (1908) графічні елементи, які символізують Всесвіт, споріднені з елементами орнаменту на трипільських горщиках. Це можна пояснити тим, що обоє несуть на собі карб архетипічного походження, адже архетипи — це надзвичайно стійкі елементи, які увійшли в психофізіологічні структури людського мозку і тому однаково притаманні людям різних епох. Теж саме бачимо і на картинах К. Малевича (1878-1935), хоч тут вже не можна відкидати варіанту запозичення: художник міг бачити зразки трипільського посуду.

Явище переборення Хаосу стало одночасно підосновою важливих соціальних та духовних процесів. Хаотичне, деструктивне начало, втілюючись з часом в образи чужої людини, чужого племені, допомагало становленню самоідентифікації людини як в індивідуальному, так і в груповому вимірах. Велике значення в цьому плані має те, що упорядкування Хаосу виступало й побудником для формування ідеалу. По-перше, людина сприймала (та й зараз сприймає) як хаос щось таке, що вона вже переросла, без огляду на те, структуроване воно, упорядковане чи ні. Коли спосіб організації життя, який їй видається справедливим, є вищим від того, що її оточує, тоді вона бачить і витлумачує навколишнє як хаос, а внесення в це навколишнє своїх ідеалів, уявлення про належне — маркує як вихід з хаосу. Аналізуючи з цього погляду тести деяких українських обрядових пісень,

зокрема тексти ряду щедрівок, можна зробити певні допущення про характер уявлень людини в системі української дохристиянської міфології щодо необхідності переходу від існуючого до належного як сенсу суспільного розвитку.

По-друге, в процес упорядкування вкладався й моральний зміст. В цьому процесі беруть участь різні сутнісні сили людини. Отже, ідеал в давньоукраїнській міфології — це те, що в загальному наповненні протиставляється Хаосові. Дилема «суще — належне» розглядається в цій міфології через уявлення про Хаос і вихід з нього до ідеалу.

Наступним етапним кроком у розумінні людиною напрямку й сенсу історичного процесу стало введення принципу циклічності розвитку світу. Розуміння дійсності як такої, що перебуває в постійному русі з циклічно повторюваними подіями, стало чи не переломним кроком в усвідомленні людиною явища виходу світу з стану Хаосу. Свідоме введення принципу циклічності стало істотним моментом дисциплінування соціальної організації людства, а пізніше задекларувалось як вираз необхідності упорядкування світу. В українських обрядових піснях цей процес отримав образне міфологічне оформлення в сюжеті про приручення й осідлання коня. Табун диких коней в чистому й безмежному полі асоціюється з дикими незагнуданими стихіями. Осідлання ж і приборкання коня героєм (в текстах обрядових пісень Іванком, Васильком, дитям та ін.) означало внесення в цей світ елементу дисципліни, організованості, спрямованості. Недарма пізніше й інститут шлюбу як один із найважливіших (в історії й свідомості) чинників організації суспільства на противагу хаосові безладного позашлюбного існування, асоціювався в колядках, щедрівках та весільних піснях з процесом осідлання юнаком коня. З іншого боку процес укладання шлюбів (як і ціла низка інших реальних та міфологічних актів космотворчого, лікувального та ін. характеру) не означав якоїсь раз і назавжди отриманої перемоги над Хаосом життя, а був циклічно повторюваним в процесі обрядів актом внесення упорядкування в суспільство та, що не менш важливе, актом прилучення людини до цього впорядкування.

Інновації тут ще не створюють нових елементів, а лише перекомпонують старі, здебільшого -- архетипи. Подібно до того, як з численних перекомбінацій обмеженої кількості звуків поступово в свідомості слухачів починає вимальовуватись архітектура мелодії в симфонії №3 А. Шнітке.

Подальша (йдеться, безумовно про логічний, а не хронологічно-історичний вимір) ступінь переборення Хаосу в давньоукраїнській міфології здійснювалась у формі, яка виявила величезний вплив на ментальність українського етносу. Мова йде про відомий в історії культури факт впливу уявлень про модель

світобудови на фізіологічні та соціальні процеси. Звернімося знову до тестів українських замовлянь. Ось замовляння від укусу гадюки: «А в полі море, а в тім морі золотий камінь, а на тому камені золота яблуня, а на тій яблуні золоте гніздо, а тім гнізді цар Гадюн сидить...» [2; 153]. Бачимо, що замовляння починається переказуванням уявлення про модель будови світу. Ці уявлення перетворюються в магічні формули для переборення хвороби. Хвороба ж своєю чергою виступає як наслідок порушення встановленого порядку функціонування організму, як втілення вторгнення Хаосу в організм людини. А тепер погляньмо в тексти обрядових пісень. «Ой в лужку, в лужку, на жовтім піску, стоїть деревце, тонке, високе. Гей, на деревці сам сокіл сидить.» Так починається колядка, присвячена молодим хлопцям. Побажання здоров'я, добробуту, яке йде в колядці після цього, логічно витікає з світового порядку, з відношень доцільності в ньому. Схожі явища зустрічаємо і в міфологіях народів, в тому числі й народів, які розвивались ізольовано від індоєвропейської цивілізації. Донжі Банзаров (1882-1855) зафіксував, що у весільному обряді монголів при побажанні добра нареченим говорили: «Мати Ут, царице вогню, створена з дерева ільма, що росте на вершинах Хангай-Хана і Бурхату-Хана! Ти, що зародилась при відділенні неба від землі, виникла від стопи матері Етуген і створена царем Тенгрієм...» [3; 75-76]. Далі йде опис функцій богині та її батьків, опис жертв, які приносили їй. І тільки останнє речення звучало так: «Даруй благополуччя царевичу й царівні і всьому народу». Буряти, закликаючи собі на допомогу володарів Неба, проголошували: «Туманний тенгрі, чорно-чубарий тенгрі, темний тенгрі, туманно-чубарий тенгрі зробились началом хожироевих семи ковалів» [4; 415].

Те ж саме і в інших молитвах. Коли звертаються до богів, розповідають історію цих богів. Вавілонські й шумерські тексти закліть побудовані за тим же принципом. Це дуже нагадує українські колядки.

Виникає питання, чому в усіх цих текстах нарочито відсторонено розповідається про будову світу, хоч призначені вони для звернення чи просьби?

Висловлю згогад, що створення картини світу означало в наших предків не лише намагання пізнати суть світобудови. Це була й спроба пізнати глибинні основи власного «Я», спроба отримати відповідь на тривожне доленосне питання: від кого і як можна чекати допомоги в нещасті, на кого надіятись у цьому жорстокому світі? Неважко помітити, що зображення будови світу в замовляннях, щедрівках чи колядках практично завжди поєднане зі згадкою про силу, до якої апелюють при лікуванні хвороб, з просьбами про пораду в складній життєвій ситуації, про місце, де перебуває ця сила. В колядках, весільних піснях — це місце, звідки прилітають птахи, що приносять добро-

бут господарям, місце, де готується до зустрічі з нареченою наречений, звідки йдуть життєдайні дощі на ниву господаря. Людина, її доля й повсякденність виявляються сакраментальним чином вплетеними в це тло. Людина вже починає відчувати світ як свій світ і себе як частинку тих сил, котрі творять світ, порядок і знищують хаос. Читаючи молитви, замовляння, інші священні тексти, індивід психологічно переживає інтеріоризацію наймогутніших стихій.

Нарешті знаходимо тут ембріональну форму вияву реакції людей всіх часів і народів на відчуття суперечності між уявленням про свою причетність до наймогутніших світових сил і відчуттям своєї реальної самотності у цьому світі *de facto*. Тому й реакція полягала у віднайденні сильного світу цього і разом з тим у намаганні прихилитись до нього. Тож і в звертанні до царя змій чи до трону Богородиці, і в прикрашенні гілочки дерева на весіллі — скрізь мерехтить крізь найрізноманітніші форми це старе як світ прагнення.

Та й самі окремі елементи світобудови теж не були для носіїв міфологічної свідомості абстрактними, об'єктивно відчуженими космологічними категоріями. При вивченні текстів замовлянь, обрядових пісень часом просто-таки вражає сила пристрасті, емоційного забарвлення опису світобудови й персонажів, що цю будову втілюють. Словом, те, що ми звично називаємо космологічними уявленнями далеких дохристиянських часів, було насправді одночасно й просторовим оформленням прагнень і надій людини, пошуком засобів для здійснення цих прагнень. Це було вербальним висловом надії на перемогу ідеалу над Хаосом. То була не просто картина світу, але картина людини і «її» світу, первісна форма того, що Е. Фромм (1900-1980) називав «екзистенційними дихотоміями людини — намагання встановити рівновагу і єдність між людиною та іншою природою» [5; 52]. Бачимо

тут ще примітивну, але вже сміливу спробу через поєднання мікрокосму й макрокосму розв'язати глибинні проблеми свого буття.

Але процес упорядкованості, допомагаючи в розв'язанні одних суперечностей, відразу ж породжує інші — соціальні, психологічні, ментальнісні.

1. Упорядкованість на практиці веде до впровадження нових цінностей, норм, авторитетів. Породжуються соціальні суперечності між тими, хто вірує в старих богів, і тими, хто насаджує нових.

2. Продовжується розрив між раціоналізованими по-новому свідомим і підсвідомим. Він навіть посилюється, коли виявляється, що нове на практиці виказує себе зовсім не таким прекрасним і справедливим, як про це мріялось.

3. Раціоналізація збіднює сприйняття, бо створює певні схеми, під які підганяється дійсність. При подальшому пізнанні ці схеми стають вже перед заданими.

Діалектика форм цього процесу пошуку й артикуляції сенсу суспільного розвитку врешті приводить до ідеї спасителя. Циклічність же світосприйняття виворює цю фігуру героя, який постійно відтворює свою рятувальну дію. У ведійській міфології персонажем такого роду став Крішна. В «Бхагавадгіті» в його вуста вкладені та і слова:

«Коли беззаконня розхитує світу основу,
Себе я із себе породжую знову і знову.
Для кари злочинців, рятунку блаженних
заради

Одвіку відроджуюсь я для закону і влади».

В українській дохристиянській міфології такими героями стали змійборці, котрі пізніше постали як герої билин. В християнстві ж цим героєм-спасителем, як добре відомо, став Ісус Христос. А вже вихід з Хаосу починає мислитись як шлях людини до свого божественного начала через смиренність, набожність.

Література

1. Маркевич М. Обычаи, поверья, кухня и напитки малороссiян. - К.: Час. 1992.
2. Українські замовляння. - К.: Дніпро. 1993.
3. Банзаров Д. Собрание сочинений. -М.: АН СССР. 1955.
4. Хангалов М. Собрание сочинений. В 3 т. -Улан-Уде.: Бурятское книжное издательство. 1959-1960.
5. Фромм Э. Человек для себя. - Минск.: Коллегиум. 1992.

ОСВІТА

Л. С. ЧЕРНОУС ПРО СТАН І ЗАПРОВАДЖЕННЯ INTERNET В УКРАЇНСЬКІЙ ШКОЛІ

Черноус Людмила Сергіївна — аспірантка кафедри соціології Криворізького державного педагогічного університету

Останні десятиріччя характеризуються швидким розвитком інформаційних технологій, які набувають широкого розповсюдження в усіх сферах суспільного життя, постійно підіймаючись на якісно новий щабель розвитку. Апробуються нові технології голосувань за допомогою мережі Internet, зростає кількість по всьому світу людей, які отримують, поглиблюють та вдосконалюють власну освіту через Всесвітню мережу. Зростає кількість товарів і послуг, придбаних за допомогою Internet. За деякий час людина не зможе повністю соціально реалізуватися, бути на 100% дієздатним членом суспільства не володіючи навичками користування інформаційними мережами. Подібну людину можна буде порівняти з такою, що зараз не вміє читати та писати. Приймаючи до уваги такі перспективи треба призвичаювати дітей та підлітків за для їх кращого розвитку і більш впевненого майбутнього до користування мережею Internet.

Тенденція широкого запровадження Internet в системі освіти спостерігається, насамперед, в США, де збільшили фінансування програми E-gate на 1 млрд. доларів, яка передбачає насамперед під'єднання шкіл і бібліотек з неможливих районів та сільської місцевості до Internet. В Європі за проектом European Schoolnet об'єднали більшість освітніх ресурсів цих країн задля кращого доступу до них та розвитку взаємодії між школами європейських країн. В Росії існує програма міжшкільних зв'язків через Internet в межах проекту «Гармонія», завдяки якій щорічно відбувається міжнародний семінар «От открытой школы к открытому обществу», існують конкурси сторінок, створених учнями шкіл, функціонує освітянська конференція.

А яке положення зараз в Україні? Основним чинником того, що українські школи не приєднанні до мережі Internet і не мають власних веб-сторінок, а також електронної адреси є відсутність державної програми розвитку інформаційних технологій і відсутність в шкільних програмах з інформатики теми для вивчення Internet. Існують і суто технічні проблеми. Так, в

багатьох школах немає комп'ютерних класів, а там де є — вони не відповідають сучасним вимогам. Така ситуація склалася, через відсутність державної фінансової підтримки, а також тому що інформатизація загальноосвітніх шкіл поки що не стала пріоритетною справою. Насамперед, зараз вчителі інформатики повинні бути обізнаним в мереживних технологіях, які в педагогічних вузах майже не вивчаються, і бути свідомою людиною, здатною знайти і витратити свій час на факультативні заняття з дітьми, і це не може відбуватися без сприяння шкільного керівництва.

На сьогодні в Україні в мережі Internet знайдено приблизно 33 веб-сторінки шкіл, ліцеїв, гімназій та коледжів. В Києві створено 18 сторінок, Одесі 6, в Луганську та Львові по 2, по одній у Вінниці, Херсоні, Кіровограді, Ужгороді, Сумах та Слов'янську і також сторінку Люботинського інтернату Харківської області. Виходячи з того, що така інформація в мережі не дуже часто запитується її важко знайти і постійно з'являються нові сторінки. Не виключено, що існують інші шкільні сторінки, але ті що себе зовсім не популяризують. Наприклад, в Кривому Розі, як стверджують фахівці, існувала сторінка Центрально — Миської гімназії, в мережі не було знайдено жодного натяку на неї, зараз ця сторінка не існує, але збирається відновлюватись. Така ситуація спостерігається і з підключенням до мережі Internet. Гімназія втратила доступ на пільгових умовах наданий провайдером МГ через те, що адміністрація не змогла виділити окремі телефон для доступу в мережу.

За своєю інформативністю шкільні сторінки дуже різні: на них представлена інформація від місця знаходження школи і профілю навчання, до вичерпної інформації про школу, історію, вчителів і навіть поточну успішність учнів. Користь від існування шкільної веб-сторінки є безперечною, навіть якщо ця сторінка маленька. Але все одно вона додає учням поваги до своєї школи, стимулює до власної творчості і пошуку різноманітної освітньої інформації в мережі Internet. Також школи подають інформацію про кон-

курси та олімпіади. Деякі проводять їх навіть інтерактивно, а саме Луганська фіз-мат школа №1. Однією з найбільш об'ємних є сторінка Одеського Рішельєвського ліцею, на якій знаходиться інформація про профільні предмети, олімпіади по фізиці та хімії, матеріали учительських конференцій, правила вступу до ліцею, інформація про суспільну діяльність та про досягнення учнів. На українській мові робиться менша кількість сторінок, ніж на російській. Так на українській мові написані сторінки Ужгородської СШ №1, Львівської СШ №62, Київської СШ №173 та інших. Цікава сторінка Люботинського інтернату, яка створена задля залучення спонсорської допомоги. В ній подані проблеми інтернату, інформація про кожну окрему дитину: вік, фотокартку, розмір одягу, хвороби, уподобання, написаний дитиною твір. Київська СШ №58 надає по електронній пошті інформацію про поточну успішність учнів по шкільним предметам.

Найкраща ситуація з шкільним Internet спостерігається в Києві звернемось до опитування проведеного серед найбільш активних вчителів інформатики (54) журналом «Комп'ютери + програми» 9.1999 року. Було отримано такі дані: 53,7 відсоткам шкіл конфігурація комп'ютерів дозволяє підключитися до Internet, 16,7% з них підключені, 3,7% планується незабаром приєднати, в 44,4% комп'ютери об'єднані в мережу. Отже, навіть в Києві, де існують власні програми розвитку шкільного Internet — «Internet кожній Київській школі» при підтримці Головного управління освіти Київської міської держадміністрації більш ніж половина шкіл, які мають технічні можливості не приєднані до Всесвітньої мережі. Отже, аналізуючи це дослідження, ми отримуємо дивні результати: навіть за наявності техніки, інтересу вчителів та деякої підтримки державних освітянських органів управління освіти половина шкіл немає доступу до Internet. Це відбувається тому, що в шкільних програмах з інформатики незаплановане вивчення Internet. Можна заперечити, що в багатьох школах зовсім немає комп'ютерів. Так, але й в них якимось чином вивчають інформатику, отже зможуть вивчати і Internet. На зміну в програмі треба піти заради тих учнів, які отримують можливість вивчати Internet безпосередньо. Навіть опосередковане навчання Internet може принести в майбутньому більше користі, ніж навчання програмуванню, тому, що воно згодом знайде практичне застосування.

Сьогодні вже і в Україні (в великих містах) важко знайти добре оплачувану роботу без вміння користуватися Internet. А надалі будь який спеціаліст нетехнічної направленості не зможе знайти роботу, не маючи навичок користування Всесвітньою мережею. Спеціальні курси дорого коштують. І якщо молода людина вирішить зайнятися самоосвітою, то буде вдячна за елементарну інформацію, отриману в школі.

Також мережа надає людині вичерпну інформацію з будь якого приводу, дозволяє їй необмежений розвиток. У Всесвітній мережі не може існувати повна цензура, незважаючи на спроби її ввести. Те, що молода людина чує з екрана телевізора, не заохочує її мати власну думку, не сприяє роздумам. В мережі кожен автор теж подає власну думку, але дуже легко знайти їй опозиційну. Достатньо іноді зробити іноді кілька натисків на клавіатуру, щоб отримати інформацію що до важливих суспільних питань політики, новітніх технологій, і на підставі їх аналізу обрати власну освіту і шлях у житті. В час, коли молоді дуже важко орієнтуватись в суспільних процесах, їй дорікають за відсутність цікавості до майбутнього країни, за перевагу матеріальних стимулів над духовними, за те, що вона розважається і не працює, не прагне до особистого духовного розвитку. Молода людина, яка користується мережею, є більш обізнаною і більш соціально захищеною, адже в мережі можна знайти інформацію про все, чого їй бракує в житті. Якщо немає друзів будь ласка, існують чати де завжди знайдеться співрозмовник, групі новин хочеш спілкуйся ні тільки читай, полюблюєш книги чи телевізор їх замінить вебсерфінг.

Таким чином, вирішується проблема самотності сучасної людини, завдяки існуванню віртуальних служб психологічної допомоги користувачам Internet. Деякі з них спеціалізуються саме на підлітках і учбових проблемах. Такі служби надають термінову допомогу спеціаліста. Як відомо, зараз не в кожній школі є психолог і не кожна дитина піде до нього через те, щоб не дізналися друзі та вчителі, так і телефони довіри є не в кожному місті. А через Internet є можливість звернутися, наприклад, до російського психолога з будь-якими нагальними проблемами, маючи гарантію не розголосу теми спілкування.

Цілком зрозуміло, що підліток або молода людина не може замінити повністю реальне життя на віртуальне, це неможливо. Але Internet зможе відволікти від поганих думок, кібер — товариш дати пораду. В мережі завжди знайдеться розрада і заняття. Тож і покликання школи полягає в тому щоб спрямувати, дати поштовх підлітку до користування освітніми розвиваючими ресурсами мережі. Якщо держава бажає, щоб її громадяни були освіченими, соціально активними, то треба спочатку небагато: 1) розробити програму підтримки шкільного Internet; 2) удосконалити шкільну програму з інформатики; 3) заохотити провайдерів надавати пільги для освітніх програм. Зараз ми ще маємо можливість вплинути на український Internet, дати йому поштовх в розвитку культурно і освітньо цінних проєктів з більш гоміздкими утвореннями наприклад російським це зробити дуже складно.

Проведений аналіз стосується стану речей в українському сегменті Internet до 31 липня 2000 року,

коли стався першим значним кроком майбутнього становлення України як інформаційного суспільства, ним став Указ Президента України Л.Д.Кучми «Про заходи щодо розвитку національної складової глобальної інформаційної мережі Інтернет та забезпечення широкого доступу до цієї мережі в Україні». Наслідком

Указу стало виділення коштів на загальну комп'ютеризацію шкіл і приєднання їх до мережі Internet, та ріст зацікавлення шкіл мережею Internet. Розвиток українського Internet в освітній системі вкрай необхідний, це зумовлено загальноцивілізаційним процесом широкого розповсюдження інформаційних мереж.

Література:

1. Гвозденко А. Станет ли Internet полноценной средой общения // Компьютерное обозрение № 11, 2000.
2. Масуда Й. Комп'ютопія // Філософська і соціологічна думка. -1993. - №6.

Л. П. ЯКИМЕНКО

ЗАСТОСУВАННЯ МЕТОДІВ АКТИВНОГО НАВЧАННЯ «ПОЗАБЛОКОВИМ» ДИСЦИПЛІНАМ В КОНЦЕПЦІЇ ДІЯЛЬНІСНОГО ПІДХОДУ ДО РОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ

Якименко Лідія Петрівна — доцент кафедри соціально-економічних дисциплін Дніпропетровського юридичного інституту

Сучасні соціально-економічні та культурно-історичні умови й вимоги до рівня освіченості випускників вищих навчальних закладів актуалізують не тільки озброєння їх певним обсягом необхідних знань, умінь і навичок, але й розвиток їх особистості засобами кожної навчальної дисципліни, формування загальної культури, національної свідомості, високоморальної свідомої громадської позиції, гуманістичного світогляду. Цим, власне, й визначаються основні принципи, на яких ґрунтується особистісно-розвивальне навчання.

Однак виразна тенденція до впровадження в практику сучасної вітчизняної педагогіки концепції особистісно-розвивального навчання містить небезпеку надання тотальності особистісному змісту в навчальному процесі, значного зниження рівня інтелектуального компонента в загальному психічному розвитку студента, суттєвих ускладнень його особистісного становлення.

Особистісно-розвивальне навчання органічно виходить із основного положення педагогічної психології про його безпосередній вплив на розвиток особистості та забезпечення формування суттєвих змін у перебігу процесів навчання під впливом уже досягнутого рівня розвитку особистості. Студенти можуть досить досконало володіти логічними операціями, але вони можуть і не застосовувати їх за власною ініціативою. Тому одним із критеріїв розумового розвитку П.Я.Гальперін вважав саме використання новоутворень в діяльності учня. Останнє, в свою чергу, він пов'язував із виникненням стійкої пізнавальної мотивації, що випереджає розвиток інтелектуальних можливостей і веде їх за собою.

В рамках педагогічного підходу до розвитку особистості діяльність завжди виступає як ведуча, опосе-

редкуюючи відносини особистості із соціальним середовищем, спілкування з оточенням, констатуючи «соціальну ситуацію розвитку». Соціальна психолого-педагогічна теорія поетапного формування знань, умінь і розумових дій П.Я.Гальперіна [1, с.441-469] обґрунтовує таку побудову навчальної діяльності, за якої в порівняно короткий термін на основі зовнішніх, предметних дій, організованих за певними правилами, формуються знання і уміння учнів. Ця теорія приділяє велику увагу забезпеченню позитивної релевантної навчальної мотивації.

Процес засвоєння знань і формування дій, згідно теорії П.Я.Гальперіна, проходить шість етапів:

- мотивація (концентрація уваги учня, спонукування його інтересу і бажання отримати відповідні знання);
- уявлення орієнтувальної основи дій;
- виконання дій в матеріалізованій формі;
- виконання дій в плані голосного мовлення;
- виконання дій в плані мовлення про себе;
- виконання дій в плані внутрішнього мовлення, або в умі.

На наш погляд, застосування цієї теорії в практиці навчання вищої школи має високу розвивальну ефективність саме при викладанні «позаблокових» дисциплін. Термін «позаблокові дисципліни» ми використовуємо як умовну характеристику тих програмних дисциплін, які можуть виконувати, в основному, загальноосвітню функцію, мати порівняно невеликий обсяг навчального часу, досить опосередковану професійну орієнтацію, а головне — не мати виражених прямих міжпредметних зв'язків з блоками соціальних, юридичних, економічних чи інших дисциплін. В програмах вищих навчальних закладів для різних спеціальностей більшою чи меншою мірою «позаблоко-

вими» можуть бути ті чи інші дисципліни, однак їх викладання має спільну проблему — знижену та переважно ірелевантну початкову мотивацію студентів до їх вивчення.

Безумовно, одним із найважливіших формуючих факторів стійкої пізнавальної релевантної мотивації студентів є вплив особистості викладача в процесі міжособистісної навчальної взаємодії. Іншим визначальним фактором підвищення релевантності навчальної мотивації, формування достатніх знань, умінь і розумових дій студентів за порівняно короткий проміжок часу, особливо при навчанні «позаблокових» дисциплін, є застосування методів активного навчання. Їх визначальною рисою є досягнення дидактичних і виховних цілей спільною діяльністю студентів, яка спрямовується викладачем. Навчальний процес спрямований не стільки на запам'ятовування, скільки на розуміння, творче осмислення і логічне впорядкування нового матеріалу. Крім того, відмінними рисами активного навчання є: спрямування на розвиток особистості в цілому; застосування принципів проблемності і неповної інформації; формування високого рівня внутрішньої мотивації і емоційності; використання діалогів студентів з викладачем та між собою; активна діяльність студентів і розвиток мислення; застосування гри як методу навчання; забезпечення продуктивної активності студентів тощо.

В процесі навчання «позаблокової» дисципліни «Основи економічної теорії» студентів Дніпропетровського юридичного інституту за спеціальністю «Правознавство» найбільшу розвивальну ефективність, на наш погляд, забезпечувало застосування таких методів активного навчання: імітаційних неігрових (вирішення проблемних ситуаційних завдань; аналіз конкретної ситуації; індивідуальний тренаж); імітаційних ігрових (ігрове проектування; розігрування ролей; ділова гра); неімітаційних неігрових (дискусія; проблемне пояснення; евристична бесіда; сократичний діалог); неімітаційних ігрових (змагання; заняття-конкурс; заняття-вікторина).

На семінарських заняттях з «Основ економічної теорії» нами, зокрема, проводились змагання-конкурси, які включали дискусії, проблемне пояснення, евристичну бесіду, сократичний діалог, аналіз, вирішення практичних ситуацій, індивідуальний тренінг. Умови участі студентів в таких заняттях передбачали наявність у кожного із них «стартового капіталу» — певної однакової кількості балів. Навчальна група була поділена на підгрупи і для кожної із них визначалась загальна сума «стартового капіталу», в залежності від кількості її учасників. За результатами заняття ця сума могла збільшитись чи зменшитись.

Література:

1. Гальперин П.Я. Развитие исследований по формированию умственных действий // Психол. науки в СССР.- М., 1959.- т. 1.-С441-469

На перших таких заняттях завдання для всіх підгруп були однаковими, на наступних — завдання готувались окремо для кожної підгрупи.

Основними умовами виконання і оцінки завдань були такі:

- для обговорення, вирішення завдання та відповіді на нього підгрупі відводилась визначена кількість часу (в залежності від складності завдання, середнього рівня готовності студентів групи до навчання дисципліни);

- відповідь на запитання чи коментар результатів вирішення в підгрупі надавалась одним із її учасників усно (за складеним ним стислим конспектом чи без нього);

- відповідати усно повинні були якомога більше учасників підгрупи;

- застосовувались «штрафи» у вигляді визначеної, однакової для всіх завдань і підгруп, кількості балів, на яку зменшувалась сума «стартового капіталу» підгрупи (за обговорення завдання після початку відповіді іншої підгрупи, допущення у відповіді «русизмів», недостатню чіткість і зрозумілість відповіді тощо);

- за правильну відповідь до «стартового капіталу» підгрупи зараховувалась визначена сума, а за відповідь без жодного «штрафу» ця сума збільшувалась;

- результати змагання реєструвались на дошці;

- після закінчення змагання кожна група самостійно розподіляла набрану кількість балів між її учасникам, орієнтуючись на встановлену шкалу балів, інтервальні значення якої відповідали оцінкам «незадовільно», «задовільно», «добре», «відмінно».

Основними результатами застосування методів активного навчання «позаблокових» дисциплін в таких змаганнях-конкурсах, на наш погляд, є:

- створення позитивного емоційного настрою студентів на заняттях;

- формування їх релевантної навчальної мотивації;

- зменшення соціальної інгібіції;

- розширення соціальної фасилітації;

- попередження флюктуації уваги та персеверації;

- формування образного мислення і уяви;

- формування культури мовлення та логічної побудови свого виступу;

- актуалізація мотиву до самовдосконалення;

- розвиток комунікативних навичок та умінь;

- посилення згуртованості групи;

- підвищення об'єктивної оцінки результатів діяльності кожного студента.

М.Н. ПОЛОВИНА, Р.С. ТУТІК
ВПРОВАДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ НА ФІЗИЧНОМУ
ФАКУЛЬТЕТІ ДНІПРОПЕТРОВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ

Половина Микола Никифорович — доцент кафедри теоретичної фізики фізичного факультету ДНУ

Тутік Руслан Семенович — професор кафедри теоретичної фізики фізичного факультету ДНУ, декан фізичного факультету

З часу прийняття Закону України «Про мови» пройшло більше 10 років і не можна стверджувати, що цей закон виконується. Його впровадження проходить занадто повільно, хоч ставлення до державної мови змінилось у багатьох громадян України.

Сучасний стан з впровадженням державної мови тісно пов'язаний з процесами державотворення, станом економіки, станом освіти і культури. Оскільки освіта не тільки сприймає зміни у суспільстві, але і активно впливає на ці зміни, пріоритетність освіти повинна постійно утверджуватись в українському суспільстві. А освічений громадянин повинен вільно володіти державною мовою.

Випускник середньої школи Японії знає 300 японських пісень. А скільки українських пісень знає випускник школи в Україні? Повагу до культури і мови можна викликати лише через пізнання культури та мови. А у значної частини громадян України ці знання на дуже невисокому рівні. І не тільки громадяни України в цьому винні. Неупереджений погляд на цю проблему дає змогу помітити, що для володіння українською мовою одного бажання замало. Існуючі думки, що досить взяти словник і вивчити переклад декількох сотень слів, десятки мовних зворотів і все буде добре, не обґрунтовані. Для громадян України, які не вчилися в українській школі, не вивчали української літератури — це інша культура, інша мова.

У нас не реалізована концепція навчання і виховання для різних прошарків населення, особливо для громадян, які не проживали раніше на території України, або не вчилися в українській школі. Потрібна не тільки концепція, а і система заходів, спрямована на просвіту широкого загалу, результатом впровадження яких з'явиться потреба у вивченні мови.

5 та 6 лютого 1999 року в Національному університеті імені Тараса Шевченка з неабияким успіхом пройшла наукова конференція «Українська мова: стан і перспективи», присвячена десятиліттю товариства української мови ім. Тараса Шевченка. На пленарному засіданні і у семи секціях пролунало 108 виступів. У доповіді академіка НАН України Івана Дзюби зокрема відзначалось, що потрібен діалог української і російської культур, а до сих пір це був монолог. І зараз ми теж займаємось монологами, бо переконуємо самі себе, а треба виходити також на іншу аудиторію, на ту аудиторію, яка дотримується інших поглядів, яка інакше настроєна, і треба намагатися її перекона-

ти, потрібен обмін аргументами, боротьба аргументів.

З метою ознайомлення з українською культурою і полегшення вивчення української мови доцільним було б, окрім курсів по вивченню української мови, створення і видання методичного порадника для бажаючих вивчити українську мову, хрестоматії з української літератури, довідника про видатних вчених, літераторів, митців України. Для успішного навчання студентів необхідна достатня кількість підручників, навчальних посібників, російсько-українських словників. Зараз на часі оголошення і проведення конкурсів по підготовці до видання підручників нового покоління, які ґрунтувалися б на затверджених державних стандартах. Для створення таких підручників необхідний високий науково — педагогічний рівень авторів. Колективу викладачів фізичного факультету під силу створення сучасних підручників, бо фізичний факультет займає провідне місце серед факультетів ДДУ. Навчальний процес і наукові дослідження забезпечуються 54 викладачами, з яких 16 професорів-докторів наук, 32 доценти, майже 100% з яких — випускники фізичного факультету. На факультеті створена система підготовки спеціалістів, здатних успішно працювати і в сфері освіти, і в сфері науки, і в промисловості, і в бізнесі, існують провідні, відомі далеко за межами України, наукові школи.

На факультеті запроваджуються проблемне навчання, ділові ігри. Рейтингова система оцінки і контролю знань студентів, створена співробітниками факультету, висвітлювалась у доповідях на Міжнародній науковій конференції «Наука і освіта» (Київ, 11-13 грудня 1997 року) II всеукраїнській науковій конференції «Педагогічні інновації: ідеї, реалії, перспективи» (Суми, 20-21 жовтня 1998 року), на яких ця система контролю дістала високу оцінку і були визнані її переваги перед системами оцінки і контролю знань, які висвітлювались в інших доповідях, де рейтингові бали не були прив'язані до кількості аудиторних годин, що не давало змогу порівнювати рейтингові бали з кількістю аудиторних годин по предмету.

Співробітники факультету працюють над створенням і виданням навчально-методичних комплексів, які б включали в себе підручники, методичні посібники з інноваційних технологій навчання, дидактичні матеріали. Наявність таких комплексів допомогла б викладачу більш раціонально організува-

ти навчальну діяльність студентів в аудиторіях і вдома, забезпечила б більш глибоке засвоєння навчального матеріалу.

У зв'язку з роботою над навчально-методичними посібниками, в тому числі і словниками, актуальною є проблема розвитку української природничої термінології, створення термінологічних комісій, координаційних рад з експертів у складі яких повинні бути не лише мовознавці, а і фахівці з різних галузей, які добре володіють українською мовою і використовують її у своїй роботі.

Створення в ДДУ Українського методичного центру (УМЦ) при Гуманітарному центрі ДДУ для впровадження державної мови в навчальний процес, а також формування методичних комісій УМЦ та розгортання їх роботи по впровадженню мовного законодавства України (наказ № 893 ректора ДДУ від 4.11.99) безумовно буде сприяти справі, активізує цей процес на всіх факультетах.

Проведення конкурсів-виставок навчально-методичних видань допоможе висвітлити сучасний стан у справі видавництва і приверне до цієї проблеми більш пильну увагу керівництва, активізує цю роботу.

Позитивний приклад роботи у цьому напрямку є.

У 1999 році Фондом соціального захисту вчених були започатковані щорічні конкурси на кращі наукові і науково-методичні видання і був проведений перший обласний міжвузівський конкурс. Конкурс проводився у номінаціях: «Підручники», «Навчальні посібники», «Навчально-методичні посібники», «Монографії», «Словники», «Конспекти лекцій». 34 науковця ДДУ стали призерами цього конкурсу, а викладачі фізичного факультету стали призерами у номінаціях: «Навчальні посібники» (А.М.Овруцький, II місце за Навчально-методичний комплекс до курсу «Молекулярна фізика») і «Конспект лекцій» (С.Б.Григор'єв, I місце за «Лекції з класичної механіки»). Зараз проходить другий обласний міжвузівський конкурс і одним з показників, за якими оцінюються конкурсні роботи, є мова викладання.

Питання україномовного викладання на факультеті виникло задовго до прийняття «Закону про мови», бо значна частина фізиків направлялась на роботу у сільські школи, де мовою викладання є українська.

Щоб уникнути ускладнень при розподілі випускників у сільські школи, з 1986 року частину спецкурсів для педагогів на факультеті почали викладати українською мовою. З боку студентів було розуміння того, що це необхідно. Для полегшення сприйняття матеріалу був створений і роздрукований рукописний варіант російсько-українського словника фізичних термінів, яким користувались студенти. Вже через два роки результати опитування в групі фізиків-педагогів показали, що 100% з них можуть викладати фізику українською мовою.

З прийняттям закону про державність української мови виникла необхідність поступового впровадження викладання на українській мові для всіх фізиків. Вже з 1990 року читалися українською мовою ядерна фізика, теоретична механіка, а з 1993 року до них додалися механіка, молекулярна фізика і ряд спецкурсів. Це питання регулярно обговорювалося на засіданнях ради фізичного факультету, засіданнях завідувачів кафедри. На факультеті виконується науково-методична тема «Інноваційні технології у викладанні фізики у вищій і середній школі», один з розділів якої — технологія впровадження державної мови у навчальний процес.

Більш як десятирічний досвід спілкування із студентами факультету на українській мові переконує в тому, що більшість проблем надумані, навіть недостатня кількість підручників на українській мові не може вважатись переконливим аргументом для стримування впровадження української мови.

Необхідно підвищувати вимогливість викладачів до студентів і до себе також. Уболівання за долю української мови не повинно бути особистою справою окремих викладачів. Якщо ж до цього не байдужі керівники, то справа вирішується, незважаючи на всі труднощі, про що свідчить досвід, накопичений на фізичному факультеті.

**В. А. ДЕНИСЕНКО
НАРОДОЗНАВСТВО ЯК ДУХОВНА ОСНОВА
СТАНОВЛЕННЯ ВЧИТЕЛІВ ОНОВЛЮВАНОЇ
УКРАЇНСЬКОЇ ШКОЛИ ХХІ СТ.**

Денисенко Валентина Анатоліївна — асистент кафедри української літератури та народознавства Уманського державного педагогічного університету ім. Павла Тичини, аспірант.

У наш час у суспільстві спостерігаємо кризу духовності, що проявляється у відчуженні від національно-культурних надбань попередніх поколінь (мови, історії, традицій, звичаїв, обрядів, народних знань тощо), у небажанні їх відроджувати, пропагувати і використовувати у життєвій практиці. Молодь захоп-

люється чужою по духу українцям іноземною культурою з її жорстокістю, насиллям, відсутністю співчуття та взаємодопомоги, тоді як наша національна культура у поєднанні з народною педагогікою формувала людину добру, співчутливу, милосердну, високопорядну. Маємо такий жахливий наслідок панування

тоталітарної системи в усіх сферах життя, і особливо в освітньо-виховній. Тому ще не одне покоління нашого народу відчуватиме на собі її негативний вплив.

Перебудову в свідомості молодого покоління належить наполегливо, послідовно й цілеспрямовано здійснювати національній освіті, науці та вихованню. Всі можливості для цього вони отримали з визнанням України у світі незалежною, суверенною державою.

Державна національна програма «Освіта (Україна XXI ст.)» чітко визначила стратегію розвитку освіти в Україні, провідні напрямки та шляхи «створення життєздатної системи безперервного навчання і виховання для досягнення високих освітніх рівнів, забезпечення можливостей постійного духовного самовдосконалення особистості, формування інтелектуального та культурного потенціалу як найвищої цінності нації». [1, С.15]

Створено систему національного виховання, яка максимально враховує самотутні якості та риси українського народу, його ментальність, споконвічні прагнення і сподівання та передбачає створення таких умов, у яких кожна людина незалежно від раси, статі, віку, національної чи релігійної належності могла б реалізувати свої духовні потенції, творчі здібності, талант, своє біополе.

Концепція національного виховання розглядає його як фактор цілісного формування особистості, що включає поряд із розкриттям її нахилів, здібностей, характеру, самовиховання і саморозвиток, вміння підтримувати психічне та фізичне здоров'я, працездатність і довговічність.

Отже в освіті та вихованні початку III тисячоліття почесне місце має посісти духовний розвиток особистості та її соціальне становлення, які «неможливі без відродження національних, культурно-історичних, народнопедагогічних і народознавчих виховних традицій». [3, С., 3]

Саме народознавство покликане пробудити пізнавальний інтерес до історії української нації, її культури і побуту, сформувати національну свідомість і виховати громадянські та патріотичні риси.

Досвід показав, що поновлення з 1988 р. у своїх правах українського народознавства внесло докорінні зміни в свідомість учителів і вихователів, які впроваджували його ідеї в практику навчання і виховання учнів.

З проголошенням незалежності України було переглянуто зміст шкільної освіти; створено нові програми; розроблено й затверджено вище згадану Державну національну програму «Освіта (XXI ст.)». В основу підготовки цих документів лягли ідеї українського народознавства.

Зокрема, національний компонент змісту шкільної освіти, затверджений МО України в 1991 р., включає: «знання рідної мови й літератури, історії

свого народу, його традицій, звичаїв, ідеалів, витоків і особливостей рідної культури, народної творчості... «У результаті засвоєння цього змісту освіти учні мають усвідомити, що вони належать до народу, історія якого сягає у глибоку давнину, багата славними сторінками і видатними представниками. В документі наголошується також на відродженні краєзнавчої роботи, залученні учнів до активної участі в збиранні, дослідженні та збереженні культурних пам'яток свого народу, до освоєння традиційних ремесел і народних промислів. [4, С. 2-5]

З 1988/89 навчального року народознавство вивчалось факультативно, а з 1992/93 — його виділено в окремий предмет і віднесено до шкільного компонента змісту освіти (є вибірково-обов'язковим для вивчення учнями після затвердження радою школи). З 1997/98 н. р., на жаль у багатьох школах не викладається ця дисципліна. Як наслідок, маємо невтішні результати: молодь не знає коренів свого етносу, не орієнтується у багатьох питаннях традиційної культури, не знає і не вміє співати народних пісень, не має навичок до того чи іншого виду ремесел, декоративно-прикладного мистецтва. Отже, не вирішується головне завдання національної школи — формування національної самосвідомості, виховання громадян — патріотів України.

Замість народознавства в навчальні плани школи було внесено валеологію, безпеку життєдіяльності, охорону життя та інші дисципліни. Та не слід забувати, що в єдності з фізичним здоров'ям знаходиться здоров'я духовне, про яке сьогодні потрібно подбати кожній людині, яка не байдужа до долі країни, своєї родини, власної долі. А саме духовний світ людини формує українське народознавство на основі народної моралі, народної віри, народного етикету, фольклору, звичаєвості. Тому справою державною Міністерства освіти і науки України є поновлення у своїх правах цього навчального предмету.

Формування особистості духовно здорової, національно свідомої, громадянина — патріота здійснює в різних типах навчальних закладів національно свідомий вчитель.

Тому однією з найважливіших проблем освіти є підготовка висококваліфікованого спеціаліста з українського народознавства.

Підготовку майбутніх вчителів до народознавчої роботи здійснює Уманський державний педагогічний університет, зокрема такий його науковий підрозділ як лабораторія «Етнологія Черкаського краю», що діє при кафедрі української літератури та народознавства.

Підготовка до народознавчої роботи передбачає оволодіння студентами певною сумою народознавчих знань, умінь і навичок, необхідних для успішної професійної діяльності, здійснення мети і завдань національного виховання.

Головним показником такої підготовки є готовність до народознавчої роботи в школі, під якою розуміємо інтегративну якість, що містить у собі оптимальну суму знань із народознавства, дисциплін народознавчого циклу, необхідну кількість практичних умінь і навичок, психологічну обстановку на досягнення поставленої мети.

Виділяємо 3 основні компоненти готовності: 1) пізнавальний (знання, уявлення, розуміння); 2) емоційно-вольовий (ставлення, установки, інтереси, мотиви); 3) практично-дійовий (уміння, навички, досвід, активність, ініціатива), які виступають в органічній єдності.

Формування їх у студентів-філологів університету здійснюється під час вивчення народознавства та дисциплін народознавчого циклу (фольклор, міфологія, етнологія), спецкурсів («Мовленнєвий етикет українців» і «Пошукова народознавча робота»), проведення пошукової роботи з фольклору та етнографії, народознавчої експедиційної діяльності.

Вивчення курсу народознавства відбувається за програмою, яка розроблена на основі програми «Українське народознавство» (За загальною редакцією С.П.Павлюка, директора Інституту народознавства НАН України). [5]

Програму складено з урахуванням процесу національного відродження України, орієнтації держави на розвиток духовності нашої молоді.

Під народознавством розуміємо системи фундаментальних знань про конкретний народ, про особливості його трудової діяльності й побуту, менталітет, матеріальну й духовну культуру, історичний досвід і нинішній спосіб організації життєдіяльності (державотворення, побудова суспільства, права, захисту себе тощо), його традиції, звичаї, знання (педагогіки, медицини, агрономії, метеорології тощо), про родовід людини, спосіб життя і виховання в сім'ях, про отчий край і все пов'язане з ним, місце та роль народу в розвитку світової цивілізації тощо.

Українське народознавство — це сукупність знань про український народ.

Відтак воно вбирає в себе такі галузі знань, як етнографія, історія, археологія, література, етнолінгвістика, етнопсихологія, етнопедагогіка, фольклористика, релігієзнавство, філософія, право та ін. Звідси складовими народознавства (вони є водночас і його засобами) є рідна мова, історія народу, родинно-побутова й духовна культура, народні традиції, звичаї, обряди, мораль, вірування, усна народна творчість, народні знання і прикмети, виховний досвід народу, народна символіка й національна, народні ігри, танці, народне образотворче мистецтво та ін.

В результаті вивчення курсу студенти засвоюють:

- складові українського народознавства;
- понятійний апарат народознавства;

- етнічну історію розвитку українського народу;
- етнічний склад населення України та поділ її на історико-етнографічні райони;

- основні надбання українців у сфері матеріальної культури (господарська діяльність, житло, харчування, одяг, тощо);

- громадський побут українців і їхнє приватне життя;

- основні сімейні та календарні свята;

- кращі зразки українського народного мистецтва та фольклору.

Протягом вивчення курсу «Українське народознавство» у студентів формується власний світогляд. Також студенти вчаться використовувати у власному житті досвід з різних галузей народних знань (народної медицини, ветеринарії, математики, астрономії, ін.); орієнтуватися в народному календарі свят і відзначати основні з них; організувати і проводити сімейні та родинні свята й обряди.

Важливою складовою системи підготовки вчителів до національного виховання учнів сільської школи в педуніверситеті є народознавча експедиційна робота студентів, яка здійснюється під керівництвом викладачів.

Метою експедиційної роботи є глибоке та всебічне вивчення з наступним використанням у практичному житті кращих надбань духовної та матеріальної культури попередніх поколінь, їх досвіду виховання дітей і молоді на споконвічних національних ідеалах, на християнському Законі творення Добра і боротьби зі злом, на народній традиції любові та поваги до свого ближнього. Експедиційна робота передбачає здійснення польового етнографічного та фольклорного досліджень в експедиційних умовах, де молодь безпосередньо прилучається до української народної культури, наближається у постійному пошуку до її витоків.

Експедиційна робота є справою особливо нагальною, бо йдуть із життя з року в рік носії наших національних, і що надзвичайно важливо, регіональних традицій.

Виховання на традиціях народу — основа національного виховання. Безпосереднє знайомство з пам'ятками культури та побуту, їх дослідження, сприяє формуванню національної свідомості, вихованню патріотизму майбутніх учителів, їх громадянської позиції моральних, фізичних, естетичних, розумових якостей.

Цінність пошукової народознавчої роботи в тому, що вона:

- 1) сприяє розвитку мовлення студентів;
- 2) поглиблює знання з народознавчих дисциплін;
- 3) вдосконалює вміння спілкуватися з людьми, особливо — похилого віку;
- 4) виробляє вміння збирати польові матеріали;
- 5) формує навички дослідницької роботи;

6) залучає молодь до витоків найцінніших здобутків народної культури;

7) збагачує духовність підростаючого покоління.

Всі набуті знання та вміння молоді вчителі використовують у сучасній школі, стануть організаторами народознавчих експедиційних досліджень.

Дослідження показали, що така програма підготовки майбутнього вчителя оновлюваної національ-

ної школи XXI ст. забезпечує духовне й соціальне становлення особистості. В свою чергу високоосвічений, морально багатий, національно свідомий, соціально визначений вчитель виховає підростаюче покоління в такому ж дусі. А за молоддю майбутнє нашої держави — України XXI ст., якій належить досягти рівня світових стандартів розвитку.

Література:

1. Державна національна програма «Освіта (Україна XXI століття)». - К.,: Райдуга, 1994. - 61с.
2. Концепція національного виховання // Освіта. - 1994. - 26 жовтня.
3. Кузь В.Г., Руденко Ю.Д., Сергійчук З.О. Основи національного виховання: Концептуальні положення. - Умань, 1993.
4. Концепція середньої загальноосвітньої школи України // інф. зб. МО України. - 1992. - №4.
5. Програма «Українське народознавство» / За заг. Ред. С.П. Павлюка - К.: Перун, - 1998. - 30с.

МАТЕРІАЛИ ДО ЄДИНОГО ДНЯ ІНФОРМУВАННЯ

С. І. ДВОЄНОСЕНКО, В. М. ПОРТНОВ
ПРО СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ СТАНОВИЩЕ
ДНІПРОПЕТРОВСЬКОЇ ОБЛАСТІ ЗА 2000 РІК

Двоєносенко Сергій Іванович — перший заступник начальника Головного управління економіки облдержадміністрації

Портнов Віктор Миколайович — лектор обласного товариства «Знання», член Національної спілки журналістів, політолог

Виконуючи завдання Послання Президента України до Верховної Ради України «Україна: поступ у ХХІ сторіччя. Стратегія економічного та соціального розвитку на 2000-2004 роки» та Програми діяльності Кабінету Міністрів України «Реформи заради добробуту», обласна державна адміністрація, місцеві органи виконавчої влади на підставі плідної співпраці з органами місцевого самоврядування за непростих умов минулого року забезпечили вихід з тривалої економічної кризи на шлях стабільного зростання.

Це особливо важливо з урахуванням значення регіону для держави в цілому. Територія Дніпропетровської області — 31,9 тис. кв. км (5,3% площі України), населення — 3,7 млн. осіб (7,5% населення України). В області сконцентровано 567 промислових підприємств 15 галузей економіки, на яких працює 451,7 тис. осіб. На Придніпров'ї виробляється 15,6% усієї промислової продукції України (другий показник в державі). В надрах області виявлено 302 родовища і близько 950 рудопроявів, видобувається 39 видів мінеральної сировини. Найбільшими за значенням є Криворізький залізорудний та Нікопольський марганцевий басейни. Вони дають Україні відповідно 82 відсотки всього видобутку залізної руди та 100 відсотків марганцевої. До 12 відсотків загальноукраїнського видобутку вугілля забезпечує кам'яновугільний Західний Донбас. Область має єдине в Україні родовище талько-магнезиту. Просянське родовище первинних каолінів за запасами і якістю справді вважається найкращим у світі. За своїм ресурсним потенціалом золота область посідає перше місце в Україні.

Провідне місце в промисловій інфраструктурі відіграє гірничо-металургійний комплекс. Продукція галузі становить 39,5 відсотка обсягів виробництва чорної металургії України та 67 відсотків — валового продукту по області. Водночас з металургією сформувалася високо розвинута і потужна хімічна промисловість, сучасне машинобудування.

На весь світ знають Дніпропетровщину як центр космічного ракетобудування і батьківщину високих космічних технологій.

Широкий промисловий спектр доповнює розвинене сільське господарство, на долю якого припадає 14 відсотків сукупного виробництва по області.

Найважливішим підсумком є подальша стабілізація роботи промислового комплексу. Фініш 2000 року підтверджує — тенденція нарощування випуску конкурентоспроможної продукції, якісного оновлення та поліпшення економічних показників роботи підприємств набуває системного характеру. Тобто, процес стабілізації у виробництві визначається не лише за рахунок окремих підприємств. Збільшується географія промислових центрів, які в цьому році за рахунок поліпшення показників в економіці міст змогли суттєво поліпшити вирішення своїх соціальних питань, збільшити надходження до бюджетів. Особливо відчутні ці наслідки по роботі гірничо-металургійного комплексу, ряд підприємств якого суттєво впливають на вирішення всіх питань у відповідних містах та населених пунктах. Працюючи в умовах економічного експерименту, підприємства цієї галузі збільшили обсяги виробництва, відчутно оновили технічну базу, поліпшили технологічну та фінансову дисципліну.

У минулому році укладено договір про співробітництво Донецької і Дніпропетровської областей, а нещодавно і з Запорізькою. Це дало змогу вийти на новий етап оптимізації виробничих, у тому числі міжгалузевих, міжрегіональних стосунків. Нещодавно в Донецьку за участю луганського губернатора проведено нараду по вирішенню проблем енергетичної галузі. На початку 2001 року проведено у Кривому Розі нараду з проблем металургійного комплексу за участю Президента України Л.Д.Кучми. Таким чином, на практиці демонструється як на місцевому рівні вирішуються не тільки регіональні, але й загальнодержавні проблеми.

Щодо конкретних показників, то вони визначаються таким чином.

Загальний обсяг промислового виробництва за 2000 рік (в діючих цінах) склав 23093,5 млн.грн. По відношенню до 1999 року обсяги промислової продукції збільшилися на 16,3% (по Україні — на 12,9%).

Зростання виробництва досягнуто в одинадцяти промислових центрах області (за підсумками 1999 року — у дев'яти).

Збільшення обсягів виробництва відбулося в чорній металургії (на 23,1%), харчовій (на 30,3%), борошномельно-круп'яній і комбікормовій (на 19,4%), паливній (на 8,1%), деревообробній і целюлозно-паперовій (на 23,4%), легкій промисловості (на 28,8%), машинобудуванні і металообробці (на 7,6%).

Із найважливіших видів продукції у натуральному виразі досягнуто приріст виробництва чавуну (на 13,7%), готового вугілля (на 5,6%), сталі (на 16,5%), марганцевої (на 38,1%), залізної руди (на 16,3%), прокату готового (на 17,1%), коксу (на 3,2%), труб (на 53,6%), електродвигунів (на 21,3%), верстатів деревообробних (в 2,0 р.б.), автобусів (в 7 р.б.), побутових лічильників газу (в 3,6 р.б.), соди каустичної (на 18,4%), аміаку синтетичного (на 0,6%).

Серед підприємств гірничо-металургійного комплексу, які беруть участь в експерименті, стабільно з нарощуванням виробництва працюють «Ново московський трубний завод» (174,1%), ВАТ «Дніпропетровський трубний завод» (171,5%), ВАТ «Нікопольський завод феросплавів» (156,5%), ВАТ «Дніпропетровський металургійний завод ім. Петровського» (154,9%), ВАТ Марганецький ГЗК» (149,8%), ВАТ «Північний ГЗК» (148,8%), ВАТ «Нижньодніпровський трубопрокатний завод» (134,4%), ВАТ «Дніпрококс» (125,1%), Вільногірський державний гірничо-металургійний комбінат (124,9%), ВАТ «Орджонікідзевський ГЗК» (124,3%), ВАТ «Дніпрометиз» (121,2%), КДГМК «Криворіжсталь» (117,1%), ВАТ «Баглійкокс» (116,3%), ВАТ Центральний ГЗК» (111,1%), Криворізький державний залізорудний комбінат (109,0%), ВАТ «Суша Балка» (107,8%), ВАТ «Інгулецький ГЗК» (106,3%), ВАТ «Дніпровський металургійний комбінат ім. Дзержинського» (102,8%).

Обсяг продукції, реалізованої на бартерних умовах в загальному обсязі реалізованої продукції, у порівнянні з відповідним періодом 1999 року знизився з 39,3% до 16,1%. Це добра ознака видужування економіки, збільшення грошових надходжень до бюджетів і, відповідно, фінансування заробітної плати, різних видів соціальної допомоги тощо тим категоріям населення, які ці кошти отримують з бюджету.

Водночас зі збільшенням обсягів виробництва в металургії досягнуто приросту і в ряді інших га-

лузей, зокрема харчовій, легкій, деревообробній і целюлозно-паперовій.

Обсяги випуску товарів народного споживання за 2000 рік склали 2003,8 млн.грн. і зросли проти 1999 року на 21,4%, у тому числі продовольчих товарів (без винно-горілчаних виробів і пива) — на 30,9%, легкої промисловості — на 35,8%, непродовольчих товарів (без товарів легкої промисловості) — на 2,6%, винно-горілчаних виробів і пива на 56,8%.

Протягом поточного року зберігалась тенденція нарощування обсягів реалізації споживчих товарів населенню області. За 2000 рік обсяг роздрібного товарообороту, включаючи громадське харчування, склав 2371,5 млн.грн., що у порівнянних цінах на 3,0% більше рівня минулого року.

За даними обласного управління статистики населенням області оплачено платних послуг готівкою на суму 1274,5 млн.грн., що на 9,9% більше у порівнянні з минулим роком. Обсяг побутових послуг зріс на 5,5%.

За попередніми даними за 2000 рік підприємствами транспортного комплексу перевезено 84,2 млн. тонн вантажів, вантажообіг склав 28,8 млрд. тонно-кілометрів. У порівнянні з відповідним періодом минулого року ці показники збільшилися відповідно на 1,6% та на 2,7%. На залізничному транспорті обсяг перевезених вантажів та вантажообіг проти 1999 року зросли відповідно на 7,0% та 2,6%.

Доленосним для Дніпропетровщини став Указ Президента України «Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки». На виконання Указу в області розпайовано майже 2 млн. гектарів земель колективних господарств, видано 300 тис. сертифікатів на земельні паї. Замість 435 колективних сільськогосподарських підприємств створено тисячу нових агро формувань і 3 тис. фермерських господарств. А головне — з'явився справжній господар, який прагне запровадити сучасні технології, нові форми відносин на землю на основі приватної власності. Облдержадміністрація напрацювала відповідну інвестиційну політику у здійсненні аграрної реформи, спрямовану на створення оптимальних умов концентрації фінансів, ефективно їх впровадження.

В результаті в рослинництві за попередніми даними статистичного управління за 2000 рік у всіх категоріях господарств валовий збір зернових (у вазі після доробки) склав 1571,45 тис. тонн зерна, урожайність — 20,3 ц/га, цукрового буряку (фабричного) 270,2 тис. тонн, урожайність — 162,5 ц/га, насіння соняшнику 451,8 тис. тонн (у вазі після доробки), урожайність — 13,4 ц/га.

В тваринництві за даними обласного управління статистики у порівнянні з 1999 роком реалізація

худоби та птиці на забій (у живій вазі) зросла на 4,0%, яєць — на 9,0%.

В народі кажуть: «Живеш — отже, будеш». Дніпропетровщина в 2000 році приділяла значну увагу капітальному будівництву. Зараз це далеко не проста справа, бо частка централізованих капіталовкладень становила лише один відсоток. Область, даючи 18-20 відсотків загальноукраїнського Валового Внутрішнього Продукту, може залишати свої потреби із зібраних на її території податків лише 31,5 відсотків коштів. Тому, максимально залучались до розв'язання існуючих проблем місцеві підприємства.

Капітальне будівництво. На розвиток народного господарства області підприємствами та організаціями усіх форм власності спрямовано 1,89 млрд. грн., що на 19,4% більше у порівнянні з 1999 роком. За рахунок усіх джерел фінансування введено в експлуатацію 430,2 тис. кв. м. загальної площі житла, що складає 111,7% до 1999 року, мостовий перехід для автотранспорту через р. Дніпро в м. Дніпропетровську, 116,9 км газових, 6,4 км — водопровідних, 6,6 — каналізаційних мереж, п'ять загальноосвітніх школи на 2828 уч. місць, першу чергу лікувально-оздоровчого комплексу «Солоний лиман» в с. Ново троїцьке Новомосковського району, у тому числі водогрязелікарню з фізіотерапевтичним корпусом на 500 відвідувань за зміну, 2 спальних корпуси на 240 ліжок, клуб на 300 місць у с. Почино-Софіївка Магдалинівського району.

Не залишається поза увагою будівництво Дніпропетровського метрополітену, питання розвитку шахт Західного Донбасу.

Слід зазначити, що по введенню житла область займає друге місце в країні після Києва.

Оборот зовнішньої торгівлі товарами за січень-листопад 2000 року склав 3766,8 млн. дол. США. В тому числі експорт становить 2574,6 млн. дол. США, імпорт — 1192,2 млн. дол. США. Позитивне сальдо становить понад 13 млрд. дол. США.

Оборот зовнішньої торгівлі товарами перевищує його обсяг у відповідному періоді 1999 року на 42,2%, при збільшенні експорту — на 36,8% та імпорту — на 55,7%.

Станом на 01.01.2000 року загальний обсяг іноземних інвестицій склав 178,3 млн. дол. США (6 місце в країні).

У 2000 році до бюджетів усіх рівнів мобілізовано 2339,2 млн. грн. (109,4% до прогнозу), що на 496,3 млн. грн. більше фактичних надходжень 1999 року, скоригованих до діючих умов оподаткування. Грошовими коштами надійшло 2313,2 млн. грн. або 99,0% від загальної суми надходжень (у 1999 році — 78%).

Із загальної суми надходжень до Державного бюджету надійшло 1322,9 млн. грн. (56,6% від загаль-

ної суми надходжень проти 54,3% за 1999 рік), до місцевих бюджетів — 1016,3 млн. грн. (43,4%).

Станом на 01.01.2001 недоїмка до бюджету по області склала 948,7 млн. грн., або протягом 2000 року скоротилась на 71,3 млн. грн. (на 7,0%).

Середньомісячна заробітна плата у листопаді склала 309,5 грн., що на 43,8% вище, ніж на початок року (реальна заробітна плата зросла проти рівня попереднього місяця на 0,5%).

В області відсутня заборгованість по заробітній платі працівникам бюджетної сфери, що фінансуються з місцевих бюджетів.

За даними обласного управління статистики заборгованість з виплати заробітної плати у господарському комплексі області з початку року скоротилась на 124,1 млн. грн. (на 21,5%).

За оперативними даними обласного управління Пенсійного фонду з початку року на рахунок Пенсійного фонду області надійшло 1365,9 млн. грн., що на 340,5 млн. грн. або на 33,2% більше, ніж за минулий рік. Одержані кошти дозволили своєчасно і в повному обсязі профінансувати виплату пенсій.

За оперативними даними чисельність і рівень безробіття за 2000 рік поточного року залишились в межах програми зайнятості і на 01.01.2001 становлять 89,5 тис. чол. та 4,33% відповідно.

Є позитивними й головні підсумки розвитку економіки у 2000 році в цілому. Вперше за часів незалежності досягнуто збільшення реальних обсягів Валового Внутрішнього Продукту, підкріплене зростанням в усіх основних галузях економіки. Отримані результати є наслідком послідовних дій щодо підвищення бюджетної дисципліни, ефективного витрачання бюджетних коштів, ліквідації заборгованості з пенсій, зменшення заборгованості із заробітної плати та інших соціальних платежів, структурного реформування аграрного і паливно-енергетичного секторів економіки, прискорення грошової приватизації та посилення заходів дерегулювання економіки. Реалізація бездефіцитного бюджету на 2000 рік, значне покращення збору податків, збільшення платежів за енергоносії, реструктуризація зовнішнього боргу, стабільність національної валюти, здешевлення кредитних ресурсів і розширення доступу до них — стали основними чинниками фінансової стабільності.

Проблемою, над якою необхідно працювати, є збереження досягнутих позитивних результатів з метою прискореного виведення економіки країни і області на траєкторію стійкого зростання через глибокі структурні зміни, поглиблення курсу ринкових реформ, активну і послідовну соціальну політику.

НА ГРАНІ

Ю. ЧАЩИН, Н. ГАРАНИН

ПУТЬ ВОИНА

Юрий Чащин, Николай Гаранин — 10-й дан, основатель школы Натарам

Город находится под контролем бандитов. Стражи закона бессильны. Но вот появляется Герой — сильный, отважный, благородный. Он в одиночку вступает в борьбу с негодяями и, после захватывающих дух приключений одерживает победу.

Таков незатейливый сюжет большинства фильмов-боевиков. Зачастую эти фильмы не блистают художественными достоинствами, и все же актеры, снимающиеся в них, по своей популярности превосходят знаменитых политиков, спортсменов и музыкантов.

Арнольд Шварценеггер, Сильвестр Сталлоне, Джеки Чэн, Джет Ли, Жан Клод Ван Дамм, Марк Дакаскос, Мэл Гибсон, Брюс Уиллис, Кевин Костнер, Николай Караченцев — этот список может продолжить каждый в соответствии со своим вкусом. Они становятся нашими кумирами, потому что каждый подсознательно хочет, чтобы такие герои существовали в реальной жизни, и мы могли спокойно жить, не боясь всевозможных мошенников, бандитов и иноземных завоевателей. Сейчас кажется, что это невозможно. Но так было не всегда...

«На закрытом турнире, где известные мастера демонстрировали новшества в ведении боевых единоборств, гвоздем программы стали приемы древних ариев, которые пытается восстанавливать Вадим Вязьмин, спортсмен и лингвист. Он заставил заговорить древние манускрипты, когда-то собранные нацистами и вывезенные после войны в Москву». (Юлия Малахова, «Боевые тайны на санскрите», «Российская газета»).

Большую роль в судьбе Вадима Вязьмина сыграл выдающийся мастер, один из создателей техники самбо, Анатолий Харлампиев. Именно он вдохновил начинающего спортсмена на поиски и изучение искусства боя ариев, утраченное, как считалось, навсегда. Учитывая большой интерес к этой теме, в этой статье мы попытаемся рассказать о древнейшей воинской традиции мира и ее роли в нашей истории.

А р и и

Некогда область между Центральной и Южной Азией, в частности, Кашмирская долина (описанная в Ведах как область Семиречье) была центром всей земной цивилизации, которая тогда называлась цивилизацией ариев. По поводу происхождения ариев существует множество измышлений. Находятся невежды, которые убеждают неискушенных людей, что арии — это племена скотоводов, или этническая группа, или даже нация и т.п.

Например, люди, жившие к югу от Гималаев, под влиянием климата имели более темный цвет кожи, чем их северные собратья. Основываясь на этих внешних отличиях, идеологи фашизма и расизма распространяют теорию расового и национального превосходства, извратив истинный смысл ведических представлений. Попытаемся внести ясность в этот вопрос, опираясь на исследования серьезных ученых, таких, как проф. Субхаш Как (Госуниверситет Луизианы, США), д-р Дэвид Фроули (директор Американского института ведических исследований) и др. Согласно санскритскому словарю Нирукти, слово «арий, арьян» означает «просвещенный человек, следующий учению Вед и знающий, в чем состоит конечная цель человеческой жизни». Именно ведическая (арийская) культура объединяла разные народы и нации, некоторые из которых впоследствии не смогли, в результате отклонений, следовать и служить высшей цели. Они создали свой, отдельный национально-этнический неарийский уклад жизни. Сегодня мы знаем их как славян, американцев, китайцев, семитов, тюрков, индийцев, кавказцев и т.д.

О р у ж и е

В писаниях ариев говорится:

«Согласно законам цивилизованного общества, враг, который поджигает дом, подсыпает яд, нападает без предупреждения, используя смертоносное оружие, грабит, отбирает земли или соблазняет чужую жену, называется агрессором и должен непременно понести наказание».

Когда правительство возводит город, оно строит тюрьму даже до того, как город будет полностью достроен, потому что знает, что найдется много преступников, которые должны будут отправиться в тюрьму. За соблюдением законов внутри государства и защитой его границ от нежелательных вторжений извне следили кшатрии — правители-воины.

В их распоряжении была могущественная армия, которая делилась на пеших воинов, боевые колесницы, всадников на слонах и элитные войска, состоявшие из маха-ратх — воинов, способных в одиночку сражаться против тысяч. Лишь они владели всеми пятью видами оружия: оружием для индивидуального поединка (мечи, палицы); оружием типа копий, которые держат в руке или метают; «муктами» — орудиями для метания стрел; «янтра-муктами» — крупными метательными сооружениями, мистическими «астрами». Военный трактат «Дханур-Веда» («Веда Лука») описывает искусство метания «астр» (стрел, заряженных ведическими мантрами), которое тоньше и эффективнее грубого оружия вроде пулеметов и атомных бомб. Лук использовался не только как стрелковое оружие, но и в ближнем бою. Воин мог перерезать горло противника тетивой, а лезвием наконечника стрелы или древком лука нанести ему смертельные удары. Впоследствии движения кшатрия в бою стали основой всех воинских искусств.

Согласно китайским легендам, потомственный кшатрий царевич Бодхидхарма (кит. Дамо, япон. Дарума) пришел из Индии в монастырь Шаолинь и, проведя 9 лет в медитации лицом к стене, стал обучать китайцев боевому искусству. Именно владение ведической системой йоги в движении, известной как «Ашта-Дханур-Асана» (Восемь Движений Лучника), было секретом «чуда», которое он однажды показал собравшимся монахам. Стоя безоружным, он вынес левую руку вперед, словно держа в ней лук, и произнес мантру на санскрите; и тут же стоявшая перед ним огромная скала раскололась, словно от удара молнии. Он резко отвел правую руку назад, будто натягивая тетиву, и произнес вторую мантру — дерево, стоявшее справа, повалилось, как подрубленное. Так мастер показывал движения и, наконец, прыгнул вверх, исчезнув из вида. Монахи издали крик удивления, но тут Бодхидхарма появился вновь и сказал им: «Залогом успеха в этом искусстве является праведность». Монахи записали движения Учителя и на их основе разработали множество комплексов, которые в дальнейшем легли в основу разных школ ушу, а затем и джиу-джитсу, таэквондо, карате, айкидо и т.д.

В самой Индии до сих пор сохранились некоторые школы, основанные на ведической традиции, среди которых наиболее известна Каларипаятту (Калари). С самого детства ученики обучаются не только всевозможным приемам рукопашного боя и вла-

дению различными видами оружия, но и массажу, Аюрведе (ведической медицине), санскриту, поэзии, музыке, ремеслам, и, самое важное, нравственному поведению. Немногие из них смогут стать великими мастерами, но, пройдя такую школу, каждый может развить в себе такие важные качества, как благородство, правдивость, уважение ко всем живым существам и религиозность.

Кодекс чести

«Тот, кому известны принципы религии, не убьет врага, застигнутого врасплох, пьяного, безумного, спящего, испуганного или лишившегося своей колесницы. Он не убьет ребенка, женщину, глупого или сдавшегося на его милость» («Шримад-Бхагаватам» 1.7.36).

Кшатрий должен сражаться за правое дело, кто бы ни был его противником. Он всегда принимает вызов, даже если дело касается обычной игры в шахматы. Он никогда не сдастся, и позор для него — хуже смерти.

В «Махабхарате» можно найти описания великих сражений, в которых противники, которые днем бились насмерть, после захода Солнца собирались вместе и пировали, искренне прославляя друг друга. Если кшатрий не мог выполнить данное им слово, то он совершал искупительный обряд «прайпавеша» — постился до смерти или входил в огонь, но при этом он не становился привидением, как в случае обычного самоубийства, а получал рождение на высших планетах. Эта традиция сохранилась в кодексе чести японских воинов-самураев (бусидо) в виде харакори.

Впрочем, наследие великой культуры сохранилось не только в Индии, Китае, Корее или Японии. Известный историк Е.П. Савельев в книге «История казачества» научно доказывает происхождение казаков от древних ариев.

К а з а к и

В прошлом правителей отдельных земель в России называли «витязь», «князь» или «хан» (что в переводе с санскрита означает «убивающий правитель»). Все они подчинялись единому правителю — Бате (санскр. «Бага» — «Учитель») и выплачивали дань на содержание регулярного войска — казаков (санскр. «связанных с богами»).

Академик РАН доктор А.Т. Фоменко в своих научных трудах объясняет, что казаков также называли татарами, но это слово означало не конкретную народность, а «Татевы всадники», «Батевы всадники». Из них формировалось могущественное войско — Орда. Еще в XVII веке слово «Орда» означало упорядоченное войско, а не толпу диких кочевников. Казаки составляли воинское ядро единой многонациональной империи, в которую входили Золотая Орда (Волга, Дон, Кубань, Кавказ, Сибирь, Казахстан), Синяя Орда (Украина и Крым) и Белая Орда (земли от

Москвы до Белоруссии и Прибалтики). Батя часто путешествовал вместе с войском, поэтому его называли Атаман (санскр. «странствующий мудрец»). Символом его власти была булава — ведический атрибут верховной власти, который изображается в руках Вышня-Вишну. Один из таких Бать известен под именем хана Батя. Позже, с целью дискредитировать невизантийскую форму правления и культуры, во времена династии Романовых был создан миф о Татаро-Монгольском иге и ужасном бремени, лежавшем на народах России.

Помимо казаков-Татаров были и казаки-Характерники (санскр. «поклоняющиеся Хара-Раде»), которые в Запорожской Сечи составляли казацкую старшину (руководство). Они были знакомы с ведическими знаниями о природе, человеке и его скрытых возможностях: умели разгонять облака, вызывать гром, страх у врагов, могли заговаривать стрелы, сабли и пули так, что они не вредили им, ходили по воде, а также могли часами пребывать под водой.

Боевым кличем казаков было знаменитое «ура» (санскр. «у-Ра» — «на Солнце»). Этот же клич издавали герои великого эпоса «Махабхарата», идя в атаку. Тем самым воины выражали свое желание после смерти попасть на райскую планету Солнце. Благодаря приверженности казаков к ведическим традициям их земли долгое время были защищены от пороков нашей эпохи. Император Наполеон Бонапарт сказал: «Казаки — это лучшие воины на планете. Если бы они были в моей армии, то я легко завоевал бы весь мир». В истории мы находим много подтверждений их воинской доблести.

«И се была подвержена (нападению) руско-луния от годьев иермена-рекса. А тые хотели женщин от рода нашего. И тут повернулись Батевы наши и ударили по ним. Иермана-рекских и возвратили русских бо жен. Було се. И се сделал десяток крышеньшей». («Велесова книга»)

В этом месте древнеславянского эпоса автор подчеркивает, что Батевы всадники были крышеньшами

— слугами Всевышнего Бога Крышня. Как все слуги Крышня-Кришны, казаки выбривали голову, оставляя прядь волос на макушке, которая называлась оселедец, коса, хохол, шикха. Этот пучок волос прикрывает важнейший энергетический центр тела — сахасрара-чакру. Он является обязательным атрибутом мужчин, практикующих бхакти-йогу — связь с Богом посредством энергии любви и преданности. Вот почему на некоторых сохранившихся портретах великий князь Андрей Боголюбский изображен с обритой головой и косичкой на темени.

Вечность

Согласно ведическим принципам, достигнув возраста 50 лет, воины удалялись от дел и посвящали свое время духовному развитию, становясь монахами. Примером такого подвижника является казачий атаман преподобный старец Илия.

«В народе этот святой и до сей поры более известен как великий русский богатырь Илия Муромец. Он стал насельником монастыря уже в глубокой старости, увенчанный славой любимого народом героя и победителя супостатов. Сам он славы никогда и нигде не искал: ни на бранном поле, ни тем более в стенах монастыря. Его монашеские подвиги скрыты от нас, но, несомненно, были они великие, если мощи его через много лет обнаружили нетленными, и Православная Церковь причислила его к лику святых». (Ильичева Н., Преподобный Илия Муромец, Журнал Московской Патриархии № 8, 1988 г.)

Таков путь истинного воина. В молодости он защищает слабых, а в преклонном возрасте учит людей своим примером, как достойно встретить смерть, постоянно помня о Боге. Именно таких сильных личностей, следуя за которыми, можно было бы ничего не бояться, хотя бы люди видят во главе общества.

«Таков путь духовной и благочестивой жизни, встав на который, человек уже не подвластен заблуждению. Если человек находится в таком состоянии в смертный час, он войдет в царство Бога» («Бхагавадгита» 2.72).

ПАМ – ' ЯТЬ

ГЕОРГИЙ АНТОНОВИЧ ЗАИЧЕНКО
(1921 – 2001)

Редакция альманаха со скорбью сообщает, что 19 января 2001 года на восьмидесятом году жизни перестало биться сердце одного из виднейших ученых Украины и бывшего Советского Союза Георгия Антоновича Заиченко — доктора философских наук, профессора, ветерана войны, члена редакционной коллегии, гражданина, поэта, музыканта. Редакция выражает соболезнование родным и близким покойного.

Век мой, зверь мой, кто сумеет
Заглянуть в твои зрачки,
И своею кровью склеит
Двух столетий позвонки?

О. Манделъштам

Георгий Антонович Заиченко родился 21 июля 1921 года в селе Орехово Екатеринославской губернии (ныне Запорожская обл.) в семье сельских учителей. Голодное детство (маленьким мальчиком он ходил к Днепропетровскому хлебзаводу. Не за хлебом, хлеб ему было не взять, — за запахом хлеба), школа, поступление в 39-ом в Московский Университет, 12 дней учебы и призыв в армию. Война. От Наро-Фоминска — до Кенигсберга. От первого до последнего дня — на передовой. Солдатом. Демобилизация в 46-ом и снова в МГУ — философский факультет.

Нищие и счастливые студенческие годы, аспирантура. Интуитивный выбор темы диссертации — Джон Локк. При беззаветной вере в Ленина и Сталина, непреодолимая тяга к новому знанию и внутреннее неприятие начетничества — про Дж. Локка ни Маркс, ни Ленин, ни Сталин ничего не сказали. Значит, нет прямых идеологических оков и возможно исследование, а не цитирование. Оппонент на защите кандидатской диссертации — В.Ф. Асмус.

Возвращение в 56-ом в Днепропетровск и работа, работа, работа. Сорок четыре года отданы кафедре философии Украинского государственного химико-технологического университета. Докторскую диссертацию по избранной теме не разрешил обком партии. Снова поиск внешнего компромисса и вер-

ности себе. Почему бы не начать критиковать позитивизм и постпозитивизм? Идеологические цензоры почти счастливы — в философском захолустье, которым был в 70-е годы Днепропетровск, местный марксист-ленинец расправляется с такими титанами, как Б. Рассел, Л. Витгенштейн и прочей западной идейной гнилью. А Георгий Антонович познавал. Стандартный идеологический книксен (без него публикация просто невозможна) и познание, книксен и познание.

Чтобы не было неясностей — при всех разочарованиях (а уж этим-то советская власть обеспечивала более, чем достаточно) Г.А. Заиченко был убежденным и твердым сторонником «правильного» марксизма и «настоящим» коммунистом. Вот только...

Два малоизвестных факта — в университетские годы рекомендация для поступления в партию Александру Зиновьеву, в будущем блестящему логике и антисоветчику, лишённому советского гражданства, и поддержание связи с ним почти до самой его высылки из Советского Союза. В начале 90-х в одной из московских библиотек (кажется им. Ленина) в накаленной антикоммунистической атмосфере случайная дискуссия с сотрудницей и ее заключительная реплика — «Впервые вижу симпатичного коммуниста!».

Один из ключевых жизненных мотивов Георгия Антоновича — стремление помочь людям. Иногда говорят, что помогал всем и во всем. Это не совсем точно — старался всем и во всем, но реально, по-настоящему помогал только талантливым либо совсем обездоленным и страждущим. К сожалению мир устроен так, что первое слишком часто становится

причиной второго. Пожалуй, один из самых ярких примеров — история М.Е. Паева и публикация его книги, предисловие к которой было написано вместе с А.В. Сёмушкиным. Пожилой человек совершил научный подвиг, провел уникальное исследование, прорываясь через тысячелетние наслоения описок, ошибок и интерпретаций к Платону. И после долгих мыканий, отказов, неприятия пришел с рукописью к Георгию Антоновичу. Книга увидела свет.

Георгий Антонович удивительно совмещал в себе глубокий аналитический ум и тонкий искрометный юмор, провидческую пронительность и по-детски непосредственную свежесть видения мира. Вся его нелегкая жизнь отдана науке, философии, истине. Жизнь как служение и подвиг. Ее результат — 3 монографии по фундаментальным проблемам философии: «Вопросы о критике современного английского позитивизма», «Джон Локк», «История западной

философии. Классика против постмодернизма» (последняя вышла за несколько месяцев до смерти, и является своеобразным философским завещанием в виде «Программы исследования соотношения философии и истории философии как реализации проекта создания теоретической философии, метафизики, конца XX века»), 4 монографии и 3 учебника, написанных в соавторстве, свыше 100 статей, опубликованных в центральных философских изданиях Украины и России.

Георгий Антонович прожил очень тяжелую, но и очень счастливую жизнь. На его письменном столе, как главный завет, лежала выписка — «Работа — лучший способ наслаждаться жизнью. И. Кант». Свое счастье и свое наслаждение он, вопреки всему, создавал себе сам. И дарил это окружающим.

Заиченко В.Г.

РЕЦЕНЗІЇ

Д. В. АРХІРЕЙСЬКИЙ

КРИТИЧНІ ЗАУВАЖЕННЯ ЩОДО ДЕЯКИХ ПОЛОЖЕНЬ У ПРАЦЯХ О. ТИМОЩУКА

Архірейський Дмитро Володимирович — викладач кафедри соціально-політичних дисциплін Академії митної служби України

Нет более неуместной гордыни, чем самодовольство орудия, считающего себя целью.

М. Блок

У листопаді 1998 р. на історичній секції запорізької науково-теоретичної конференції «Політична і військова діяльність Нестора Махна» виникла доволі гостра дискусія щодо місця Н. Махна та руху, названого його ім'ям, в українській революції 1917-1921 рр. Одна група дискутуючих, знайшовши переконливі аргументи, окреслювала окрему політико-ідеологічну позицію махновців у революції [10; 16; 17]; інші виводили, що «батько» не має жодних підстав вважатися «українським національним героєм» [7; 11; 13]. Серед останніх категоричністю своїх поглядів відзначився дослідник із Сімферополя О. Тимошук, який, за влучним його опонента, «однозначно негативно» оцінив Н. Махна як «людину, котра патологічно ненавиділа український національний рух» [10]. Однак, слід зауважити, що дискусія вийшла дещо розпливчатою через невизначеність її предмету, бо представники першої групи і не думали підтверджувати та захищати тезу «національного героїства» Махна. Натомість ця суперечка сформулювала іншу проблему — проблему об'єктивності і науковості історичного дослідження взагалі і даної теми зокрема.

2000 р. вийшла книга О. Тимощука «Охоронний апарат Української Держави (квітень-грудень 1918 р.)» [15], яка яскраво продемонструвала, що її автор абсолютно не прислухався до слушної аргументації своїх опонентів від 1998 р. Хоча монографія в цілому мала інший предмет дослідження і в межах іншої наукової дисципліни (не історії України, а історії держави та права України), вирішення проблеми, однак, на нашу думку, вимагало об'єктивно висвітлити загальний історичний фон даного періоду.

В рецензії, що з'явилась незабаром на цю монографію, робота О. Тимощука оцінювалась в цілому

позитивно [9], і немає підстав сумніватися в аргументації рецензента. Проте з окремими положеннями рецензії, насамперед щодо концептуальності, логічності та переконливості деяких висновків монографічного дослідження, важко погодитись, враховуючи аналіз попередніх наукових праць О. Тимощука з проблематики революції, громадянської війни і селянського повстанства означеної доби.

Викладемо у тезах авторське бачення революційних подій під критичним кутом зору.

1. Доводячи правову і політичну необхідність існування режиму П. Скоропадського, дослідник чорними фарбами змальовує ситуацію в країні, яка склалася навесні 1918 р. Тобто він по суті пропонує розглядати прихід пана гетьмана до влади як своєрідний «виклик історії».

2. У дестабілізації ситуації, якщо вірно розуміти О. Тимощука, були винні, насамперед, три основні сили. По-перше, Центральна Рада з некомпетентністю, неузгодженістю і надмірною революційністю її політиків. По-друге, анархо-комуністи. Дослідник по суті відмовляє їм у політичних засадах їх поведінки, яку він фактично пояснює ледь не природними нахилами до злочинності. По-третє, селянство, яке під впливом революції швидко люмпенізувалося і криміналізувалося.

3. Мотиви поведінки селянства взимку 1917-1918 рр. і в подальшому визначаються, на нашу думку, досить спрощено і упереджено: «Селянська стихійна жага до розподілу панської землі не піддавалася контролю. Звірячі інстинкти натовпу вийшли на поверхню. Поширювалася кількість елементів, для яких не тільки розкрадання майна у садибах поміщиків і на монастирських землях, а й пограбування і вбивства стали вигідним ремеслом. Характерним явищем на селі стала «отаманія». Створювалися окремі загони, які здійснювали напади, грабували і розстрілювали людей, чим підривали авторитет влади і виявляли її безсилля» [15, с.261-262]. Дослідник не бере на себе тягар об'єктивного пояснення такої поведінки селян.

З одного боку, звичайно, це не є прямим предметом його дослідження, але, з іншого, це робить досить вразливими його узагальнюючі висновки.

4. Далі проводиться думка, що маса із «звірячими інстинктами натовпу» за своєю природою просто нездатна встановлювати чи відновлювати якийсь порядок, бо вона ж і є безлад. Центральна Рада своїми універсалами і розпорядженнями спровокувала цю масу на таку дію, а анархо-комуністи збільшили тягар ситуації.

5. Таким чином робиться висновок, що П. Скоропадський був єдиною силою, здатною заспокоїти населення і відновити порядок.

Можливо, це так, але концепція шановного О. Тимощука дуже вразлива для критики.

По-перше, він не помічає, що це саме соціальні верстви, представлені генералом-гетьманом, власною політичною недалекоглядністю у попередній період зробили можливою цю «революційну ситуацію».

По-друге, ним не враховується, що гетьман відновлював «законність» переважно за дореволюційними взірцями, у повній мірі ігноруючи соціальні здобутки Центральної Ради і не враховуючи ступінь проникнення соціальних ідей у масову свідомість.

Таким чином, по-третє, дослідником не враховується фактор психологічного несприйняття широкими верствами населення такого «закону» і такого «порядку». Одним із зрозумілих і логічних варіантів розвитку подій був збройний протест.

Крім того, автором не розглядається фактор антинімецької пропаганди часів Першої світової війни. Німці апріорі сприймалися населенням як чужинці, вороги. Ще до встановлення влади Скоропадського німці своїми практичними діями встигли настроїти проти себе українських селян. Таким чином, звинувачення гетьмана в маріонетковості його режиму це не тільки пропагандистський прийом більшовиків, але й щире переконання в тому значної частини населення і значної частини українського політикума (тим більше в умовах, коли дійсні протиріччя між гетьманською адміністрацією і німецьким командуванням часто залишає поза увагою громадськості).

Авторські апеляції до думки німецьких чинів щодо відновлення «порядку» і «законності» на території України також не мають сенсу [15, с. 73]. Німецькі вояки, сприймаючи реалії російсько-української революції як звичайну кримінальщину чи як ознаки слов'янської некультурності, радикально змінилися у поглядах, як тільки революція спалахнула на їх батьківщині.

Таким чином, є серйозна претензія до концептуального визначення характеру самої ситуації, яка склалася в Україні у 1918 р., лише як анархо-кримінальної. Адже українська революція, а ми вважаємо, що немає жодних підстав не називати цю ситуацію револю-

цією, ані проголошенням IV Універсалу, ні приходом в країну більшовиків чи німців, ні встановленням влади Скоропадського тощо не завершилась. Ясно, що будь-яка революція — це в тому числі і насильство, але треба ж об'єктивно враховувати і причини виникнення революцій, і всю сукупність їхніх рушійних сил і особливостей, і повноту наслідків тощо.

У своїх дослідженнях автор постійно стверджує, що махновщина була рухом анархо-комуністичним, фіксує це навіть у назвах своїх робіт [12; 13; 14]. Дійсно, в анархістському таборі існувала течія анархістів-комуністів, які, не приховуючи спільних поглядів з більшовиками, чітко підкреслювали й свої ідеологічні особливості, приміром, з питання ставлення до інституту влади тощо. О. Тимошук, не звертаючи уваги на ці особливості, постійно показує лише спільні риси, особливо в практичних діях. Більше того, він називає махновщину «одним з визначних громадсько-державних явищ у буремній історії України 1927-1921 рр.» і стверджує, що Махно був державником: «Він (тобто Махно.-Авт.) не був категоричним супротивником такого явища у суспільному житті як держава, підтримував ідею російської державної комуністичної федерації, але намагався створити в її межах автономний район для своїх анархо-комуністичних експериментів» [14]. Як бачимо, фактичні непогодження (щодо Махна — економічного експериментатора, його прихильності до ідеї створення «російської державної комуністичної федерації») збільшуються концептуальною суперечністю щодо Махна-державника. Насмілилось думати, що тут складники селянського самоврядування і вимушеність військової організації селянських формувань Махна елементарно плутаються з повноцінним процесом державотворення.

Концептуальність згаданих наукових положень, викладених у працях О. Тимощука, ставиться під сумнів також або через невизначеність методик і методології його досліджень, або взагалі через їх відсутність. Неважко помітити, як порушуються деякі закони логіки і принципи історичної науки, насамперед принципи історизму та об'єктивності.

Є очевидною проблема недостатньої розробленості понятійного апарату, термінології досліджень. Причому мова йде про важливі, базові терміни, які по суті визначають дисциплінарну специфіку монографії. Визначимо низку таких термінів, використання яких автором викликає значний сумнів.

Вище зазначалося, що в роботах шановного колеги поняття «анархія» прямо ототожнюється з кримінальною ситуацією, що природно викликає критичні зауваження.

По-перше, навряд чи можна ототожнювати, на нашу думку, поняття «анархія» з поняттям «анархізм». Якщо перше дійсно можна тлумачити як певну соц-

іально-правову ситуацію, то друге має пряме відношення до політики і являє собою певну політичну течію, яка ставила собі на меті ліквідацію влади держави як інституту-системи, що заважає вільному розвитку громадянського суспільства.

По-друге, не зовсім коректно ототожнювати поняття «анархізм» і «махновщина». Махновщину більш логічно розглядати як різновид українського селянського повстанського руху, явища як політичного, так і соціального. Таким чином, ідеологія махновщини мала витоки як в анархістській теорії, так і в селянському світогляді [17]. Значна сукупність аналогій ще не дає підстав для повного ототожнення двох різних за своїм характером явищ.

По-третє, обов'язково слід пам'ятати, що анархізм в період революції розподілявся на низку напрямків, течій, груп, які часто-густо мали принципові політичні розбіжності. Якщо були крайні радикали, то були і пацифісти, яких важко звинувачувати у прагненні до беззаконня і кримінальності.

По-четверте, не важко помітити, що у дослідженнях О. Тимошука вибудовується такий «логічно-історичний» ланцюжок: анархія — безвладдя — беззаконня — безлад, «кримінальна» чи «анархо-кримінальна ситуація». Ототожнення анархізму з анархією у сенсі безладу і беззаконня дозволяє називати ідейних анархістів, тобто по суті політиків, кримінальними злочинцями чи просто «декласованим елементом», «люмпеном» [12, с.27]. А звідси вже неважко зробити «логічний» висновок, що будь-який рух, особливо військовий, збройний, у назві якого зустрічається слово «анархізм», це щось жахливе і небезпечне: «Разгул анархии, убийства, мародерство махновские анархо-коммунисты представляли как высшее проявление свободы, которую дала им революция» [12, с.28]. Отже, анархісти-махновці «являли собою значну загрозу громадській небезпеці, підривали підвалини правопорядку в Українській Державі. Їх дії слід розглядати як злочинні, а боротьбу українських підрозділів проти них правомірною.» [13] Виходить, що будь-хто, хто боровся з подібним «розгулом анархії», діяв правомірно — і більшовики, і білі добровольці, і навіть інтервенти? Невже дослідник не помічає цієї алогічності? Ні, він помічає, і саме тому в монографії значне місце відводиться доведенню правової і політичної легітимності гетьманського режиму [15, с.71-75]. В цілому ж складається враження, що основним джерелом відновлення портрета середнього махновця для О. Тимошука є Кримінальний кодекс, а не історичний документ. Махновець — не персонаж історії, а перманентний герой кримінальної хроніки.

По-п'яте, ототожнюючи анархію з безвладдям, дослідник навмисно чи ні відстоює думку про те, що для населення відсутність влади гірше за чуму. Дійсно,

анархісти виступали проти влади і проти держави як таких. Не будемо відтворювати у повноті їхні теорії, але акцентуємо увагу на тому, що в історії до того часу не було такої влади чи такої держави, які б забезпечували захист життєвих інтересів більшості населення, тобто демократичних. Анархісти мали всі теоретичні підстави розглядати владу-державу як знаряддя примусу, насильства і відповідно трактувати закон такої держави, пропонуючи власний спосіб звільнення суспільства від її деспотії (вважаємо, що питання про утопічність анархістської теорії принаймні є риторичним). Таким чином, як же вони могли оцінювати владу П. Скоропадського, яка реанімувала в соціально-економічній та політичній сферах багато що від царського режиму?

Таким же невизначеним в науково-публіцистичній літературі терміном є поняття «отаманщина» чи «отаманія». Часто отаманщину ототожнюють з анархією в сенсі безладу, безвладдя, беззаконня (не є винятком роботи й шановного О. Тимошука [15, с.60]).

Отже, даний термін, як правило, використовується у негативному значенні [5], однак, слід зауважити, поки ще ніхто з науковців серйозно не дослідив ні природу самого феномену, ні поняття, в якому він відображається. Вживаючи термін у вище визначеному значенні, ніхто не хоче помічати в отаманщині елементи селянського (а можливо і національного) самоврядування у військовий час [1; 2]. Адже в українській культурі немає традиції самонайменування «батьком», це право треба було заслужити. Селянські громади, як і воякі-повстанці селянського походження, а саме їх, а не «декласованих елементів», була більшість у повстанських загонах, у принципі б не звали батьками тих отаманів, які були якимось неприродним явищем на селі. Отже, очевидно, що термін «отаманщина» вимагає свого ретельного дослідження і обережного використання у наукових дослідженнях.

Іншими термінами, які використовуються зазначеним істориком без системності і чіткої їх визначеності, є «бандитизм», «бандит», «банда». На це слід звернути особливу увагу, бо зокрема в монографії з історії держави та права, присвяченій діяльності правоохоронних структур, такі поняття мають бути чітко визначеними з урахуванням особливостей конкретного історичного часу. Дивує, що в працях дослідника поняття «бандити» і «повстанці», «банда» і «повстанський загін», «бандитизм» і «бойова операція», якими характеризується махновщина на перших стадіях свого розвитку, часто-густо використовуються поруч, практично на одних і тих самих сторінках тексту [12, с.23; 13]. Однак питання про термінологічне визначення протестного збройного селянського руху в період революції, громадянської війни і при переходу до непу (бандитизм? політичний бандитизм? по-

встанство? збройна опозиція?) поставлено вже давно [3; 6; 8], тут є певні здобутки, і не помічати вже зробленого — це просто недозволена розкіш для професійного дослідника. Зрозуміло, що на даний момент ще нерозроблені (якщо взагалі це можливо) чіткі критерії поділу таких партизанів на ідейних, політичних повстанців і кримінальних злочинців, бандитів, розбійників, але тим обережніше, на нашу думку, слід користуватися подібною термінологією в історичних дослідженнях.

Проведений термінологічний аналіз показує, що дослідник перебуває під прямим впливом джерел, які він використовує. Перші, негативні, згадки про махновський рух з'являються в офіційних джерелах інформації — урядових документах та спогадах, причому будь-якого політичного походження. «Бандитами» називали махновців урядовці Скоропадського, німці, білогвардійці, пізніше директорійці та більшовики. Ці ж джерела таку ситуацію в українському селі, коли селяни, демонстративно не визнаючи ніякої влади зверху, намагалися провадити власну незалежну політику, називали «анархією» тощо. Така упередженість авторів джерел, враховуючи їхні політичні інтереси, є зрозумілою. Незрозуміло лише, як може сучасний дослідник брати з джерел готові терміни, не піддаючи їх неупередженій критиці. Адже треба враховувати, що логічним поняттям, науковим термінам притаманно з часом або змінювати свої значення, або змінювати кількість останніх. Точно так же з часом реальні процеси і явища можуть відображатися в інших поняттях і термінах.

Також здається, що дослідникові притаманна деяка модернізація ряду ключових понять. Беручи з історичних джерел терміни у готовому вигляді, він явно вміщує в них сучасне значення. Це стосується в першу чергу понять «бандитизм», «банда», «бандит», певною мірою — «закон», «законність» тощо. Це призводить, на наш погляд, до порушення принципу історизму: дослідник наділяє одну історичну епоху рисами іншої.

Певний подив викликає небажання О. Тимошука помічати (отже, й аналізувати) динамічність махновщини. Розглядаючи махновський рух 1918 р. як суто «анархо-кримінальне» явище, дослідник точно так же зображує його і в подальші роки, коли махновці про-

тистояли переважно білим та більшовикам. І тут авторська характеристика махновщини майже повністю збігається з оцінками представників зазначених рухів, чия політична упередженість вже доведена вітчизняними істориками. Отже, що, пропонується, замкнувши коло, повернутись назад і політичне повстанство знов іменувати бандитизмом?

Некритичне опрацювання важливих джерел, невизначеність використаних термінів, квапливість у концептуальних висновках помножуються авторською категоричністю, безапеляційністю у багатьох судженнях, що зрештою знижує наукову вартість досліджень. Наукові висновки перетворюються на судові вирок на кшталт такого: «Справи анархо-комунізму — кривава пляма в історії української держави, що заслуговує лише осуду» [14]. В 40-і роки тепер уже минулого століття М. Блок, захищаючи історію, попереджав колег по ремеслу, що вплив почуттів рідко коли сприяє точності мови. Наука повинна оперувати чітко визначеними логічними поняттями і термінами, а не вдаватися до емоцій, що зрештою призводить до теоретичних і практичних помилок, спотворюючи людські знання. Вважаємо, дуже корисно пам'ятати, що «науки оказывались плодотворными и... в конечном счете практически полезными в той мере, в какой они сознательно отходили от древнего антропоцентризма в понимании добра и зла» [4, с.82].

Бажання щось чи когось осудити в історії, що підміняє собою об'єктивність дослідження авторською суб'єктивністю, можна, певною мірою, пояснити також кон'юнктурністю, яка стала, так би мовити, родовою рисою нашої історіографії ще з радянського часу. Раніше історики захищали діяння «пролетарського авангарду», тепер значні сили залучились до пошуку чи розбудови української державницької «ідеї». Штучне чи надмірне «одержавлення» історії призводить, знову таки, до спотворення останньої. А це — негативно впливає на масову свідомість сучасного суспільства. Ідея «Держави» починає затуляти нам Сонце, і в сутінках історичної квазінауки ми забуваємо, в які часи живемо. Проголошуючи у голос намір інтегруватися до «Європи», ми, як і дотепер, нічого не робимо для розбудови єдиного, що дає шанс на гідне майбуття для нації в цілому, — демократичного громадянського суспільства.

Література

1. Архирейський Д.В., Малиновський Б.В. Запорозька Січ і махновщина: пошук аналогій (типологічна подібність чи генетичний зв'язок?) // Запорозьке козацтво в пам'ятках історії та культури. Матеріали міжнар. наук.-практ. конф. - Запоріжжя, 1997. Т.2. С.197-202.
2. Архирейський Д. Український повстанець 1918-1921 рр.: за що і проти чого // 80-річчя відродження української державності: минуле і сучасне. Доповіді і повідомлення на всеукр. наук. конф. -Сімферополь, 1997. С.61-62.
3. Архирейський Д., Ченцов В. Влада і селянство в Україні у 20-ті роки // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 1999. №1/2. С.87-127.
4. Блок М. Апология истории, или Ремесло историка. - М.: Наука, 1986.
5. Богуславський О.В. Махновський повстанський рух в світлі більшовицької преси Півдня України 1918-1919 рр. // Політична і військова діяльність Нестора Махна. Матеріали наук.-практ. конф. - Запоріжжя: Просвіта, 1998. С.39-43.

6. Ганжа О.І. Селянський рух на Україні при переході до непу: бандитизм чи повстанство? // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Вип.2. - К., 1992. С.30-35.
7. Гарчев П.І., Гарчева Л.П., Типаков В.О. Мемуари Нестора Махна як джерело з ідеології і практики махновщини // Політична і військова діяльність Нестора Махна. С.43-51.
8. Горак В. Повстанець чи бандит?: Трагедія отамана Григор'єва // Вітчизна. 1992. №11. С.124-132.
9. Дячок О.О. Комплексне дослідження охоронного апарату Української Держави на чолі з гетьманом П.Скоропадським. Рецензія на книгу: Тимошук О.В. Охоронний апарат Української Держави (квітень - грудень 1918 р.). - Х.: Вид-во Ун-ту внутр. справ, 2000. - 462с. // Грані. 2000. №6(14). С.128-130.
10. Мороко В.М. Н.Махно і українська влада: сторінками спогадів повстанського отамана // Політична і військова діяльність Нестора Махна. С.64-66.
11. Рисіч Й.Л. Політичні парадигми Нестора Махна // Політична і військова діяльність Нестора Махна. С.8-11.
12. Тимошук А.В. Анархо-комуністические формування Н.Махно (сентябрь 1917 - август 1921 г.). - Симферополь: Таврия, 1996.
13. Тимошук О.В. Анархо-комуніст Н.Махно в 1917-1918 рр.: селянський захисник чи кримінальний злочинець? // Політична і військова діяльність Нестора Махна. С.72-82.
14. Тимошук О.В. Анархо-махновські формування - запеклий ворог української державності (незнайомі сторінки з історії держави і права України) // 80-річчя відродження української державності: минуле і сучасність. С.28-29.
15. Тимошук О.В. Охоронний апарат Української Держави (квітень - грудень 1918 р.). - Х.: Вид-во Ун-ту внутр. справ, 2000.
16. Удод О.А. Ідеали та ціннісні орієнтації українського народу (на матеріалах махновського руху) // Політична і військова діяльність Нестора Махна. С.11-16.
17. Чоп В.М. Українське питання в ідеології махновського руху // Політична і військова діяльність Нестора Махна. С.83-99.

А.Є. ПОДОЛЬСЬКИЙ ЄВРЕЇ УКРАЇНИ В 20-30-ТІ РОКИ ХХ СТОРІЧЧЯ: СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ АСПЕКТ

Анатолій Єфимович Подольський — науковий співробітник інституту політичних та етнополітичних досліджень НАН України, кандидат історичних наук

Саме під такою назвою побачила світ у минулому році наукова монографія кандидата історичних наук, доцента, викладача Запорізького державного університету Володимира Орлянського (В.С. Орлянський. Євреї України в 20-30-ті роки ХХ сторіччя: соціально-політичний аспект. — Запоріжжя, 2000р., 240 с.). Монографія була видана за рекомендацією науково-технічної ради Запорізького державного університету. Передусім, слід відзначити, що робота Володимира Орлянського є науковим дослідженням, в якому висвітлюються проблеми історії українського єврейства, українсько-єврейських взаємин на теренах південно-східної України в радянську добу, в 1920-1930-ті роки. Рецензована монографія входить до складу наукових праць з україноюдаїки. Історія і культура євреїв України та єврейського народу загалом стали предметом окремого дослідження для української історичної науки тільки з набуттям Україною державної незалежності. На сьогодні в Україні є зовсім недостатньо серйозних праць з єврейської історії, тільки-но починає формуватись українська школа з єврейських студій, і тому кожне нове ґрунтовне дослідження з цієї проблематики заслуговує на особливу увагу.

Цей факт здається, на мій погляд, цілком мотивованим і зрозумілим. Історичні долі українців та євреїв склалися так, що ці два народи жили протягом, щонайменше тисячі років, поряд на одній землі. Внаслідок цього історія та культура українського єврейства стали інтегральною частиною історії та культури України. Єврейський чинник завжди був присутнім в українському суспільстві, євреї мали вплив на соціально-політичне життя України. Розуміння взаємин між євреями та українцями, культурного взаємовпливу, соціально-економічних та політичних процесів, що відбувалися з єврейством, сприятиме побудові, наскільки це можливо, об'єктивної картини історичного розвитку України, тому що євреї — це етнос, який завжди відіграв певну роль в українській історії та культурі. Взагалі культура єврейського народу є складовою і вагомою частиною людської цивілізації. На шляху власного історичного розвитку євреї пройшли декілька визначальних етапів, спочатку як етноцивілізаційна спільнота, що принесла в світ монотеїзм, розуміння високої моральності та духовності, етнічні норми поведінки, потім, як модерна європейська нація і, нарешті, народ, який після небачених поневірянь виборов власну державу.

Незважаючи на партикуляризм, який, безумовно, притаманний єврейській історії (не в останню чергу, саме завдяки певній замкненості, яка була протиставлена асиміляції, євреї в діаспорі зуміли зберегти власну етнічну ідентичність: мову, традиційний спосіб життя — А.П.), євреї були серед співтворців цивілізації Заходу і стали невід'ємним чинником європейського соціуму. Тому значення єврейських студій в контексті вивчення як всесвітньої, так і національної історії важко переоцінити. Не випадковим є той факт, що Рада Європи, європейські та американські академічні наукові та університетські кола приділяють дослідженню та викладанню юдаїки значну увагу. Таким чином, щодо актуальності студій з юдаїки, то вона, на мій погляд, є цілком зрозумілою, і сучасна українська наука, виокремлюючи цей напрям, йде у фарватері світової та європейської науки.

Повертаючись до аналізу монографії В.Орлянського, насамперед треба відзначити досить значну історіографічну та джерельну базу дослідження. Автор опрацював велику кількість архівних матеріалів та документів щодо соціально-економічного, політичного і культурного становища єврейського населення півдня України у 1920-30 ті роки. Фундаментальність цього історичного дослідження засвідчує той факт, що автор використав широке коло джерел, зосереджених не тільки в центральних архівах країни, але й в обласних, таких як Дніпропетровський, Донецький, Кіровоградський, Одеський, Миколаївський. Найбільше в монографії наведено та піддано аналізу документи Державного архіву Запорізької області. Автор створив мотивовану класифікацію всіх використаних джерел, яка дозволяє уявити собі картину становища єврейської меншини в зазначений період в радянській частині України, юридичний статус єврейського населення, ставлення радянської влади до євреїв і навпаки, тощо.

На мій погляд, з семи груп джерел, що їх визначив автор, особливий інтерес викликають дві групи: матеріали періодичних видань і матеріали органів, що спеціально були створені для захисту інтересів усіх національних меншостей, єврейської, зокрема. Це, насамперед, Центральна комісія національних меншостей та її підрозділи на місцях, єврейські секції при партійних комітетах, починаючи з ЦК КП(б)У; Комітет по землевлаштуванню працюючих євреїв; Центральне єврейське бюро при Наркомпросі республіки та інші.

Щодо історіографічного аналізу даної проблематики. В.Орлянський, розглядаючи ступінь дослідження історичної спадщини євреїв півдня України, цілком слушно відзначає, що «...до проголошення незалежності України така робота була просто неможлива. Неможлива вона була, насамперед, з ідеологічних причин». Виходячи з цієї тези, автор досконало опра-

цював монографічну літературу по темі дослідження, яка була опублікована в Україні за останні майже десять років. Це, передусім, праці М.Панчука, Б.Чирко, Л.Беренштейна, О. Беренштейна, В.Сотніченка, О.Козерода, Й.Шайкіна, В.Гусева та інших українських дослідників, які займаються проблематикою 1920-30-х років, міжетнічними взаєминами, історією українського єврейства тощо. Наукові праці названих дослідників стосуються саме окремих аспектів життя українського радянського єврейства в зазначений період: демографічний стан євреїв півдня України, єврейські землеробські колонії, аграризація єврейського населення цих районів, ідеологічний тиск на національні меншини з боку сталінського режиму в цей період.

Досліджувані 1920-30 ті роки дозволяють простежити, як, в якому напрямі змінювалася політика радянської влади щодо національних меншин, у тому числі і до євреїв, з встановленням тоталітарного режиму. В.Орлянський у своїй праці використав також досягнення сучасної ізраїльської історіографії з цього питання. Автор проаналізував роботи М.Альтшюлера, Ц.Гітельман, Л.Димерської-Цигельман, М.Бейзера та інших ізраїльських вчених, які були перекладені російською мовою.

В цілому відзначаючи досить ґрунтовну історіографічну та джерельну базу дослідження В.Орлянського, треба сказати про одну, на мій погляд, суттєву річ. Поза увагою автора залишився значний пласт документів на мові їдиш. Відомий факт, що на цій мові, незважаючи на асимілятивні процеси, спілкувалася та писала значна частина євреїв України до Другої світової війни. Зокрема, документація на теренах єврейських землеробських колоній півдня України була на мові їдиш. Щодо історіографії, то також треба наголосити, що автором не були проаналізовані та використані в дослідженні численні монографії з цієї проблематики на мові їврит і на англійській мові. Таким чином, на мій погляд, розкриття історичної долі південноукраїнського єврейства в 1920-30 ті роки у монографії В.Орлянського не можна вважати повним та всебічним.

Декілька міркувань щодо ідеї, концепції та змісту монографії В.Орлянського «Євреї України в 20-30-ті роки ХХ сторіччя: соціально-політичний аспект». Головною ідеєю автора цього дослідження було показати життя українських євреїв півдня України в 1920-1930-ті роки в умовах радянської влади, в умовах політики коренізації щодо єврейського населення, яку проводила ця влада. Проаналізувати як позитивні так і негативні сторони цієї політики щодо євреїв. Проте, піддаючи осмисленню становище євреїв в цей період, автор, на мій погляд, приходять до дещо одностороннього висновку: «...Політика коренізації для єврейського населення України, безсумнівно, мала велике пози-

тивне значення. Вона зіграла важливу роль у вирішенні цілого ряду найбільш гострих соціальних питань життя євреїв. За допомогою цієї політики вони зуміли в досліджуваній період помітно підвищити свій соціальний статус і поліпшити матеріальне становище». Автор вважає, що якщо в СРСР існував тоталітарний режим, то це ще не означає, що все було в цій країні негативним.

З цим можна частково погодитись, але однозначно позитивно оцінювати політику коренізації щодо євреїв я незгоден. Безумовно, переселення євреїв на землю, утворення єврейських національних адміністративно-територіальних одиниць, єврейських землеробських колоній на південних землях України, — мало добрі наслідки для євреїв, передусім, в соціально-економічному плані. Це В. Орлянський переконливо доводить на сторінках своєї монографії. Проте, ця сталінська політика тільки зовні, по формі виглядала турботливою щодо збереження ідентифікації етносу (євреїв — А.П.), а за змістом вочевидь була спря-

мована на тотальну асиміляцію в бік перетворення євреїв (як, до речі і решту народів, етнічних груп) на нову спільноту — «радянських людей», яки поки що розмовляють своєю мовою.

Особливо це можна побачити на прикладі системи єврейської освіти, яка була створена (і швидко загинула) в цей період в радянській Україні. Ця освіта провадилась на мові їдиш (влада залишила тільки їдиш євреям, іврит було заборонено — А.П.), але за змістом ця освіта була повністю заідеологізована, з неї була викинута єврейська традиція, історія та культура. Але життя євреїв в таких умовах, їх соціально-політичне і культурне становище це інтегральна частина як історії України, українсько-єврейських взаємин, також і історії єврейського народу. Саме тому є потреба у вивченні цієї проблематики, і монографія Володимира Орлянського «Євреї України в 20-30-ті роки ХХ сторіччя: соціально-політичний аспект» є дуже актуальним і дуже важливим кроком на шляху досліджень з юдаїки в українській історичній науці.

Д. Ю. НАРИЖНЫЙ

**РЕЦЕНЗИЯ НА КНИГУ: СУРМИН Ю.П., ТУЛЕНКОВ Н.В.
МЕТОДОЛОГИЯ И МЕТОДЫ СОЦИОЛОГИЧЕСКИХ
ИССЛЕДОВАНИЙ: УЧЕБНОЕ ПОСОБИЕ. — К.: МАУП, 2000.
304 С.**

Нарижный Даниил Юрьевич — главный специалист информационно-аналитического отдела Днепропетровского филиала Украинской Академии государственного управления при Президенте Украины

Рецензируемая книга — первая в украинской социологической литературе книга, в которой основательно, подробно и компетентно изложены методика и техника прикладной социологии.

При кажущемся многообразии социологической литературы, в которой освещены проблемы организации и проведения социологических исследований, книги, посвященной анализу методов в социологии, в нашей стране пока не было.

Книга «Методология и методы социологических исследований», созданная в результате сотрудничества доктора социологических наук Сурмина Ю.П. и кандидата социологических наук, профессора Туленкова Н.В. восполняет этот пробел в социологическом знании Украины.

Специалисты в области социологии, политологии, маркетинга знают, с каким количеством проблем приходится сталкиваться при проведении прикладных исследований. В первую очередь это касается подбора социологического инструментария, выбора метода исследования, оценки адекватности его применения, анализа результатов исследования, а также их интерпретации.

Эта книга, выпущенная под грифом «учебное пособие», выходит за рамки этого жанра, она является

скорее практическим и даже технологическим руководством для исследователя-практика, специализирующегося в тех или иных отраслях социальных исследований.

Рассматриваемые в ней методы подвергнуты глубокому анализу с точки зрения адекватности сферы их применения. Под технологии социологических исследований подводится солидная методологическая научно-теоретическая база.

Много внимания авторы уделяют описанию установочной части социологических исследований — постановке целей и задач, избрания метода исследования и подбору социологического инструментария. С позиций структурно-функционального анализа раскрываются особенности этой предварительной исследовательской работы.

Отдельно рассматриваются: метод социологического наблюдения, метод анализа документов в социологии, метод социологического опроса, методы почтового, прессового и телефонного опросов, метод социологического интервью, метод фокус-групп, метод социометрического опроса, метод экспертных оценок, метод тестирования, метод социологического эксперимента, соционический метод (определения психологических типов) и ме-

тоды анализа и обработки социологической информации.

Определяются специфика, основные категории, методический инструментарий, процедура или технология его использования, достоинства и недостатки и сфера применения для каждого из указанных методов.

Книга предназначена, прежде всего, студентам социально-гуманитарного профиля, однако она может быть использована и профессионалами-социологами, занимающимися организацией и проведением социологических исследований, в качестве методических рекомендаций.

Авторское видение проблем практической социологии сформировалось благодаря многим десяткам проведенных исследований, в которых на практике оттачивались описанные методы.

Эта книга также может стать настольной для исследователей-маркетологов, активно использующих социологический инструментарий, в силу того, что

она рассказывает «у кого», «что» и «как» надо спрашивать для того, чтобы исследовать пути повышения прибыльности предприятия, определить латентный спрос и предложение, выявить наличие свободных сегментов рынка.

Становление многопартийной избирательной политической системы Украины формирует устойчивый интерес различных политических партий и объединений к исследованию политической жизни украинского социума. Книга, о которой идет речь, предоставляет политическому аналитику полный «джентльменский набор» социологического инструментария, поэтому ее появление следует считать прекрасным подарком PR-менам, имиджмейкерам и специалистам в сфере политических технологий.

Принимая во внимание высокий профессиональный уровень авторов, следует предположить, что книга «Методология и методы социологических исследований» послужит одним из факторов повышения социологической культуры в Украине.

ХРОНІКА НАУКОВОГО ЖИТТЯ

В. В. НИКОЛЕНКО

СОЦИОЛОГИЧЕСКАЯ АССОЦИАЦИЯ УКРАИНЫ

Николенко Вадим Викторович — ученый секретарь Днепропетровского областного отделения Социологической ассоциации Украины

В современных условиях общественной жизнедеятельности одной из приоритетных задач на пути формирования цивилизованных социальных отношений и процессов, является создание предпосылок для становления развитого гражданского общества. Фундаментальной основой данной общественной системы, стремящейся к позитивным социальным изменениям, выступают общественные организации, выполняющие своеобразную роль посредника между человеком и государством. Именно наличие свободных общественных организаций является индикатором развития полноценного гражданского общества.

В этой связи, следует отметить научно-исследовательскую и общественную деятельность Социологической ассоциации Украины (САУ), направленную на поиск прогрессивных направлений социальной реорганизации.

Ассоциация социологов Украины является Всеукраинской общественной организацией, объединяющей отечественных и зарубежных ученых, мыслителей, обществоведов, а также коллективы и объединения, которые работают в сфере социологии. Представленное научное сообщество функционирует как правопреемник отделения Советской социологической ассоциации Украины, в соответствии с утвержденным в июне 1990 г. Уставом САУ. Основная цель работы Социологической ассоциации состоит в содействии развитию социологии в Украине, методологическому и методическому обеспечению социологических исследований, защите законных интересов социологов Украины — членов Ассоциации, повышению ими профессионально-квалификационного уровня. Ассоциация социологов Украины с 1993 г. является коллективным членом Международной социологической ассоциации.

Также следует выделить плодотворную научно-исследовательскую и издательскую деятельность, проводимую под эгидой Социологической ассоциации (проведение социологических исследований, научно-методических и просветительских форумов, семина-

ров, круглых столов, пресс-конференций, экспертиз конкретных социологических проектов, учебных программ, организация работы Школ молодых социологов, издательство социологической литературы), способствующую локализации очагов социальной напряженности. В частности, следует отметить принятия Профессионального кодекса социолога Украины (апрель 1998 г.); участие украинских представителей Социологической ассоциации в работе XIV Всемирного конгресса социологов (июль 1998 г., Монреаль); проведение четырех Международных научно-практических конференций «Диалог украинской и российской культур» (совместно с Фондом поддержки российской культуры в Украине, 1997-2000 г.), круглых столов: «Общество и социология на рубеже третьего тысячелетия» (совместно с Институтом социологии НАН Украины, март 1999 г.), «Пути консолидации гражданского общества в Украине» (совместно с Всеукраинским общественным объединением «Народна солідарність за соціальний захист та взаємодопомогу» и Институтом социологии Украины, июнь 1999 г.)

Ассоциация один раз в четыре года проводит съезд, который является высшим органом руководства САУ. Очередной IV съезд Социологической ассоциации состоялся 24 мая 2000 г. в помещении Института социологии НАН Украины г. Киева. Основными итогами съезда явились: избрание на новый срок Президента САУ, заместителя директора Института социологии НАН Украины, доктора социологических наук Н.А. Шульги, а также выборы Правления САУ. В Правление САУ вошли: В.И. Волович, В.М. Ворона, В.Е. Хмелько, Н.Н. Чурилов, Н.А. Шульга, А.А. Яременко (все-Киев), В.Г. Городяненко (Днепропетровск), Б.Г. Нагорный (Луганск), В.М. Пича (Львов), И.М. Попова (Одесса), В.С. Бакиров, Л.Г. Сокурянская (Харьков). Особое внимание уделялось проблемам стандартизации социологического образования в Украине и внедрения практических рекомендаций социологических исследований в общественную практику.

На съезде рассматривался вопрос, касающийся основных направлений расширения рядов САУ, налаживанию более тесного сотрудничества между центральными и региональными органами Ассоциации. В этой связи, следует выделить общественно-научную деятельность Днепропетровского областного отделения САУ, руководителем которого является заведующий кафедрой социологии Днепропетровского национального университета, доктор исторических наук, профессор В.Г. Городяненко. Одним из основных результатов работы сотрудников ДОО САУ, является открытие в июне 1999 г. Школы молодых социологов для учащихся и студентов области. Деятельность Школы способствует гармоничной адаптации начинающих социологов к профессиональной научно-исследовательской работе на социологическом уровне. Особенное внимание следует уделить созданию Днепропетровского отделения Межрегиональной академии социальных технологий и местного само-

управления, изданию научно-методической социологической литературы. Также сотрудниками ДОО САУ ведется постоянная деятельность, способствующая развитию социологической культуры в Днепропетровском регионе.

В заключении следует отметить насущную необходимость в расширении рядов САУ, как одного из основных институтов гражданского общества, способствующего защите интересов профессиональных социологов Украины, а также позитивной стабилизации основ социальной практики. Для продвижения в заданном направлении многое сделано, однако еще немало предстоит сделать. В частности, существенного внимания заслуживает проблема сотрудничества САУ с властными структурами, в котором следует первостепенное значение уделять вопросам внедрения результатов социологических исследований в практическую деятельность, а также повышения статуса социологии в обществе.

ДНЕПРОПЕТРОВСКОЕ СОЦИОЛОГИЧЕСКОЙ ИНФОРМИРУЕТ

ОБЛАСТНОЕ АССОЦИАЦИИ

ОТДЕЛЕНИЕ УКРАИНЫ

Правление Социологической ассоциации Украины предлагает всем организациям и частным лицам, профессионально работающим в области социологии, стать коллективным или индивидуальным членом САУ и ознакомиться с Уставом ассоциации, утвержденным IV съездом в мае 2000 года.

Вступление в Ассоциацию социологов Украины предоставит возможность сотрудничать с ведущими специалистами, повысить уровень организации и качество проведения конкретных социологических исследований, публиковать результаты исследований в специализированных научных изданиях.

Контактный телефон 45-40-60

С Т А Т У Т

Соціологічної асоціації України 1. Загальні положення

1.1. Соціологічна асоціація України (далі — Асоціація) є всеукраїнською громадською організацією, яка об'єднує вітчизняних, а також іноземних науковців, колективи, установи та організації, що працюють в сфері соціології.

1.2. Асоціація є самостійною юридичною особою з моменту реєстрації в Міністерстві юстиції України, має рахунки в банках, круглу печатку, штампи, відповідні бланки, символіку та іншу атрибутику, зразки якої затверджуються правлінням Асоціації. Символіка реєструється в установленому законом порядку.

1.3. Асоціація представляє та захищає інтереси членів Асоціації в різноманітних установах і організаціях в Україні та за її межами.

1.4. Діяльність Асоціації розповсюджується на територію України.

1.5. Асоціація є правонаступницею відділення Радянської соціологічної асоціації в Україні.

1.6. Асоціація діє згідно з Конституцією України, чинним законодавством та цим Статутом.

1.7. Місцезнаходження керівних органів Асоціації: м. Київ.

2. Мета та завдання Асоціації

2.1. Метою Асоціації є сприяння розвитку соціології в Україні, методологічному та методичному забезпеченню соціологічних розробок, захисту законних інтересів соціологів України — членів Асоціації, підвищенню ними професійного рівня та кваліфікації.

2.2. Завдання Асоціації:

— сприяння визначенню пріоритетних напрямів розвитку соціології в Україні;

— сприяння інформаційному забезпеченню науковців та фахівців, що працюють в сфері соціології — членів Асоціації;

— сприяння у забезпеченні максимально можливого доступу до всіх джерел соціологічної інформації;

— сприяння пропаганді соціологічних знань серед різних верств населення;

— участь у формуванні соціологічної освіти уп-

равлінських кадрів, підготовці соціологів, впровадженні різних форм підвищення кваліфікації соціологів.

2.3. Для здійснення цілей і завдань, визначених у статутних документах, Асоціація користується правом:

- виступати учасником цивільно-правових відносин, набувати майнові і немайнові права;
- представляти і захищати свої законні інтереси та законні інтереси своїх членів (учасників) у державних та громадських органах;
- організаційно та матеріально підтримувати інші соціологічні об'єднання та надавати допомогу в їх створенні;
- створювати установи та організації;
- одержувати від органів державної влади й управління та органів місцевого самоврядування інформацію, необхідну для реалізації своїх цілей і завдань;
- виносити пропозиції до органів влади й управління;
- розповсюджувати інформацію і пропагувати свої ідеї та цілі;
- засновувати засоби масової інформації.

3. Члени Асоціації

3.1. У складі Асоціації є індивідуальні члени, колективні члени, почесні члени, асоційовані члени.

3.2. Індивідуальні члени Асоціації:

3.2.1. Індивідуальними членами Асоціації можуть бути фахівці та науковці, які працюють в галузі соціології, визнають Статут Асоціації, визнають Професійний кодекс соціолога України, беруть участь в її діяльності, сплачують членські внески.

3.2.2. Прийняття в індивідуальні члени Асоціації здійснюється на підставі письмової заяви вступника та письмових рекомендацій двох індивідуальних членів Асоціації.

3.2.3. Рішення про прийняття в індивідуальні члени Асоціації приймає бюро територіального Відділення Асоціації, де мешкає вступник. Рішення Відділення про прийняття затверджує Правління Асоціації. Питання про прийняття в індивідуальні члени Асоціації вирішується відкритим голосуванням. Рішення вважається прийнятим, якщо за нього проголосували більше половини присутніх членів бюро Відділення та Правління Асоціації.

3.2.4. Відмова в прийнятті в індивідуальні члени Асоціації може бути оскаржена на З'їзді Асоціації. Рішення останнього є остаточним.

3.2.5. Індивідуальним членам Асоціації видаються членські квитки за зразком, що затверджується Правлінням Асоціації. Членські квитки виготовляються та оформлюються Правлінням Асоціації і підписуються Президентом Асоціації.

3.2.6. Індивідуальні члени Асоціації мають право:

- брати участь у зібраннях Відділення Асоціації за місцем проживання з правом вирішального голосу;
- обирати та бути обраними до керівних органів

Асоціації;

- брати участь у заходах, що проводить Асоціація;

- публікувати на пріоритетних засадах свої наукові праці в друкованих органах Асоціації;

- використовувати з науковою метою наукові, методичні, інформаційні та інші матеріали, що є у розпорядженні Асоціації;

- користуватися матеріальною базою Асоціації у порядку, що встановлюється Правлінням Асоціації.

- брати участь у роботі дослідницьких комітетів та інших структур, що утворюються Асоціацією для виконання своїх завдань.

3.2.7. Індивідуальні члени Асоціації зобов'язані:

- працювати в галузі соціології;
- визнавати Статут Асоціації;
- визнавати Професійний кодекс соціолога України;

- брати участь в діяльності Асоціації;

- сплачувати членські внески.

3.3. Колективні члени Асоціації:

3.3.1. Колективним членом Асоціації можуть бути трудові колективи наукових установ, вищих навчальних закладів та їх підрозділів (факультетів, кафедр, лабораторій, відділів, центрів тощо), підприємств, організацій, установ, громадські об'єднання, інші організації, що ведуть роботу в сфері соціології.

3.3.2. Рішення про прийняття в колективні члени Асоціації приймає бюро територіального Відділення Асоціації, де знаходиться вступник, на підставі рішення колективу організації з проханням про прийняття у колективні члени Асоціації. Рішення Відділення про прийняття затверджує Правління Асоціації. Питання про прийняття в колективні члени Асоціації вирішується відкритим голосуванням. Рішення вважається прийнятим, якщо за нього проголосувало більше половини присутніх членів бюро Відділення та Правління Асоціації.

3.3.3. Колективним членам Асоціації видаються свідоцтва за зразком, що затверджується Правлінням Асоціації. Свідоцтва виготовляються та оформлюються Правлінням Асоціації і підписуються Президентом Асоціації.

3.3.4. Колективний член Асоціації має право:

- делегувати своїх представників для участі у зібраннях Відділення Асоціації за місцем знаходження колективного члена Асоціації;

- брати участь у заходах, що проводить Асоціація;

- використовувати з науковою метою наукові, методичні, інформаційні та інші матеріали, що є у розпорядженні Асоціації;

- користуватися матеріальною базою Асоціації у порядку, що встановлюється Правлінням Асоціації;

- брати участь у роботі дослідницьких комітетів та інших структур, що утворюються Асоціацією для виконання своїх завдань.

3.3.5. Колективний член Асоціації зобов'язаний:

- сприяти реалізації заходів, що проводить Асоціація згідно з своїми завданнями;
- інформувати Асоціацію про результати своєї роботи, проведеної в сфері соціології;
- сприяти реалізації проектів, які виконує Асоціація згідно з своїми завданнями;
- займатися пропагандою та розповсюдженням соціологічних знань;
- регулярно сплачувати членські внески.

3.3.6. Для роботи у зборах Відділення колективний член Асоціації направляє свого повноважного представника, повноваження якого завірені письмово. Представник колективного члена на зборах Відділення має право одного голосу.

3.4. Почесні члени Асоціації:

3.4.1. Почесним членом Асоціації можуть бути обрані громадяни України та іноземні громадяни, які мають видатні заслуги в сфері соціології та практичного застосування результатів соціологічних досліджень.

3.4.2. Почесний член обирається відкритим голосуванням на З'їзді Асоціації за пропозицією Правління Асоціації більшістю голосів присутніх.

3.4.3. Почесним членам Асоціації видаються дипломи за зразком, що затверджується Правлінням Асоціації. Дипломи виготовляються та оформлюються Правлінням Асоціації і підписуються Президентом Асоціації.

3.5. Асоційовані члени Асоціації:

3.5.1. Асоційованим членом Асоціації може бути учнівська молодь, яка отримує соціологічну освіту, визнає Статут Асоціації, Професійний кодекс соціолога України, бере участь в її діяльності, сплачує членські внески.

3.5.2. Прийняття в асоційовані члени Асоціації здійснюється на підставі письмової заяви вступника та письмових рекомендацій двох індивідуальних членів Асоціації.

3.5.3. Рішення про прийняття в асоційовані члени Асоціації приймає Бюро територіального Відділення Асоціації, де мешкає вступник. Рішення Відділення про прийняття в асоційовані члени є остаточним та направляється до Правління Асоціації для повідомлення. Питання про прийняття в асоційовані члени Асоціації вирішується відкритим голосуванням. Рішення вважається прийнятим, якщо за нього проголосували більше половини присутніх членів бюро Відділення Асоціації.

3.5.4. Відмова в прийнятті в асоційовані члени Асоціації може бути оскаржена на загальних зборах Відділення Асоціації. Їх рішення є остаточним.

3.5.5. Асоційовані члени Асоціації мають право:

- брати участь у зібраннях Відділення Асоціації з правом дорадчого голосу;
- брати участь у заходах, що проводить Асоціація;

— публікувати свої наукові праці в друкованих органах Асоціації;

— використовувати з науковою метою наукові, методичні, інформаційні та інші матеріали, що є у розпорядженні Асоціації;

— користуватися матеріальною базою Асоціації у порядку, що встановлюється Правлінням Асоціації;

— брати участь у роботі Дослідницьких комітетів та інших структур, що утворюються Асоціацією для виконання своїх завдань.

3.5.6. Асоційовані члени Асоціації зобов'язані:

— успішно отримувати соціологічну освіту, наполегливо здобувати соціологічні знання;

— визнавати Статут Асоціації;

— визнавати Професійний кодекс соціолога України;

— брати участь в діяльності Асоціації;

— сплачувати членські внески.

3.6. Колективні, індивідуальні або асоційовані члени за невиконання своїх обов'язків виключаються з колективних, індивідуальних або асоційованих членів Асоціації. Рішення про виключення з колективних, індивідуальних або асоційованих членів приймає Бюро територіального Відділення Асоціації, де знаходиться член Асоціації. Рішення Відділення про виключення затверджує Правління Асоціації. Питання про виключення з колективних, індивідуальних або асоційованих членів Асоціації вирішується відкритим голосуванням. Рішення вважається прийнятим, якщо за нього проголосували більше половини присутніх членів Бюро відділення та Правління Асоціації. Рішення про виключення може бути оскаржене на З'їзді Асоціації. Рішення останнього є остаточним.

4. Структура та керівні органи Асоціації

4.1. Вищим органом Асоціації є З'їзд.

4.2. З'їзд проводиться не рідше ніж один раз у чотири роки.

4.3. Рішення про проведення З'їзду приймає Правління Асоціації. Правління Асоціації своїм рішенням визначає норми представництва делегатів від Відділень окремо для індивідуальних та колективних членів. Позачерговий З'їзд скликається за рішенням Правління Асоціації або за рішеннями двох третин Відділень Асоціації.

4.4. Делегати З'їзду обираються на загальних зборах Відділень відкритим голосуванням. Рішення про обрання делегатів приймається більшістю голосів присутніх на загальних зборах Відділення.

4.5. З'їзд є правомочним, якщо в його роботі беруть участь не менше двох третин обраних делегатів.

4.6. У виключну компетенцію З'їзду входить:

4.6.1. Прийняття Статуту Асоціації, внесення змін та доповнень до Статуту Асоціації.

4.6.2. Обрання складу Правління, Президента, Контрольно-ревізійної комісії Асоціації строком на чотири роки.

4.6.3. Визначення основних напрямів роботи Асоціації на звітний період.

4.6.4. Розгляд апеляцій членів Асоціації, адресованих З'їзду.

4.6.5. Реалізація права власності на майно та кошти Асоціації.

4.6.6. Прийняття рішення про реорганізацію або ліквідацію Асоціації.

4.7. Рішення З'їзду приймаються більшістю голосів делегатів, присутніх на З'їзді, відкритим або таємним голосуванням (за вибором делегатів), за виключенням рішення про реорганізацію або ліквідацію Асоціації, яке приймається, якщо за це рішення проголосують не менше двох третин делегатів, обраних на З'їзд.

4.8. На період між З'їздами діяльністю Асоціації керує Правління.

4.8.1. До складу Правління входять Президент, Віце-президенти, члени Правління.

4.8.2. Кількісний склад Правління визначається З'їздом Асоціації.

4.8.3. Правління Асоціації:

— визначає кількість Віце-президентів та обирає Віце-президентів із свого складу;

— затверджує вченого секретаря Правління Асоціації за поданням Президента;

— приймає рішення про проведення З'їзду Асоціації;

— організовує виконання рішень З'їзду Асоціації;

— визначає план діяльності Асоціації на поточний рік;

— затверджує структуру Асоціації;

— приймає рішення про створення структурних підрозділів Асоціації, затверджує їх Положення;

— приймає рішення про створення з метою виконання статутних завдань і цілей госпрозрахункових установ і організацій із статусом юридичної особи, заснування підприємств в порядку, встановленому законодавством;

— затверджує рішення про прийняття та виключення індивідуальних і колективних членів Асоціації;

— призначає редакторів друкованих органів Асоціації та визначає склад їх редакційних колегій;

— встановлює сумісно із головами територіальних відділень розміри внесків членів Асоціації;

— заслуховує звіти Президента, керівників структурних підрозділів Асоціації;

— затверджує кошториси витрат на поточний рік та звіти про їх виконання;

— розглядає заяви та пропозиції членів Асоціації, що направлені на адресу Правління.

4.8.4. Правління проводить свої засідання не рідше одного разу на півроку.

4.8.5. Засідання Правління є правомочним, якщо в ньому беруть участь не менше половини членів правління.

4.8.6. Рішення Правління приймається простою більшістю голосів присутніх на засіданні Правління.

4.8.7. Рішення Правління може прийматися шляхом візування рішення членами Правління.

4.8.8. Засідання Правління скликаються за рішенням Президента або не менше третини членів Правління.

4.9. Правління очолює Президент Асоціації.

4.9.1. Один і той же член Асоціації не може бути обраний Президентом Асоціації більше двох разів підряд.

4.9.2. Президент Асоціації:

— організує діяльність Асоціації згідно з її завданнями;

— скликає засідання Правління та головує на них;

— користується правом першого підпису фінансових документів;

— діє згідно з законодавством від імені Асоціації

без спеціального доручення, представляє Відділення у всіх органах, закладах та організаціях;

— розпоряджається майном та коштами Асоціації, укладає угоди, видає довіреності, відкриває рахунки в банках;

— здійснює від імені Асоціації майнові та немайнові права і зобов'язання, виступає позивачем та відповідачем у суді та арбітражі;

— у межах своїх повноважень видає накази, інструкції, дає вказівки;

— відповідно до трудового законодавства приймає на роботу та звільняє з роботи працівників Асоціації;

— на З'їзді Асоціації надає звіт про роботу Асоціації.

4.10. Основу Асоціації складають її Відділення.

4.10.1. Відділення створюються при наявності не менше трьох індивідуальних та колективних членів Асоціації.

4.10.2. В своїй діяльності Відділення керується Статутом Асоціації, Положенням про Відділення, що не суперечить Статуту Асоціації. Положення про Відділення затверджуються Правлінням Асоціації.

4.10.3. Відділення може бути самостійною юридичною особою, мати печатку, штампи, рахунки в банку. В цьому випадку реєстрація Відділення відбувається у встановленому законом порядку та за письмовою згодою Правління Асоціації. Відділення без статусу юридичної особи легалізуються шляхом повідомлення про заснування в установленому законом порядку.

4.11. З метою сприяння більш ефективній роботі актуальних проблем соціології, організації наукових досліджень в структурі Асоціації можуть створюватись на громадських засадах Дослідницькі комітети. Дослідницькі комітети створюються рішенням Правління Асоціації і в своїй діяльності керуються Положенням про Дослідницькі комітети, затвердженим Правлінням Асоціації.

4.12. З'їзд Асоціації обирає Контрольно-ревізійну комісію.

4.12.1. Контрольно-ревізійна комісія:

— здійснює контроль за виконанням рішень З'їзду Асоціації;

— проводить ревізію фінансово-господарської діяльності Асоціації, Правління Асоціації, Відділень Асоціації.

4.12.2. До складу Контрольно-ревізійної комісії входять голова, заступник голови, секретар.

4.12.3. Члени Контрольно-ревізійної комісії мають право бути присутніми на засіданнях Правління Асоціації, загальних зборах Відділень з правом дорадчого голосу.

4.12.4. Засідання Контрольно-ревізійної комісії проводиться у разі необхідності, але не рідше одного разу на півроку. Рішення Контрольно-ревізійної комісії приймається простою більшістю голосів членів комісії.

5. Кошти та майно Асоціації

5.1. Асоціація набуває право власності на кошти та інше майно, передане їй засновниками, членами або державою, набуте від вступних та членських внесків, пожертвуване громадянами, підприємствами, установами та організаціями, а також на майно, придбане за рахунок власних коштів.

5.2. Асоціація також має право на майно та кошти, придбані в результаті господарської та іншої комерційної діяльності створених нею госпрозрахункових установ та організацій, заснованих підприємств.

5.3. Кошти Асоціації складаються з:

— внесків індивідуальних членів;

— внесків асоційованих членів;

— внесків колективних членів;

— грошових коштів або майна, що надходять безоплатно або у вигляді безповоротної фінансової допомоги або добровільних пожертвувань;

— пасивних доходів;

— надходжень від здійснення статутної діяльності Асоціації;

— надходжень від господарської та іншої комерційної діяльності створених госпрозрахункових установ і організацій, заснованих підприємств.

5.4. Фінансова діяльність Асоціації здійснюється відповідно до вимог чинного законодавства України, спрямована на виконання статутних завдань, не є підприємницькою або іншою прибутковою діяльністю.

5.5. Розміри внесків членів Асоціації встановлюються сумісним рішенням Правління Асоціації та голів територіальних відділень.

5.6. Відділення відраховує частину своїх коштів до Правління Асоціації. Розмір відрахувань встановлюється сумісним рішенням Правління Асоціації та голів територіальних відділень.

5.7. Асоціація, створені нею установи та організації зобов'язані вести оперативний та бухгалтерський облік, статистичну звітність, зареєструватись в органах державної податкової адміністрації та вносити до бюджету платежі у порядку і розмірах, передбачених законодавством.

6. Припинення діяльності Асоціації

6.1. Припинення діяльності Асоціації може бути проведене шляхом ліквідації чи реорганізації за ухвалою З'їзду Асоціації або за рішенням суду.

6.2. У випадку ліквідації Асоціації З'їзд або орган, що прийняв рішення про ліквідацію Асоціації, призначають Ліквідаційну комісію, яка проводить всі необхідні заходи.

6.3. Кошти та майно Асоціації, в тому числі в разі її ліквідації, не можуть перерозподілятися між її членами, і використовуються для виконання статутних завдань або на благодійні цілі, а у випадках, передбачених чинними законодавчими актами України, за рішенням суду спрямовуються в доход держави.

6.4. Ліквідація вважається завершеною, а Асоціація ліквідованою з моменту внесення запису про це в державний реєстр.

7. Зміни та доповнення до Статуту

7.1. Зміни та доповнення до Статуту приймаються З'їздом Асоціації. Рішення приймається більшістю голосів делегатів, присутніх на З'їзді.

7.2. Про внесені зміни та доповнення до Статуту в 10-денний термін повідомляється реєструючий орган.

ЗРЕЄСТРОВАНО Міністерством юстиції України "26" лютого 1993 року Свідоцтво № 416	ЗАТВЕРДЖЕНО Правлінням Соціологічної асоціації України 11 жовтня 1990 року
ПОГОДЖЕНО Міністерством юстиції України "17" липня 1998 року	ЗАТВЕРДЖЕНО рішенням 3-го з'їзду Соціологічної асоціації України 23 квітня 1998 року Протокол № 1
ПОГОДЖЕНО Міністерством юстиції України	ЗАТВЕРДЖЕНО рішенням 4-го з'їзду Соціологічної асоціації України 24 травня 2000 року Протокол № 1

ДО 225-РІЧЧЯ ДНІПРОПЕТРОВСЬКА

У травні 1976 року мешканці нашого міста разом з усією країною святкували 200-ліття заснування Дніпропетровська. В 1887 році громадяни Катеринослава відмічали 100-річчя цієї події. Багато хто прагнув зустріти 360-річчя виникнення міста в 1995 році. Неймовірно, майже як у сатирика Михайла Задорнова, але фахівці завжди знаходили беззаперечні підстави, наукові аргументи, створювали цілі теорії, щоб обґрунтувати справедливості кожної з дат заснування. Зараз наближається ювілей чергового ювілею: 225 років Катеринослава-Дніпропетровська.

Що це — парадокси нашої слов'янської ментальності, віддзеркалювання об'єктивних суперечливих подій нашої історії, або привід для справжньої виваженої наукової дискусії? Так чи інакше, але час для неупередженого наукового розгляду проблеми давно прийшов! Тим більше з усіх перерахованих ювілеїв саме останній — 225 річчя, до якого ми зараз крокуємо, майже однозначно сприймається в масовій свідомості міських жителів як «справжній».

Отже, редакція науково-теоретичного та громадсь-

ко-політичного альманаху «Грані» напередодні святкових заходів оголошує про започаткування в альманасі нової рубрики, присвяченої історії нашого улюбленого міста на дніпровських схилах. Публікацію цих матеріалів «Грані» будуть розглядати як пріоритетний напрямок своєї діяльності в найближчий час.

Редакція планує друкування статей з різних питань історії Дніпропетровська:

- історія нашої землі у стародавній період;
- заснування міста;
- зміна його назв протягом кількох століть;
- історія козацтва; історія національних меншин;
- етапи становлення Катеринослава в часи Російської імперії;
- історичні події періоду війн і революцій;
- розвиток промисловості та зміни демографічної ситуації після Великої Вітчизняної війни;
- соціально-економічний, політичний й етнокультурний розвиток сучасного Дніпропетровська.

Матеріали приймаються протягом лютого-травня 2001 року.

Довідки за телефоном: 744-62-78.

**ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІНСТИТУТ ФІЛОСОФІЇ ім. Г.С.СКОВОРОДИ НАН УКРАЇНИ
АНТРОПОЛОГІЧНЕ ВІДДІЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО ФІЛОСОФСЬКОГО ФОНДУ
КАФЕДРА ФІЛОСОФІЇ ДНІПРОПЕТРОВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ**

Проводить Міжнародну науково-теоретичну конференцію
«ФІЛОСОФІЯ ДЖОНА ЛОККА І СУЧАСНІСТЬ»

До 370-річчя (2002) народження філософа

Конференція має відбутися **17-18 травня 2001 року** у м. Дніпропетровську

Основні напрями роботи і проблемно-тематичні питання, які пропонуються для обговорення

➤ ФІЛОСОФІЯ І МЕТОДОЛОГІЯ НАУКИ	➤ ФІЛОСОФІЯ ОСВІТИ І ВИХОВАННЯ
➤ МЕТАФІЗИКА, ОНТОЛОГІЯ, ЕПІСТЕМОЛОГІЯ	➤ ФІЛОСОФСЬКА АНТРОПОЛОГІЯ І ФІЛОСОФІЯ КУЛЬТУРИ
➤ ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ ПОГЛЯДИ Дж. ЛОККА І СУЧАСНА ЛІБЕРАЛЬНА ДУМКА	➤ РЕЦЕПЦІЯ Дж. ЛОККА В СУЧАСНІЙ ФІЛОСОФІЇ

Оргкомітет конференції «Філософія Джона Локка і сучасність», Дніпропетровський національний університет, кафедра філософії, пров. Науковий, 13, м. Дніпропетровськ, 49050, Україна. тел.: (0562) 46-92-03.

**ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВИКОНАВЧИЙ КОМІТЕТ ДНІПРОПЕТРОВСЬКОЇ МІСЬКОЇ РАДИ**

27 квітня 2001 року проводять регіональну науково-практичну конференцію:

«СОЦІОЛОГІЯ МІСТА: НАУКОВІ ПРОБЛЕМИ ТА СОЦІАЛЬНІ ТЕХНОЛОГІЇ»

Присвячується 10-річчю вузівської соціології в Дніпропетровському університеті

Конференція відбудеться 27 квітня в конференц-залі Дніпропетровського міськвиконкому за адресою: пр. К.Маркса, 75.

Початок роботи: о 9⁰⁰.

Робочі мови конференції: українська, російська.

Матеріали конференції будуть опубліковані.

Доповіді обсягом до 10 сторінок через 2 інтервали, мають бути підготовлені у текстовому редакторі MS Word (версія 7.0) українською або російською мовами, роздруковані в одному примірнику та подані разом з дискетою формату 3,5 д. Довідки за адресою: Дніпропетровськ, пр.Науковий, 13, кафедра соціології.Тел.: (0562) 45-40-60.

ABSTRACTS

HISTORY

Ivanenko V.V., Kavun M.E. Yekaterinoslav — Dnipropetrovsk: the Main Periods of City's Historical Development

The article is devoted to the analyze of the main periods of the historical development of Dnipropetrovsk from its foundation (1776) to 2001. The authors try to explain the specific features of city's development of every period. The authors analyses modern status of Dnipropetrovsk and strategic program for the future development.

Mikhajljuk O.V. Yekaterinoslav, 1917 (Historical Sketchings)

Revolution events, organization of power, socio-economic, political situation in Yekaterinoslav are examined with regard for different level of perception by contemporaries, of their vision polyperspectiveness. It is given consideration to study of day-to-day history, ordinary life. It is made in attempt of demythologization of revolution events history in the City.

Golovko V.V. The Definition of «The Crisis of Unmarxist Historical Science»: Soviet Historiography Tradition

Orljansky V.S. About Theoretical Basis of Research of Ukrainian Jewish Problems

The author of the article made attempt to combine the regulations, which in the aggregate put the theoretical basis of investigation of Jewish in Ukraine, in integrated system

Ishchenko I.V. Poverty and Tramping as Social Anomaly in Ukraine in NEP's Period 1921-1928: Objective and Subjective Causes of Widening

Mihnenko A.M. The Defense of Donbass and Fascists Occupation in 1941-1943

This article deals with the matters of Donetsk region occupation and fascists' attempts to use the economy and labor sources on their account. On the basis of huge quantity of new materials and documents the author enlightens the fight with occupants shows the cruelty of occupation regime

Ovcharenko O.I. Ukrainians Oil Reproducing in 60th — 70th. The Conditions of Strategy Industry Formatting

The article follows the economic events in Ukraine of the 60th -70th keeping up supplementary historical commentary. It is going to be an endeavor of analysis that has to do with the special feature of oil-processing industry formation as a unity of the USSR national economic complex.

It turns up the development level of Ukrainian oil industry in comparison with leading European countries of the 60th

SOCIOLOGY

Кеннет Робертс Межнациональные молодежные исследования: значимость сотрудничества в начале нового тысячелетия

Кеннет Робертс — профессор социологии Ливерпульского университета. С 1960-ых по 1980-ые годы с целью изучения процессов перехода от обучения к занятости он провел ряд исследований среди молодых людей в Англии. В течение последних 10 лет принимал участие в ряде международных проектов в Западной Европе, Центральной и Юго-Восточной Европе, в странах бывшего СССР. Его наиболее известная книга «Переживая посткоммунизм: молодежь в бывшем Советском Союзе». В настоящее время занимается исследованиями в России, Украине и Казахстане.

В данной статье приводится описание результатов, достигнутых в течение последних 10 лет в исследованиях молодежи Западной Европы и вышеупомянутых бывших коммунистических стран. Автор задается вопросом, чему мы научились в отношении более плодотворных форм и целей международного сотрудничества, которое, фактически, стало более тесным за последние годы. В статье говорится о том, что, несмотря на действительную глобализацию процессов, различия между странами, в конкретном опыте молодых людей, и в более общем смысле, остаются столь же широкими, как и прежде. Одновременно, увеличиваются различия внутри самих стран. Нет универсального ответа на вопрос, какое значение для современной молодежи имеет переход от образовательного процесса к занятости. Ученые, занимающиеся исследованиями молодежи, во всех странах стали заниматься данной проблемой, ее теоретическими и методологическими аспектами. Они заключаются в том, как охватить длительные переходы в молодежной среде, как обновить традиционную этнографию в эпоху, когда биографии индивидуализированы и принадлежность к группе временна, и как предотвратить несоразмерные исследовательские результаты, затеняющие нынешнее положение молодежи, вместо того чтобы освещать данный вопрос.

Surmin Yu.P., Reshetnichenko A.V., Narizhny D.Yu. Problems of Dnipropetrovsk in the Mirror of Society Opinion

Shatohin A.M. Social Mobility of Village Population in the Transformation Society

Some trends in the development of a sex-age structure of Ukrainian villages under the condition of demographic crisis, causes and consequences of de-population, guidelines of a state demographic policy in the countryside are analyzed in this paper

Grabovets I.V. Social Role Postgraduate Education in Ukrainian Society

Sidorenko O.L. Modern Students of Kharkov's Region: Dynamic of Social Picture's Changes

Kharkov is one of the largest Ukrainian centers of the institutions of higher learning. Within the city, there are 82 of them with more than 188000 students mastering 273 specialities there. The article deals with the basic tendencies of quantitative and qualitative changes within the Kharkov students contingent, the reasons for the students number increase, the social and demographic features, the tendencies of value-motivational orientation changes, economic and political theses are being analyzed in the article.

POLITICAL SCIENCES

Kyrylyuk F.M. Robert Owen — Peaceful Reformatory of Capitalism (Science-Publicist essay)

Naumkina S.V. The Analysis of Foreign Conceptions of «The Third Wave» of Democratization

Kluj A.I. The History of Political Conceptions in Ukraine and its Place in Forming of Political Culture of Youth.

In this article are analyzed progressive, democracy traditions in the history of political conceptions in Ukraine from

the period of Kiev Russ to the end of XIX century, accentuated the importance of the creative work of famous social scientists and historical figures.

In this article so recording the exceptional important of analyzing events and processes for the forming of political culture of Ukrainian youth and active citizen's position.

Kremena V.I., Danilov V.I. Modernization of Political Education in Ukraine: Problems and Tendentious of Political Development

Shepelev M.A. The Crisis of Globalization: the Perspectives of World Geoeconomic Process and It's Political Consequences

The article is devoted to analysis of preconditions and some geopolitical consequences of crisis tendentious in the world economical system

PHILOSOPHY

Zaichenko G.A. The Program of Research of Correlation of Philosophy and History of Philosophy as Realization of the Project of Creation of Theoretical Philosophy, Metaphysics in the End of XX-th Age

Syomushkin A.V. Is it Possible to Project the Metaphysics? (The Reference about Zaichenko's «Program of Research...»)

Korh O.M. The Idea of Personal «Autocracy» in Ukrainian Culture of the 16-17 Centuries

The process of forming of the personal «autocracy» is idea in the context of native culture in XVI-XVII centuries is analyzed.

Bogdanovich M.L. Rational Standards of Thinking in Postpositivist's Epistemological Tradition

The article is devoted to the problem of search rational intellectual behavior examples and criterions of choice of theory, which is most suitable to the «voice of nature»

Murashkin M.G. Selfsufficiently as an Experience

Lednitsky D.D. The Corporal I of Nietzsche's Subject and Development of an Individual «Self» on the Way to the Superman

A concept of the bodily determined I is entered on the basis of the analysis of M.Heidegger's, J..Derrida's and G.Deleuze's positions concerning Nietzsche's conception of the subject as the development of his thesis that I of the subject is bodily made. The differences between the bodily determined I of Nietzsche's subject and the «I» of Descartes' subject in accordance with Deleuze's idea as for splitting of «I» by the form of time, M.Mamardashvily's ideas and the principles of ontological topology and temporality entered in the previous publications of the author are considered. The development of an individual «self» on the ways to the superman is submitted as coming-to-be of the bodily determined I in its correlation with Dionysian I and individual «self».

Yatchenko V.F. The Problem of Sense and Social Development in the Ukrainian pre-Christian Mythology

The genesis form of searching process and articulation of life sense and social development in the Ukrainian pre-Christian mythology in being investigated. Here in this article the development of plot and mythological characters where this problem is fouched upon is also being investigated.

EDUCATION

Chernous L.S. About Condition and Inculcation of Internet in Ukrainian School

Yakimenko L.P. Utilization of Intensive Teaching Methods to the Outblock's Disciplines Study in the Conception of the Active Approach to the Personality Development

The teaching developing efficiency improvement in the outblock disciplines study with the intensive methods usage questions are overlooked.

Polovina M.N., Tutik R.S. Inculcation of Ukrainian Language on Physical Faculty of Dniepropetrovsk National University

Denysenko V.A. Ethnics as Spiritual Basis of Forming Teachers of Renewed Ukrainian National School of XXI Century

In the article, content, components of the readiness of philologist — students of the Teacher's Training University for the ethnological work at school are determined.

The organization of the curricular and extracurricular work of the students expedition work in the forming teachers of renewed Ukrainian national school are theoretically providence researched

MATERIALS TO THE INFORMATION'S DAY

Dvoynosenko S.I., Portnov V.M. About Social-economic Condition of Dniepropetrovsk's Region in the 2000 year ON THE EDGE

Chashchin Yu., Garanin N. The Way of Warrior

MEMORY

Zaichenko V.G. Father's Biography. Zaichenko G.A. (1921-2001)

REVIEW

Arhireysky D.V. The Critical Comments Relatively of the Several Points in O.Timoshchuk's Works.

The article is contained the critic of the several scientific conclusions and points of researcher O.Timoshchuk.

Podolsky A.Ye. The Book's Review: Orljansky V.S. Jewish of Ukraine in 20-30 of XX Century: Social-Political Aspect

Narizhny D.Yu., The Book's Review: Surmin Yu.P., Tulenkov N.V. Methodology and Methods of Sociological Researches: Text-book. - K.: MAUP, 2000. 304 p.

CHRONICLE OF SCIENCE LIFE

Nikolenko V.V. Sociological Association of Ukraine

Statute of Sociological Association of Ukraine

To Dniepropetrovsk's 225 — anniversary